

प्रकरण सातवें.

५०००५०

तीन आमात्य आणि तीन धर्मशास्त्रज्ञ यांचे एक मंडळ न्यायाच्या कामाकरितां नेमावें असें कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रांत सांगितले आहे.

एकांतांत, मध्यरात्री आणि कपटाने केलेले व्यवहार पोकळ ठरविण्यांत येऊन ते करून घेणारे आणि देणारे व त्याबद्दलची खातरी पटविण्याकरितां साक्षीदार ह्याणून पुढे येणारे ह्या सर्वांस दंड करण्यांत येत असे. कांहीं करार ह्या नियमाला अपवाद ह्याणून सांगितले आहेत.

परावलंबी आणि अनधिकृत व्यक्तींनी केलेले व्यवहार पोकळ ठरविण्यांत येत इतकेच नव्हे तर—

कुद्धेनार्तेन मत्तेनोन्मत्तेनापगृहीतेन वा कृता व्यवहारा न सिद्धयेयुः
व्यवहार करणारी व्यक्ति लायक असतांहि तिने जर तो व्यवहार रागाच्या भरांत, भीतीने प्रस्त झाल्यासुळे, अमलाच्या धुंदींत आणि वेडाच्या भ्रमांत वगेरे केलेला असेल तर तो देखील पोकळच मानण्यांत येत होता.

ही व्यवहारपरीक्षा जशी अगदीं आजच्या सुधारलेल्या न्यायपद्धतीला धरून होती तशीच खावेळची काम चालविण्याची तन्हाहि हल्ळींसारखीच होती. वादी, अथवा फिर्यादी ह्याला वेदक अशी संज्ञा असून प्रतिवादी किंवा आरोपी आवेदक संज्ञेने ओळखला जात असे. हे दोघेहि अनुक्रमे फिर्यादीला आणि बचावाला योग्य आहेत असें पाहूनच फिर्याद नोंदण्यांत येई. ज्या व्यवहाराबद्दल फिर्याद असेल खावद्दलची आणि वेदकावेदकावद्दलची तपशीलवार माहिती दाखल करून नंतर वादी प्रतिवादींच्या जवान्या घेण्यांत येत. खा जवान्यांत खांचे नांव, गांव, वय, जात, धंदा यांच्यावरोवरच त्यांचे गोत्रहि लिहून घेत असत.

वादी प्रतिवादीपैकीं जो कोणी मुद्याला सोडून प्रश्न विचारील, एकदां सांगितलेल्या मजकुराशीं न जुळणारा मजकूर सांगेल, काम चालू असतां तिसच्या माणसाचा सल्ला घेण्याचा आग्रह धरून वेसेल, ‘पुढे सांग’ असें न्यायाधीश सांगत असतां जो आपले उत्तर मध्येच थांवील, दिलेले उत्तर परत घेण्याचा प्रयत्न करील, स्वतःच्या साक्षीदाराने दिलेल्या जवान्या मान्य कर-

णार नाहीं आणि न्यायाधीशांची नजर चुकवून आपल्या साक्षीदाराशीं गुजगोष्टी करील तो परोक्त नांवाचा गुन्हा करतो असें समजून न्यायाधीश ल्याला आणि पुराव्यावांचून विधाने करणाराला दंड करीत.

दाव्याचा निकाल ज्या पक्षकाराच्याविरुद्ध होईल, ल्यापासून साक्षीदारांस पोटगो भत्ता (पुरुष भूतिः) आणि प्रवास खर्च (पथि भक्तम्) देववावा असा नियम होता. फिर्यादीची जबानी झाल्यावर आरोपीला जवाब अथवा कैफियत देण्यास तीन दिवसापासून दीड महिन्यापर्यंत न्यायाधीशानें योग्य दिसेल तितकी मुदत घावी. मुदतींत जवाब न आल्यास आरोपीला दंड करण्यांत येत होता.

चाणाक्याच्या वेळीं हिंदुसमाज प्रस्तुतप्रमाणे हजारों जातींनीं विभागलेला नव्हता. फक्त चार वर्णच मानण्यांत येत होते. ह्या चार वर्णाच्या आणि ब्रह्म-चर्यादि चार आश्रमांच्या आचारांचे संरक्षण करणे हें राजाचे एक महत्त्वाचे कर्तव्य मानण्यांत येत होते. धर्म (सृति) व्यवहार (वहिवाट) इतिहास(चारित्र) आणि राजाने केलेले नियम (राजशासन) हीं न्यायाचीं एकापेक्षां एक महत्त्वाचीं अंगे आहेत. न्यायानें प्रजेचे रक्षण करणारा राजा मरणोत्तर स्वर्गाला जातो; असें न करणारा राजा, राजपदाला योग्यच नाहीं. राजानें न्यायाच्या कामांत पुत्र किंवा शत्रू असा भेदच ठेवतां कामा नये असें कौटिल्याचे मत स्पष्ट आहे.

विवाहासंबंधाने विचार

करीत असतां कौटिल्याने ब्राह्मादि आठहि प्रकारच्या विवाहाची माहिती देऊन त्यांपैकीं पहिले चार ह्याणजे ब्राह्म, प्राजापत्य, आर्ष आणि दैव हे मुलीच्या पित्यास मान्य असले ह्याणजे न्याय्य ठरतात आणि 'मातापितृप्रमाणाः शेषाः' वार्केचे चार मुलीच्या आईवापांस प्रमाण असल्यास न्याय्य ठरतात; असें सांगितले आहे. पुढे तो ह्याणतोः—'सर्वेषां प्रोत्यरोपणमप्रतिष्ठद्धम्' विवाहाचा प्रकार कोणताहि असो त्यांत संबंध असणाऱ्या सर्वाना जर ल्यापासून आनंद होत असेल तर तो विवाह खुशाल योग्य समजावा. खीधनाच्या व्ययादिका-संबंधाने विचार करितांना गांधर्व, असुर, राक्षस आणि पैशाचविधीने निगडित शालेल्या दांपत्याकरितांहि कौटिल्याने ज्याअर्थी कांहीं नियम दिले आहेत त्याअर्थी पंचवीसशे वर्षांपूर्वीं, विवाहाचे आठहि प्रकार आहांमध्ये रुढ होते ही गोष्ट निर्विवादपणे ठरते.

विवाह स्त्रियांना स्वतःच्या अन्नवस्त्राकरितां आपल्या दीरांवर वैगेरे दावा घालण्याचा प्रसंग कौटिल्याच्या वेळीं वहुवा येत नसावा असें वाटते. कारण जी स्त्री वैधव्यांत दिवस कंठण्यास कबूल असेल तिला तिवे अलंकार, अन्नवस्त्र आणि स्त्रीधन तावडतोव दिलें पाहिजे; विलंब लागल्यास त्याचें व्याजहि दिलें पाहिजे असा सक्त नियम होता—

कुटुंबकामा तु श्वशुरपतिदत्तं निवेशकाले लभेत्

पतिमरणोत्तर पुनर्विवाह करून संसार थाठणाऱ्या स्त्रीनें जर आपल्या सास-च्याच्या परंतीच्या वरार्थीं पुनर्विवाह केला तर सासन्यानें अथवा मृत पर्नीने तिजकरितां जें स्त्रीधन ठेविलेले असेल तें तिला ह्या पुनर्विवाहाच्या वेळींच देण्यांत येत असे. मात्र तिनें जर केवळ आपल्याच इच्छेने पति पसंत करून त्याच्याशीं पुनर्विवाह केला तर ह्या स्त्रीधनावरील तिचा सर्व हक्क नष्ट होत असे. ह्या व यापुढील विवेचनावरून कौटिल्याच्या वेळीं स्त्रियांना पुनर्विवाह करण्यास मुळींच प्रतिबंध नसून त्यांच्या मालकीचे असें कांहीं तरी स्त्रीधन होतें; आजच्या प्रमाणे पतीच्या पश्चात त्यांना सर्वस्वी परावलंबी व्हावें लागत नव्हते ह्या गोष्टी उघड अहेत.

जीवति भर्तरि मृतायाः पुत्रा दुहितरश्च स्त्रीवनं विभज्जेरन् अपुत्राया दुहितरः । तद्भावे भर्ता ।

पति पूर्वीं मृत्यु पावलेल्या स्त्रीचें हें धन तिच्या मुलांनीं आणि मुलींनीं आपसांत वाढून घ्यावें. तिला मुलगे नसतोल तर तें मुलींनींच आपणांत विभागून घ्यावें आणि त्यांच्या अभावी मात्र तें तिच्या पतीला मिळावें असा तियम कौटिल्यानें घालून दिला आहे.

पुत्रार्था हि स्त्रियः

पुरुष संतति करितांच परमेश्वरानें स्त्री जात निर्माण केली आहे. अशी समजूत असल्यामुळे ज्या स्त्रीला मुलगा होत नसेल तिच्या पतीनें विवाहानंतर वारा वर्षे वाट पाहून अनेक पत्न्यांशीं विवाह करावे असें कौटिल्यानें सांगितले आहे. अशा स्थिरींत पूर्वीच्या पत्न्यांना अन्नवस्त्र आणि त्यांचें स्त्रीधन विनतकार मिळालेंच पाहिजे असा कटाक्ष होता.

एकादा मनुष्य वाईट वर्तनाचा असेल, घरादाराचा त्याग करून जर कोणी फार दिवस परकशा देशांत जाऊन राहाले अथवा राजद्रोह करील किंवा आपल्या

पत्नीचा खून करण्याचा प्रयत्न करील, धर्मल्याग करील किंवा पौरुष्याने कमी असेल तर ल्याच्या विवाहित स्त्रीने ल्याचा ल्याग करावा असें चाणक्याचें मत होते.

एकाद्या अविनीत पत्नीला चांगलें त्रळण लावावयाचें असल्यास तिच्या पतीने 'नश्च, विनश्चे न्यङ्गुडपितृकेऽभातृके' इतक्या शिव्या आणि जरुरच तर काठीचे दोरीचे किंवा तळहाताचे तीन फटके तिळा लगवावे असा नियम असून यापेक्षां आपल्या पत्नीस जास्त शासन करणारा पति आणि पतीशीं दुष्टाव्याने आणि निर्द्यपणाने वागणारी पत्नी कायद्याने गुन्हेगार ठरन असत. प्रत्यक्ष पुराव्यावांचून आपल्या पत्नीस जारिणी ह्याणणारा पतिहि गुन्हेगारच मानण्यांत येत होता. एकमेकांच्या संमतीने पतिपत्नीला एकमेकांस काडी मोळून देतां येत होती. आपल्याला आपल्या बायको-पासून भीति आहे असें समजून जर नवरा तिचा घटस्फोट करील तर तसें करण्यापूर्वी, लग्नाच्या वेळीं तिळा दिलेली सर्व मालमत्ता ल्याने तिच्या स्वाधीन केली पाहिजे. मात्र ह्याच कारणाने पत्नी जर आपल्या पतीचा घटस्फोट करील तर तिळा ह्यापैकीं कांहींच मागतां येणार नाहीं. ब्राह्म, प्राजापत्य, आर्ष आणि दैव ह्यापैकीं कोणत्याहि एका पद्धतीने झालेल्या विवाहाची काडम्बिड करितां येत नाहीं असें कौटिल्य ह्याणतो. कामेच्छेने एकमेकांस खुणा करणाऱ्या, एकमेकाशीं संभाषण करणाऱ्या अथवा एकमेकांस एकांतांत भेटणाऱ्या स्त्रीपुरुषांस दंडाची किंवा पुष्कळ वेळां फटक्यांची शिक्षा देण्यांत येत होती. भीतीच्या कारणावांचून जर एखादी स्त्री आपल्या पतीचे घर सोळून दुसऱ्याच्या घरीं जाईल किंवा आपल्या घरांत परक्या स्त्रीपुरुषास घेईल तर तिळा जो दंड करण्यांत येत असे ल्याच्या दुप्पट दंड जर तिने ती गोष्ट आपल्या पतीची आज्ञा उल्लंघन करून केली तर करण्यांत येत असे. तिची इच्छा नसतां जर कोणी बळजबरीने तिच्या घरांत शिरले तर मात्र तिळा गुन्हेगार समजण्यांत येत नव्हते. नट, गवई, बजवय्ये, मत्स्यमार, पारधी, गोपाळ वैगरे आपल्या बायकांसह प्रवास करणाऱ्याबरोबर जर एखादी स्त्री आपला गांव सोळून दुसऱ्या गांवीं जातांना आढळली तर मात्र तिची गणना गुन्हेगारांत होत नसे. इतर परिस्थिरांत ती गुन्हेगार ठरून तिळा दंड करण्यांत येत असे.

चाणक्याच्या काळीं स्त्रियांना जी पुनर्विवाहाची मोकळीक होती, ती ब्राह्मणादि चारहि वर्णांच्या स्त्रियांस होती; इतकेंच नाहीं तर पुनर्विवाह करूं इच्छ-

णाऱ्या स्त्रियांचा पहिला पति मृतच असला पाहिजे असाहि निर्विध नव्हता. पति नष्ट झाला, विद्या शिकण्याकरितां कोठें राहिला अथवा परेदशी गेला तर ह्या निरनिराळ्या परिस्थिरांत नियमित वेष्पर्यंत पतीची मार्गप्रतीक्षा करून त्यांना पुनर्विवाह करावा असे कौटिल्याचे मत होते. तो ह्याणतोः—‘तीथोपरोधो हि धर्मवधः’ क्रृतुकाळी पतीची हेळसांड करणे ह्याणजे स्वधर्म पराड्मुख होणेच आहे. तरुण स्त्रीने तिला जर तिचे स्त्रीधन सर्व मिळालेले असेल तर ज्याची खुशाली कल्प असेल त्या पतीची फार तर दहा क्रृतुकाळापर्यंत वाट पहावी आणि मग न्यायाधिकाऱ्यांच्या परवानगीने ‘यथेष्टुं चिन्देत’ योग्य वाटेल त्या दुरुषाशीं पुनर्विवाह लावावा. कांहीं प्रसंगी तिने आपल्या दिराशीं लग्न लावावें आणि दीर्घ नसेल तर आपल्या गोत्रांतील दुसऱ्या दुरुषाशीं लावावें असेहि चाणक्याने सांगितले आहे.

चाणक्याचे वेळीं आठीह पद्धतीचे विवाह, पुनर्विवाह आणि नियोगादि प्रकार रुढ अपल्यासुळे अर्थातच दाय विभागासंबंधीं नियम करितांना ह्या सर्व गोष्टींकडे लक्ष पुरवावें लागले आणि त्यासुळे त्योवळचा दायकम सांप्रतच्या क्रमापेक्षां मिळ झाला. आईबापांच्या हयातीत मुलाला पूर्वजांच्या मालमत्तेतील आपला हिस्सा मागतां येत नव्हता. अनेक मुलांपैकीं जो मुलगा आपल्या चातुर्थीने आणि परिश्रमाने वडिलाजित मिळकत वाढवील त्याला त्याच्या योग्य भागाशिवाय त्याने संपादन केलेल्या मिळकर्तीतील अर्धा मिळकत मिळत असे. हल्ळीं प्रमाणेच मुलगे हे वापाच्या मालमत्तेचे जरी समविभागी मानेल जात तरी एखाद्यास दुसल्या मुलीच असून त्या जर पाहेल्या चार म्हणजे ब्राह्मादि विवाह पद्धतीपैकीं कोणत्या तरी एका पद्धतीने वरलेल्या स्त्रीयांपासून झालेल्या असतील तर त्याहि मुलाप्रमाणेच वापाच्या मालमत्तेच्या समविभागी मानीत. मात्र त्या जर गांधर्वादि विवाहविधीने वरलेल्या पत्नीपासून झालेल्या असल्या तर फक्त स्थावर मिळकतीच्या मध्येच त्यांना हिस्सा मिळे आणि जंगम मिळकर्तीचा वारसा मृताच्या भावाकडे जाई. वापाला आपल्या मिळकर्तीवरील कोणाहि मुलाचा वारसा योग्य कारणावांचून दूर करितां येत नव्हता.

सामान्यतः सर्व वारसदार सज्जान झाल्यांवाचून जरी मिळकर्तीची वाटणी होत नसे तरी तरी वाटणी करण्याचा प्रसंग आल्यास अज्ञानाच्या हिश्यावर कर्जाचा वोजा ठेवण्यांत येत नव्हता. तो सज्जान होईपर्यंत त्याचा विभाग त्याच्या आजो-

क्षया मंडळीच्या अथवा गांवातील वृद्ध पंचांच्या ताव्यांत देण्यांत येत असे. वाटणीच्यावेळी हजर नसणाराच्या वाढाचीहि अर्शाच व्यवस्था करण्यांत येई. अविवाहित मुलाच्या विवाहखर्चाकरितां विवाहित मुलाच्या लग्नांत जितकी रकम खर्च झाली असेल तितकी निराळी यावी लागे. अविवाहित मुलीच्या हुंड्याची रकमहि वाटणीच्या वेळी निराळी काढावी लागे. हुंड्यावर विवाहानंतरहि मुलीचीच मालकी राही आणि त्याला प्रदानिक असें ह्याणत असत. वाटप वरोवर झाले नाही, कपटाने झाले वैरे तकार झाल्यास तें पुन्हां करण्यांत येत असे.

अदायकंराजा हरेत्

निवारसी मिळकत हळीप्रमाणेंच सरकारजमा होत असे. पण ती मिळकत जर कोणा विद्वानाची असेल तर ती सरकारजमा होऊन तिचा उपयोग विवेला उत्तेजन देण्यांतच करण्यांत यावा; असा नियम होता.

एखादा मनुष्य धर्मभ्रष्ट होण्यापूर्वीच जर विवाहित असेल आणि पुढे त्याचें वंशखंडन होण्याचा संभव असेल तर—

सृजेयुः वांधवाः पुत्रांस्तेषामशं प्रकृत्येत्

त्याच्या नातेवाइकांपैकीं कोणीतरी त्याच्या पत्नीच्या ठिकाणीं पुत्रोत्पत्ती करून त्याच्या मिळकतीचा वारसा त्या पुत्राकडे यावा; असा नियम होता.

सर्वात वडील मुलाला कोणत्या मालमत्तेत विशेष भाग यावा हें सांगताना कौटिल्य, शुक्राचार्याचें मत देतो की,—‘ब्राह्मणानामजा’ ब्राह्मणाच्या थोरल्या मुलाला घरांतल्या सर्व वकऱ्या याव्या. मृत पित्याच्या वाहनावर आणि अलंकारावरहि थोरल्या मुलाचा, त्याचा विछाना, आसन आणि त्याची जेवण्याची काशाची भांडीं (भुक्त कांस्यं) ह्यांवर मधल्या मुलाचा आणि त्याची इतर भांडीं वैलगाडी इत्यादिकांवर धाकव्याचा विशेष हक्क होता. पण हा हक्क त्या मुलांच्या वर्तनावरच अवलंबून असे. मुलीला आईच्या जेवणाचीं कांस्य पात्रे आणि तिचे अलंकार वैरे देण्यांत येत.

कौटिल्याच्या वेळीं मिश्रविवाहाची चाल आपल्या समाजांत रुढ असल्यामुळे, त्याने एका पुरुषाला निरनिराळ्या वर्णांच्या स्त्रियांपासून पुत्र झालेले असल्यास वापाच्या मालमत्तेची वाटणी त्यांमध्ये कशी करावी याचा विचार केलेला आहे. ‘तुल्यातुल्ययोरेकपुत्रसर्व हरेत्’ निरनिराळ्या दोन वर्णांच्या स्त्रियांपैकीं

फक्त एकीला एकच पुत्र असेल तर वापाची सर्व मालमत्ता त्याला एकव्यालाच यावी असा नियम होता.

नियोगाची चाल ह्यावेळीं रुढ असल्यामुळे नियोगजन्य संततीच्या वारशा-संबंधाने निरानिराळ्या ग्रंथकारांचे निरनिराळे अभिप्राय दिसून येतात. कोणी ह्याणतो ज्याच्या पत्नीच्या ठिकाणी संतति उत्पन्न करण्यांत आली त्याचीच ती समजावी आणि कोणी ह्याणतो, ज्याने ती उत्पन्न केली त्याचीच ती मानावी ! कौटिल्य ह्याणतो 'विद्यमानमुभयम्' संततीच्या जन्मकाळीं जे आईवाप हयात असतील त्यांची ती समजावी.

ह्या नंतर कौटिल्याने औरस, पुत्रिकापुत्र, क्षेत्रज, गृहज, अपविद्ध, कानीन, सहोड (सगर्भोढायाः—विवाहसमर्यां गर्भवती असलेल्या पत्नी पासून झालेला पुत्र) आणि पौनर्भव अशा आठ प्रकारच्या पुत्रांची आणि दत्त, उपगत, कृतक आणि कीत अशा चार प्रकारांनी पुत्रसम असणारांची माहिती देऊन त्यांचा दायक्रम आणि त्यांचे अंशविभाग वर्णन केले आहेत.

ह्यावेळीं मिश्रविवाह रुढ होता हें वर सांगितलेंच आहे. 'ब्राम्हण क्षत्रिय-योरनन्तरापुत्रास्सवर्णा:' ब्राम्हण आणि क्षत्रिय पुरुषांस अनुक्रमे क्षत्रिय आणि वैश्य पत्नीपासून झालेले पुत्र सवर्णांच समजण्यांत येत होते; पण ब्राम्हणास वैश्य आणि क्षत्रियास शूद्र पत्नीपासून झालेल्या पुत्रांची गणना असवर्णांत करण्यांत येत होती. ह्यांपैकीं पहिल्यास अभ्वष्टु आणि दुसऱ्यास उग्र अशा संज्ञा होत्या. ब्राम्हणाला शूद्र पत्नीपासून झालेल्या पुत्राला निषाद् अथवा पारशव म्हणत असत. हे सर्व अनुलोम पुत्र झाले. खालच्या वर्णांच्या पुरुषाला वरच्या वर्णांच्या स्त्रीपासून होणाऱ्या चाण्डाल, वैदेहक, सूत आणि मागधादि पुत्रांची गणना प्रतिलोमांत करण्यांत येत होती. पुराणांत कांहीं सूत आणि मागध आले आहेत पण कौटिल्य म्हणतो ते 'ब्रह्मक्षत्राद्विशेषतः' ब्राम्हण आणि क्षत्रिय वर्णांच्या पुष्कळ लोकांपेक्षां श्रेष्ठ दर्जाचे होते. यापुढे अनुलोम आणि प्रतिलोम संततीचे विवाह होऊन त्यांपासून होणाऱ्या प्रजेची नांवे आणि त्यांनी करावयाचे धंदे यांचे जें वर्णन अर्थशास्त्रांत दिलेले आहे त्यावरून हल्ळांच्या आह्मां-मधील हजारों जाती मूळ कशा उत्पन्न झाल्या असतील याची थोडी तरी कल्पना आल्यावांचून रहात नाहीं.

प्रकरण आठवें.

इमारती

आपल्या देशांतील इमारतीचीं छपरे पूर्वी केवळ आढऱ्यावर बसविलों जात होतीं, असा जर कोणाचा समज असेल तर तो चुकाचा आहे. कैचीवर छपरे बसवीत आणि अशा कामाला 'सेतु' अशी विशेष संज्ञा होतां; ही गोष्ट अर्थशास्त्राच्या ६१ व्या प्रकरणावरून उघड दिसते:—

लोकांना निदान रहाण्याला तरी आरोग्यकारक ठिकाण मिळावें म्हणून मोठ-मोळ्या शहरांतून म्युनिसिपालिंग्या, नगररचना मंडळे (Town planning committees) आणि नगरसुधारणा मंडळे (City improvement trusts) असलीं मोठमोठीं नांवें धारण करणाऱ्या संस्था घडपड करीत असतां आज त्यांकडून जें कार्य होत नाहीं तें कार्य कौटिल्याच्या वेळां केवळ कायद्याच्या कदरीनें होत होतें असें दिसते.

नवें घर वांधणाराला, आपण कोणाहि शेजाच्याच्या जमीन जुमल्याचें आत-कमण करीत नाहीं अशी अधिकाच्याची खात्री करून यावी लागे. अवस्कर म्हणजे केरकचरा टाकण्याचें ठिकाण, भ्रम मृणजे नेहमाचें व विशेष प्रसंगीचें सांड पाणी शहराच्या गटाराला वाहून नेण्यासारख्या मोळ्या, पाण्याचा पुरवठा करणारी विहीर, शौचयकूप, पाण्याच्या टाक्या, अझोच्या पूजेची जागा आणि दळणाकांडणाची व्यवस्था, इतक्या सोयी, प्रत्येक पक्का इमारत वांधणारानें आपल्या इमारतीत केल्याच पाहिजेत असा कायदा असून त्या न करणारा शिक्षेला पात्र ठरत होता.

दोन घरांमध्ये किती अंतर असावें यावळ नियम असून घराच्या मुख्य दरवाजाची रुंदी किती असावी हेंहि ठरलेले होतें. मुख्य दरवाजा सहज उघडतां आला पाहिजे, उजेडाकरितां अमूक उंचीच्या खिडक्या पाहिजेत, पव-साचा उपद्रव होऊं नये म्हणून घराच्या आढऱ्यावर वाच्यानें उडून न जाण्यासारख्या व रुंद अशी हांतारी घातली पाहिजे आणि दुसऱ्याच्या हक्काला, सुखाला अथवा एकांताला बाध न येईल अशा प्रकारानें घराच्या खिडक्या वैगरे ठेवल्या पाहिजेत. अशा प्रकारचे नियम असून ते मोडणारास दंड करण्यांत येत होता.

घराच्या कोणत्याहि भागामुळे दुसऱ्याला पीडा झाली अथवा शेजारच्या इमारतीला धोका येण्याचा संभव दिसला तर घरवाल्याला जितका दंड करण्यांत येई त्याच्या दुप्पट जर ती पीडा मळमूत्रादि घाणीपासून होत असेल तर करण्यांत येई. ‘मूत्रपुरीषोपधाते छिगुणः’ घराला भाडेकरी असत. गुन्ह्याप्रमाणे उपरोक्त अपराधांबद्दल ते देखील दंडाला पात्र होत. भाडे वर्षाचें ठेर आणि कोणीहि भाडेकरी स्वतः होऊन जर वर्ष भरण्यापूर्वी घर सोडून जाईल तर त्यास वर्षाचें भाडे मालकास यावें लागे.

इमारतीचा विक्रय.

विक्रयाच्या किंमतीवर सरकारचा कर असंल्यामुळे विक्रीचें काम बहुधा सरकारमार्फत आणि लीलावाच्या पद्धतीनें होत असावें असें दिसतें. शेतें, बागा, इमारती वैगेरे विकत घेण्याचा पहिला हक्क तीं विकणाराच्या भाऊवंदांस आणि दुसरा ल्याच्या शेजाच्यास असे. गांवांतील चाळीस प्रतिष्ठित पंचांनीं विक्रीच्या ठिकाणाजवळ जमून त्याच्या चतुःसीमा आणि मालकाच्या संमतीनें त्याची किंमत सर्वास जाहीर करावी. ‘अनेनाद्येण कः क्रेता’ अमूक चतुःसीमेमध्यले अमके ठिकाण अमूक किंमतीस विकत घेण्याला कोण तयार आहे? असा त्रिवार प्रक्ष केल्यानंतर विन हरकत विक्री झाल्यास ठीकच, पण चढाओर्डीने किंमत वाढल्यास वाढलेली किंमत झाणि तीवरील सरकारी कर, खेरदी घेणाऱ्यानें प्रथम सरकारी तिजोरींत भरणा केला पाहिजे. मालकाच्या गैरहजेरींत लीलांव घेणारा जरी दंडास पात्र ठरत असे तरी लीलावाच्या तारखेपासून सात दिवसांत जर मालक आपली तकार सांगण्यास समक्ष हजर रहाणार नाहीं तर झालेली विक्री कायम ठरून मिळकतीचा कवजा लीलांवदारास देण्यांत देई.

दोन गांवांच्या सीमेवद्दल तंशा

उत्पन्न झाल्यास शेजारच्या पांच दहा गांवांच्या प्रातेष्ठित लोकांनीं एकत्र जमून, सृष्टिनिर्मित स्थावर अथवा मनुष्यनिर्मित जंगम खुणाच्या पुराव्यावर ल्यांस जो योग्य दिसेल तो निर्णय त्यांनीं यावा. दुसऱ्याच्या हृदींत अंतिकमण करणारास आणि हृदीच्या खुणा नष्ट करणारास दंड करण्यांत येत होता. खुणाच्या अथवा इतर पुराव्याच्या अभावीं पंचाना जर निर्णय देता येत नसेल तर तंश्याची जमीन ज्यांना फायदेशीर होईल असें राजाला वाटेल त्यास त्याने

ती यावी असें कौटिल्याप्रमाणेच मनूचेहि मत आहे (म. ८-२६५) शेताच्या वैगेरे मालकीसंवंधाने तंदा उपस्थित झाल्यास वरील पद्धतिप्रमाणेच त्याचा निकाल करावा असें कौटिल्याने सांगितले आहे. हद्दीच्या निशाण्यांचा नाश करणारास दृङ करण्यांत येत होता. हेच नियम अरण्यांतील आश्रम, गुरचरणे सार्वजनिक रस्ते, स्मशाने, देवळे, यज्ञभूमि आणि यात्रेची ठिकाणे यांस लागू केले होते.

विहिरीवर, तळ्यावर अथवा शेतावर जावयाचें म्हणून जर कोणी मनुष्य, सार्वजनिक रस्त्यावांचून इतर रस्त्याने जाईल आणि आपल्या जाण्यामुळे त्या रस्त्यावर पेरलेल्या पिकाची नासाडी करील तर त्यास पिकाची नुकसानो भरून यावी लागे. ज्या शेताला जिकडून पाणी मिळत असेल तिकडूनच तें मिळाले पाहिजे. पाणी वंद करून शेतावी नासाडी करणे हा मोठाच गुन्हा मोनण्यांत येई.

पाण्याचीं धरणे वैगेरे वांधून नवी शेती तयार करणारास पांच वर्षे आणि अशा धरणांची दुरुस्ती वैगेरे करून शेती सुधारणारास चार वर्षे शेतसारा माफ करण्यांत येत होता. पण नव्या जमिनी लागवडीस आणणाराला फक्त दोनच वर्षांचा सारा माफ केला जात होता; हें आश्र्वय आहे. पाटाच्या पाण्यावर जशी शेती करीत तशीच ती वाच्याच्या (पवनचक्री) आणि वैलाच्या (मोट, रहाट, वैगेरे) शक्तीने पाणी आणून त्यावरहि करीत. शेताची आणि पाण्याच्या पुरवव्याची दुरुस्ती राखण्याची जबाबदारी शेतु करणारावर असे. धान्याच्या रूपाने यावयाचा शेतसारा—‘यथोपकारं दद्युः’ असें म्हटले आहे—त्यावरून शेत करणारास विशेष जाचक नव्हता ही गोष्ट उघड दिसते.

भोळ्या भावज्या यात्रेकरून्हां फसविण्याकरितां, दुसऱ्याच्या जमीनींत नवी देवळे वांधणेरे आणि चैत्य स्थापन करणेरे लोक जसें दंडार्ह समजले जात तसेच अशाच उद्देशाने जुनीं प्रासिद्ध देवळे वैगेरे असेलेल्या जमिनी गहाण अथवा खरेदी देणेरे, घेणेरे आणि त्यांच्या ह्या व्यवहारावर साक्षी घालणेरे लोकहि दंड्य मानण्यांत येत. जुनीं देवळे वैगेरे जीर्णोद्धार करण्याच्या हेतूने कोणी असा व्यवहार केला तर मात्र त्याची गणना गुन्ह्यामध्ये होत नसे इतकेंच नवेह तर, ‘स्वास्य-भावे ग्रामाः पुण्यशीला वा प्रतिकुर्युः’ ज्या देवळांस कोणी मालक नसेल

त्यांचा जार्णोद्धार सबंध गांवाने किंवा त्यांताल कोणाहि पुण्यात्म्यानें करावा असें चाणक्यानें आपले मत दिले आहे.

मनुष्ये आणि हत्तीपासून बकऱ्यापर्यंतचीं लहान मोठीं जनावरे यांचे जाण्याचे मार्ग आणि किले, स्मशाने, गायराने वगैरेच्या वाटा आडविणारास त्यांच्या गुन्ह्याप्रमाणे दंडाची शिक्षा होत असे.

कर देणाराने आपली जमीन गहाण अगर खरेदी देणे असल्यास ती दुसऱ्या कर देणारालाच दिली पाहिजे तसेच कर देणाराने दुसरे कर देणारे रहात असतील त्याच गांवीं राहिले पाहिजे आणि 'ब्रह्मदेयिका ब्रह्मदेयिकेषु' म्हणजे ब्राह्मणाने आपली इनाम जमीन तसलेच इनाम अमणाऱ्या ब्राह्मणाला दिली पाहिजे वैगर सारखे प्रस्तुत चमत्कारिक भासणेर कांहीं कानू होते.

खेड्यांतील प्रमुख गृहस्थ जेव्हां जेव्हां त्या खेड्याच्याच कामाकरितां प्रवासाला जाईल तेव्हां तेव्हां खेड्यांतील लोकांनी पाळीने त्याच्या वरोबर गेले पाहिजे. शेतकाम अथवा एखादे धार्मिक कृत्य करण्याच्या कराराने एखाद्या माणसास कांहीं पैसा अगाऊ देऊन आणिले असतां, जर तो मनुष्य करार प्रमाणे काम करणार नाहीं तर, गांवकरी लोकांनी त्याला दिलेल्या अगाऊ रक्मेच्या आणि त्याच्या भोजनादि खर्चास लागलेल्या रक्मेच्या दुप्पट दंड त्याला करावा. गांवकऱ्याचा म्हणून जेव्हां एखादा सार्वजनिक तमाशा अथवा खेळ व्हावयाचा असेल तेव्हां त्याची पूर्व तथारी करण्याल्या कामीं सर्व गांवकऱ्यांनी यथाशक्ति मदत केली पाहिजे. मदत न करणाराच्या कुटुंबापैकीं कोणाहि माणसास तो खेळ पहाण्याची अथवा ऐकण्याची वंदी होती; इतकेच नाहीं पण जर तो चोरून खेळ पहाण्याचा प्रयत्न करीत तर त्यास आणि गांवाच्या कल्याणार्थ गांवकरी एखादे काम करीत असतां त्या कामाला वर्गणी वगैरेची मदत न देणारास दंड करण्याचा अधिकार गांवकऱ्यासच होता. सर्वांच्या कल्याणाकरितां प्रसंगविशेषीं एका माणसाला देखालि सर्व गांवकऱ्यास एखादा हुकूम करण्याचा अधिकार होता आणि तो हुकूम अमान्य करणारांस दंड करण्यांत येत होता. अशा रीतीने गांवाच्या फायद्याकरितां हुकूम करणारास संप करून जर कोणी मारतील अथवा इजा करतील तर त्यास असल्या गुन्ह्यांस नेहमीं जो दंड करण्याची वहिवाट होती त्याच्या दुप्पट दंड करीत. उपहन्तृषु विशिष्टः ब्राह्मणतश्चैषां ज्येष्ठं नियम्येत, आपल्या हितकर्त्यास मारणाऱ्या त्या संपवाल्यांत जर कोणी ब्राह्मण

अथवा त्याहिपेक्षां श्रेष्ठ (?) असेल तर त्याला प्रथम शिक्षा व्हावी; तसेच आपल्या गावांकारतां सार्वजनिक रस्ते आणि धर्मशाळा वर्गेरे सारख्या सार्वजनिक इमारती स्वतःच्या मेहनतीनें वांधणारांस, आपलीं खेडीं सुंदर ठेवून त्यांचे संरक्षण करणारांस राजासें 'तेषां प्रियहितं चरेत्' त्यांच्या हिताच्या अशा कांहीं देणगया याव्या असें चाणक्य म्हणतो. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांतील ग्रामव्यवस्थे संबंधाचे हे नियम वाचले म्हणजे त्यावेळचीं खेडीं हल्लीपेक्षा अधिक सुखी आणि एकोप्यानें आनंदांत काळ घालविणारीं होतीं असें दिसतें आणि 'तेऽपि नो दिवसा गताः' असे निश्चासपूर्ण सहजोद्भार निघतात !

ह्या पुढे कौटिल्यानें आपल्या अर्थशास्त्रांत गावकीच्या गुरांच्या संबंधानें कांहीं नियम दिले आहेत. आज ठिकठिकागीं निघालेल्या शेंकडों 'गोरक्षण' संस्थांपैकीं कांहीं जरी हे नियम कांहीं खेडेगावांत अमलांत आणप्याचा प्रयत्न करून पहातील तर त्यांचे गोरक्षणाचे कार्य सध्यांपेक्षां अधीक यशस्वी होईल; असें आम्हांला वाटतें.

प्रत्येक गांवा सभोवतीं—स्तम्भेस्समन्ततो ग्रामाञ्चनुशशतापकृष्टमुपशालं (सालं) कारयेत्' गांवठणापासून शंभर धनुष्याच्या (६०० फूट) अंतरावर एक खांबांचे चांगले मजबूत कुंपण घालावे असें कौटिल्याप्रमाणेच मनूनेहि म्हटले असून मनुस्मृतीवरील टीकाकारानें त्याचा हेतु—'गाई इत्यादिक पशूना संचार करण्याकरितां—असा स्पष्ट दिला आहे. गुरें चारावयाची तीं अशा रीतीनें अथवा अन्यप्रकारे राखून ठेवलेल्या गुरचरणांत आणि जंगलांतच चारलीं पाहिजेत. पोट भरल्यानंतर त्यांना कुरणांत भटकूं दिल्यास तसें करणारास दंड करण्यांत येई. मात्र—

ग्रामदेववृषावा अनिर्देशाह वा धेनुरुक्षाणो गोवृषाश्च दण्डाः (षड्याः)

गांवदेवाच्या नांवानें सोडिलेले बैल, व्यालेली दहा दिवसांच्या आंतली गाय आणि वियाकरितां राखून ठेविलेले वळू यांच्या संबंधांत दंडाची माफी होती. मनुस्मृतीत वृषोत्सर्ग विधानानें सोडिलेल्या वृषभांचा समोवश सदर यादींत केला असल्यामुळे अर्थातच हें विधान मागाहूनचे ठरतें. गुरांनीं जित्रापाचा अथवा पिकाचा नाश केल्यास जनावराचा मालक नुकसानीच्या दुष्पट दण्ड देण्यास पात्र ठरत असे. शेताच्या मालकास अगाऊ सूचना दिल्यावांचून शेतांतून गुरें नेणारा तसेच तीं मोकाट सोडणारा मालक दण्डार्ह मानण्यांत येई. मालकाच्या

निम्ने दण्ड गोवान्यास करीत. घरांत, खब्यावर, अथवा अंगणांत सांठवून ठेवलेले धान्य गुरांनी खालें असतां यजमान आणि गोवारी यांस मालकाचो नुकसानी भरून यावी लांग.

पश्चावो रद्दिमप्रतोदाभ्यां वारयितव्याः

जेथे चरणे गुन्हा होईल अशा ठिकाणी चरत असलेली जनावरे हांकून काढावयाची तीं दोरीच्या अथवा चावकाच्या फटकान्याने काढावीं. खांस अधीक इजा देणारा शिक्षेस पात्र मानण्यांत येत होता. आपल्या जागेत पाऊल टाकल्यावहूल अथवा मालकाच्या हरकतीमुळे आधिकान्याची गाडी ओढण्यास तावडतोव न अल्पावहूल राकेल तेलाने पश्चंची कातडी भाजून ठाकणरें नरपशु आजच्यासारखे कौटिल्याच्या वेळीहि असतील म्हणून त्याने हा नियम आपल्या अर्थशास्त्रांत घातला !

कै. गुरुवर्य आगरकर म्हणतात त्या लाक्षणिक अर्थाने आमचे राष्ट्र, हे 'गुलामांचें राष्ट्र' आहे; ही गोष्ट जरी आज आमचे पुष्कळ वाचक कवूल करतील तरी येथे खरोखरच गुलामांचा व्यापार चालत होता, माणसे विकलीं जात होतीं आणि खांना आपल्या इच्छेविरुद्ध लोकांच्या घरीं कावाडकष्ट करण्यांत मरेपर्यंत दिवस कंठवे लागत होते; ह्या गोष्टी मनु, विष्णु, नारद आणि कात्यायनादिकांच्या स्मृतींवरून जशा उघड दिसतात तशाच त्या कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रावहूनहि स्पष्ट होत असल्यामुळे निदान २५ शे वर्षापूर्वी तरी आमच्या ह्या पवित्र आर्यभूमींत गुलामांचा अपवित्र व्यापार प्रतिष्ठितपणे चालत होता ही गोष्ट आम्हांला निदान दुःखाने तरी कवूल केलीच पाहिजे.

'नत्वेवार्यस्य दासभावः' आर्य वंशांतला मनुष्य केव्हांहि गुलाम असतां कामा नये, असे म्हणून चाणक्याने जन्मतः गुलाम नसलेल्या शूद्र, वैश्य, क्षत्रिय आणि ब्राह्मण वर्णांतल्या अग्रैष्ट मुलास गुलाम म्हणून विकणारास, विकत घेणारास आणि ह्या व्यवहारास मदत करणारास गुलाम म्हणून विकल्या गेलेल्या मनुष्याच्या वर्णाच्या प्रमाणांत चढती शिक्षा सांगितली ओहे. म्लेच्छांनीं आपली संतति गुलाम म्हणून विकणे हा कांहीं अपराध नाहीं, असे त्याचे मत आहे. कांहीं आपाति टाळण्याकरितां आर्यकुलोत्पन्न मुलाला गहाण टाकण्यास हरकत नाहीं पण त्याच्या कुटुंबांतील लोकांनीं त्याला शक्य तितच्या लैकर सोडवावें. 'मूलेन चार्यत्वं गच्छेत्' अशा

गुलामाने आपल्या खरेदीदाराचे खरेदीचे पैसे देऊन टाकून आपली सुटका करून घेतली म्हणजे त्याची गणना पुनः आर्यात होत होती.

कोणाहि गुलामाला त्याच्या मालकाने प्रेतवाहकाचे, भंगयाचे आणि उष्ट्रीं काढण्याचे काम सांगणे, त्याला कपेड न देतां नमावस्थेत टेवणे, त्याला मारणे आणि शिवीगाळी करणे किंवा गुलाम जर स्त्री असेल तर तिचे पावित्र्य भ्रष्ट करणे ह्या गोष्टी गुन्ह्यांत गणल्या जाऊन मालकाचे पैसे बुडविण्यांत येत आणि गुलामांची सुटका करीत. आपले पावित्र्य भंग होण्याचा संभव दिसतांच कित्येक प्रसंगी तर स्त्रियांना पक्कून जाण्याची मोकळीक ठेवण्यांत आलेली होती. असलेले पापाचरण करणाऱ्या मालकाने स्त्री गुलामाच्या खरेदी करितां दिलेली किंमतच केवळ बुडविण्यांत येत नसून त्याला निराळा दंडहि करण्यांत येत असे.

गरोदर स्त्रीला गुलाम ह्याणून विकणे झाल्यास विकणाऱ्या आणि विकत घेणाऱ्या माणसांनी तिच्या वाळंतपणाऱ्या खर्चावहूल योग्य तजवीज ठरवून ठेवावा लागे, अशी कांहीं व्यवस्था न करणारे दंडाहीं समजण्यांत येत. गुलामाची मालमत्ता त्याच्या वारसाच्या अभावी मात्र मालकाळा मिळत असे. एकंदरीत विचार करितां कौटिलीय अर्थशास्त्रांत स्त्रिया, गुलाम आणि कनिष्ठ मानिलेले वर्ण यांच्या संवंधाने जे नियम आहेत; ते मनुस्मृतींतील नियमांपेक्षां फारच औदार्यपूर्ण आहेत. मनू तर—

भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः

यत्ते समधिगच्छन्ति यस्य ते तस्य तद्वनम्

भार्या, पुत्र आणि दास हे कायमचे निर्धन समजावे असें सांगून त्यांच्या मिळकर्तीवर पतीची, पित्याची आणि मालकाची कायमची सत्ता प्रस्थापित करितो. शूद्रांविषयीं तर तो ह्यणतो—“मजुरी यावी अथवा न यावी पण ब्राह्मणानें शूद्राकडून आपले दास्य करून घ्यावे कारण:—

दस्यथैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयंभुवा

“ब्राह्मणांचे दास्य करण्याकरितांच ब्रह्मदेवानें शूद्राला निर्माण केलें आहे.” कलियुगांत ब्राह्मण आणि शूद्र अशा दोनच जाती अस्तित्वांत आहेत हें म्हणणे खरे मानिलें तर हिंदुस्थानांतील प्रत्येक ब्राह्मणाची तैनात, एखाद्या अधिराजायेक्षांहि

जास्त रीतीने उठविण्याला हजारों फुकटचे चाकर निर्माण करून ठेवल्याबद्दल भूदेवाने ब्रह्मदेवाचे अहोरात्र आभार मानावे दुसरे काय ! हीं असलीं वचने पाहिली म्हणजे मनुस्मृति हीं ब्राह्मणाच्या वर्चस्वाकरितां वन्याच अलीकडच्या काळा-पर्यंत लिहिली जात होती आणि अर्थशास्त्राच्या काळीं असलीं मत्सराचीं वीजे पेरलीं गेलीं नव्हतीं ह्या गोष्टी उघड होतात.

धनी आणि चाकर

यांच्यामध्यें चाकराच्या वेतनाचा ठराव व्हावा आणि तो जवळपासच्या लोकांस माहीत असावा ‘यथासम्भाषितं वेतनं लभेत’ नोकराला त्याचा ठरलेला पगार धन्याने दिलाच पाहिजे. जेथें वेतनाचा करार पूर्वी झाला नसेल तेथें काम आणि तें करण्याकरितां खर्च झालेला वेळ यांचा विचार करून अथवा शेतकऱ्याला पिकाचा, गुराख्याला तुपाचा आणि व्यापान्याला फायद्याचा दहावा हिस्सा वेतन म्हणून देण्याची वहिवाट होती. इतर प्रकारच्या नोकरांना गावांतील वहिवाटी-प्रमाणे अथवा तजांच्या शिफारसीप्रमाणे वेतन देत. वेतनाचा तंटा न्यायाधीशासमोर गेल्यास पक्षकारांच्या जबान्या आणि दुसरा साक्षीपुरावा पाहून वेतनाची रक्कम ठरविण्यांत येई. वेतन बुडवूं पहाणाच्या धन्यास वेतनाच्या दसपट दंड करीत.

एखादा मनुष्य एकाएकीं अगदीं प्राणांतिक संकटांत सांपङ्गन त्यांतून आपली सुटका करणारास, आपलेच काय पण आपल्या बायकामुलांचेहि सर्वस्व देण्याचें कबूल करतो अशा वेळीं कौटिल्य म्हणतो, ‘कुशलप्रदिष्टं वेतनं दद्यात्’ संकटाचें स्वरूप आणि त्यांतून सुटका करण्याकरितां करावी लागणारी मेहनत यांविषयीं ज्यांस योग्य कल्पना असेल ते, जें सांगतील तें वेतन, मुक्तता करणारास देववावे पण:-

अतियाच्चा तु जीयेत दौर्मत्याविनयेन वा

सुटका करणारा जर अविचाराने फाजील हाव धरून अयोग्य मोवदला मागेल तर तो केव्हांहि देवजं नये.

एखादा मनुष्य मजुरीचे पैसे अगाऊ घेऊन एखादें काम खंडन घेईल आणि पुढें कामाची हयगय करील अथवा विनाकारण काम लांबवालि तर त्याला दण्ड करून काम कराराप्रमाणे पुरे होईपर्यंत मालकाच्या स्त्राधीन करण्यांत यावें असा जरी सामान्य नियम होता तरी खंडन घेतलेले काम पुरें करून देण्यास कोण-

त्याहि कारणाने जर तो असमर्थ आहे असें दिसून येईल तर त्याला बदली देण्याची अथवा दुसऱ्याकडून आणि उशिरा काम झाल्याने मालकाचे जे नुकसान होईल तें भरून देण्याची सबलत देण्यांत येत असे. मात्र ह्या सबलतीच्या प्रकारास कामकरी आणि मालक ह्या दोघांचीहि संमति असावी लागे.

मजुराकडून ठरलेले काम न करून घेणारा मालक आणि ठरावाप्रमाणे मालकाचे काम न करणारा मजूर हे दोघेहि सारखेच गुन्हेगार ठरून दंडाळा पात्र मानण्यांत येत. अगाऊ पैसा घेतला असल्यास खंडून घेतलेले काम पुरे करून दिल्यावांचून मजुराला दुसऱ्या कामावर जाण्याची कायद्याने मनाई होता. उरलेले काम पुरे करून देण्यास कामदार तयार असतां मालक जर तें त्याजकडून पुरे करून घेणार नाहीं तर तें काम कायद्याच्या दृष्टीने पुरे झाले, हें आपल्या आचार्यांचे मत आपणांस मान्य नाहीं असें सांगून कौटिल्य म्हणतो:—

कृतस्य वेतनं, नाकृतस्यास्ति

“ वेतन, केलेल्या कामावद्दल यावयाचे, न केलेल्यावद्दल नाहीं ! आतां एखादा कामदार ठरलेल्या मुदतींत आणि ठरलेल्या पद्धतीप्रमाणे काम पुरे करून देण्यास तयार असतां, मालक जर त्याला अर्धवट कामावरून दूर करण्याचा प्रयत्न कराल तर तें काम पुरे झाले आहे, असें समजून जो मुशाहिरा यावयाचा तोच मालकाला यावा लागेल. कामदाराचे काम त्याच्या अडाणीपणामुळे चांगले होत नसेल किंवा त्याच्या आळशीपणामुळे मुदतशीर होत नसेल आणि ह्या त्याच्या दोषामुळे जर भालकाचे नुकसान होण्याचा संभव असेल तर झाल्या कामाचा पैसा त्याला देऊन मालकाने त्यास कामावरून दूर करण्यास हरकत नाहीं. ”

एका कारागिराला जसे हे नियम लागू होते तसेच संघाने काम करणाऱ्या कारागिरांच्या संबंध संघालाहि लागू होते. संघाला, मुदती पलीकडे सात दिवसांची सबलत देत. ह्या सात दिवसांत त्यांनी जरूरीप्रमाणे अधिक लोक कामावर घेऊन काम पुरे करून यावें. ‘मालकाच्या मंजूरीवांचून कामाचा कोणताहि भाग अपुरा टाकणे’ हा संघाच्या संबंधांत गुन्हा मानण्यांत येत असून संघाला ह्या गुन्ह्यावद्दल दण्ड करण्यांत येत असे.

सहकारी तत्त्वावर काम करणाऱ्या कामदारांच्या संघांतील लोकांनी, मिळलेली मजुरी विशेष करार नसेल त्या ठिकाणी आपआपसांत समभागाने वांटून

व्यावी. करार असेल तेथें अर्थातच कराराप्रमाणे वाटणी व्हावी असा नियम होता. शेतकरी आणि कारखानदार यांचीं कामे करणाऱ्या मजूरांस मात्र त्यांच्या कामाच्या प्रमाणांत, सहामाही मजुरी देत. ! सामान्यतः यज्ञयागादि धार्मिक कृत्यांत कामे करणाऱ्या भिक्षुकांनांहि त्यांच्या दक्षिणादि देणग्यासंबंधाने हेच नियम लागू केल्याचे दिसते

दाखवाज, शूद्रस्त्रीशीं विवाहित, ब्रह्महत्या करणारा, गुरुपत्नीला भ्रष्ट करणारा, निंद्य वस्तूचे दान घेणारा, चोर आणि अयोग्य प्रकारे यजन करणारा ब्राह्मण नेमून त्याच्या द्वारे केलेलां यज्ञयागादि कृत्ये पुण्यप्रद घडत नाहीत; करितां हीं कर्मे, असा ब्राह्मण करीत आहे असे दिसून येतांच, त्यास हाकून लावणे हा गुन्हा समजला जात नसे.

प्रकरण नववें.

द्वारमहा दरशेंकडा सवा टक्याचे व्याज जरी सामान्यतः न्याय म्हणून मानण्यांत येत असे तरी व्यावहारिक अथवा व्यापारी व्याज पांच टक्के, जंगली लोकांमध्ये दहा टक्के, आणि समुद्रावर सफरी करणारांमध्ये वीस टक्के पर्यंत व्याजाचे व्यवहार होत असून ते कायदेशीर समजले जात. ह्यापेक्षां जास्त व्याजाचे व्यवहार करणारांसच काय पण असे व्यवहार चाललेले माहित असतांहि त्यांवद्दल सरकारांत न कळविणारांस गुन्हेगार समजून दण्ड करण्यांत येत होता. राष्ट्राच्या हितानाहितावर ज्यादेवेवेंचे परिणाम घडतात त्यांचे निरीक्षण सरकारी अधिकारी मोठ्या दक्षतेने करीत.

हल्ळी कित्येक ठिकाणी, धान्य वाढीने देण्याची जी वहिवाट आहे ती निदान कौटिल्याच्या काळाइतकी तरी खास पुरातन आहे ! पण चांगल्या पिकाच्या हंगामांत वाढीसुद्धां जें धान्य सावकारास मिळावयाचे त्याची किंमत मुदलाच्या दीडपटीपेक्षां अधीक होऊं नये अशी खबरदारी त्यावेळी घेण्यांत येत होती असें दिसते. भागाने भांडवल उभाऱ्हन मोठमोठाले धंदे हल्ळीप्रमाणे २५०० वर्षांपूर्वीहि करीत पण दरवर्षाच्या अखेरीस भागीदाराला नफ्याचा अर्धीभाग, व्याज म्हणून वांटून यावा असा नियम होता. कांहीं कारणामुळे व्याज तुंबून राहिले तरी ते दाम दुपटीपेक्षां अधीक रहात नव्हते.

खाजगी व्यवहारांत भलत्याच वेळी व्याजाची मारणी करणाऱ्या, चक्रवाढ व्याज आकारणाऱ्या आणि कूळ कर्जाची फेड करति असतां फेडीचा पैसा नाकारणाऱ्या सावकारास दण्ड करावा असा कायदा होता. दिलेल्या कर्जाची रकम नाकारण्यास योग्य कारण असलें तरी जर कूळ फेडीचा पैसा तिन्हाइताकडे जमा करून ठेवील, तर ज्या मितीस पैसा जमा केला असेल त्या मितीपासून पुढले व्याज पैसा नाकारणाऱ्या सावकारास देऊ नये आणि महत्त्वाच्या कारणावांचून जर तो ही रकम दहा वर्षांपेक्षां अधीक काळ पावेतों तशीच राहुं देईल तर ती मागण्याचा त्याचा हक्क नष्ट करावा ('दशवर्षोपेक्षितमृणमप्रतिग्राह्यम्') असें सांगून कौटिल्याने मृत कुळाच्या कर्जाची जबाबदारी कोणावर पडेत याचे जें विवेचन केले आहे तें बहुधा प्रस्तुत कायद्याला धरूनच असल्यामुळे आम्हांस येथे त्याचे विशेष विवेचन करण्याचे कारण दिसत नाहीं.

एखादा मनुष्याला अनेक सावकारांचे देणे असेल आणि जर तो आपले गांव सोडून दूरदेशीं जात असेल तरच मात्र त्या सर्व सावकारांस त्याजकडे येणे असलेल्या कर्जाबद्दल त्यावर फिर्यादी लावितां येत. निवाडे झाले तरी ज्या अनुकमाने कर्ज काढले असेल त्याच अनुकमाने त्याला त्या कर्जाची फेड करावी लागे. इतर परिस्थितीत सावकारांस आपल्या अनुकमाने च फिर्यादी कहन कर्ज वसूल करून घेणे भाग होतं. कर्जासंबंधाचे हे नियम विशेष मननीय आहेत!

दंपत्योः पितापुत्रयोः भ्रातृणां चाविभक्तानां परस्परकृतमृणमसाध्यम्

पतिपत्नी, चापलेक, अविभक्त कुदुंवांतील दंभु यांनी परस्परांपासून घेतलेले कर्ज कायद्याच्या आश्रयाने वसूल करितां येत नव्हते. शेतकरी आणि सरकारी नोकर आपले काम करीत असतां कर्जाच्या फेडीकरितां कोणालाहि त्यांना पकडतां येत नसे. पतीने काढिलेल्या कर्जाकरितां पत्नीला पकडण्यासंबंधांत जरी कांहीं अटी होत्या, तरी पत्नीच्या कर्जाबद्दल पतीला पकडण्यासंबंधांत कांहींच अट नव्हती; उलट हें कर्ज देण्याच्या कामीं टाळाटाळ करणारा पाते गुन्हेगार ठरून दंडाला पात्र होत असे. एखादा मनुष्य ज्यावेळीं कर्ज घेतल्याचे नाकवूल करील त्यावेळीं ती गोष्ट पुराव्याने शावोत करावी लागे. कर्जाच्या शावितीस एक—

साक्षीदार

केव्हांहि चालत नव्हता. विश्वासू, प्रामाणिक आणि सन्मान्य असे तीन-निदान दोनहि पक्षास कबूल असे दोन तरी-साक्षीदार अवश्य मानीत. प्रस्तुत, साक्षी-दाराच्या गुणाकडे जरी न्यायाधिशांचे दुर्लक्ष दिसले तरी संख्येकडे विशेष लक्ष्य असते असें दिसते! साक्षी ह्याणून स्वीकारण्यास लायक आणि नालायक कोण, कोणत्या व्यवहारांत आणि कशा प्रकारच्या गुन्ह्यांत कोणाची साक्षी घ्यावी इत्यादि गोष्टींची विस्तृत चर्चा करून कौटिल्याने

शपथक्रिया

हा विषय आपल्या विवेचनास घेतला आहे. जवान्या घेणे त्या ब्राह्मण, जलपूर्ण घट आणि अग्नि यांच्या समक्ष घ्याव्या. साक्षीदार ब्राह्मण असला तर न्यायाधिशांने त्याला नुसते ‘खरें सांग’ येवढेंच म्हणावें; तो जर क्षत्रिय किंवा वैश्य असला तर त्याला-‘तूं जर खोटें वोलशील तर केलेल्या धर्मकृत्यांचे फळ

तुला मिळगार नाहीं, इतकेंच काय पण तूं जरी शत्रूची फळी फोडून जाणारा पराकमी वीर असलास तरी तुला कपालपाणी होऊन भिक्षांदेही करावी लागेल !’ असे बोलावें आणि साक्षीदार जर शूद्र असला तर त्याला—“ तूं जर खोटी साक्ष देशील तर मागल्या आणि ह्या जन्मांतल्या तुळ्या सर्वे पुण्यकृत्यांचें फळ राजाला भिळून राजाने केलेलीं सर्वे पातके तुळ्या साथीं वसतील. खरें केव्हां तरी वाहेर पडेल आणि खोटें सांगितल्यावद्दल तुला दण्ड भरावा लागेल ” असे म्हणावे.

वर्णभेदाप्रमाणे शपथक्रियाभेद सांगितल्यानंतर न्यायाधिशाने जो निकाल यावयाचा तो कोणत्या धोरणाने द्यावा, साक्षीदारांचा खोडसाळपणा आढळून आडा असतां त्यांना काय शासन करावें वैगेरेचें विवेचन करून पुढे ...

ठेवीसंबंधाने महत्वाचे विचार

अर्थशास्त्रकर्त्याने प्रदर्शित केले आहेत. त्यांवरून पहातां सध्यांप्रमाणे ज्याने उठावें त्याने आपलें दिवाकें वाजवावें, वाया वापड्यांच्या ठेवी खुशालपणे गिळं-कृत कराव्या आणि चार दोन वर्षांच्या आंतच आपल्या आसेष्टांपैकीं कोणाच्या तरी नांवाने पुनः पहिल्यापेक्षां दुप्पट जोराने नवा धंदा राजरोसपणे आरंभावा अशा प्रकारचा सम्भ्य वेरडपणा त्यावेळीं तरी खास चालत नव्हता असे दिसते. ठेव स्वीकारणाराचे ठिकाण शत्रूंनी हल्ला करून अगदीं वेचिराख केलें, अग्रीने अथवा पुराने त्याच्या सर्वस्वाची राखरांगोळी उडविली अथवा ते सर्व समुद्रार्पण केलें आणि मालाची ने आण करीत असतां त्याचीं गलवते बुडाळीं अथवा चांचे लोकांनी तीं लुटून फस्त केलीं तरच मात्र ठेवी ठेवणारास त्याजवर आपल्या ठेवी परत मागण्याचा दावा करितां येत नव्हता. इतर प्रसंगीं लोकांच्या ठेवी त्याला भरून याव्या लागत इतकेंच नव्हे तर लवाडीने त्यांस फसविण्याचा प्रयत्न केल्यावद्दल त्याला जवर शासन करण्यांत येत होते.

ठेवी ह्या नेहमीच पैशाच्या स्वरूपांत असतात असे नाहीं; कोणतीहि जंगम अथवा स्थावर मालमत्ता ठेव म्हणून एखाद्याकडे ठेवण्याची वहिवाट आज जशी आहे तशीच कौटिल्याच्या वेळीहि होती. ठेवीची वस्तु स्वतःच्या सुखार्थ वापरण्या पेढीवाल्याने केवळ भोगवेतन दिलें किंवा नुकसानी भरून दिली तरी भागत नसे; ह्या शिवाय त्याला अशी वस्तु वापरण्याच्या गुन्ह्यावद्दल दण्डहि द्यावा लागे. ठेवीची वस्तु जर त्याने गहाण टाकिली, विकली अथवा हरवली तर,

त्याळा पंच सांगतील ती वस्तूची किंमत मान्य करून, मालकास त्या किंमतीच्या चौपट मोबद्दला आणि सरकारांत ह्या किंमतीच्या पांचपट दण्ड भरावा लागे. अर्थ—शास्त्रांत यादुढें—

गहाणाचा व्यवहार

वर्णन केला आहे. गहाण जर उत्पन्न देणारें असेल तर गहाणाच्या रकमेवर व्याजाची आकारणी होऊं नये. ‘निरुपकार’ अथवा अनुत्पादक गहाण असल्यास कर्ज घेणारावर व्याज वाढत असतें; अशा परिस्थितींत तो जर आपल्या सावकारास उत्पादक गहाण देण्यास कबूल असेल तर सावकारानें तें घेतलेंच पाहिजे; न घेणें हा कायद्यानें गुन्हा ठरविलेला होता. गहाण वस्तूची किंमत वाढली असतां किंवा ती कमी होण्याचा रंग दिसला असतां, न्यायाधीशाच्या परवानगीनिं गहाणदारास गहाण ठेवणारासमक्ष अथवा तज्ज्ञासमक्ष ती वस्तु विकण्याची मुभा होती.

एखादी वस्तु एखाद्या दलालामार्फत कोणाला तरी देण्यासाठीं आपण त्या दलालाच्या नोकराच्या स्वावीन केली पण वस्तु घेऊन जाणारा मनुष्य जर ठिकाणावर सुखरूप पोंचला नाहीं किंवा चोरांनीं ती वस्तु खाजपासून जर जवरीनें घेतली तर दलाल किंवा तो नोकर अथवा खाचे नातेवाईक खा वस्तूची किंमत भरून देण्यास जवाबदार समजले जात नसत.

उसन्या किंवा भाज्यानें अगिलेल्या वस्तु ज्या स्थितींत आणित्या असतील त्याच स्थितींत खा मालकास परत केल्या पाहिजेत असा जरी अगदीं सक्रीचां नियम होता तरी काळाचें दीर्घत्व, स्थळाचें अंतर, वस्तूच्या अंगचा उपजत दोष अथवा कल्पनातीत अपघात यांपैकीं एखाद्या कारणानें जर खा वस्तु सांडल्या अथवा नाश पावल्या तर मालकाचें चुकसान भरून यावें लागत नव्हतें. एखाद्या किरकोळ माल विकणारानें घाऊक मालाच्या व्यापाच्याकडून कांहीं माल विक्रीकरितां आणिला आणि पुढें जरी त्या मालाची किंमत चढली अगर उत्तरली, तरी ज्या दिवशीं माल विक्रीकरितां आणिला खा दिवशीं लानें इतरांपासून जो भाव घेतला असेल तोच भाव ह्या किरकोळ विक्री करणारानें खाला दिला पाहिजे. घाऊक व्यापाच्यांच्या नोकरांना हा नियम लागू नव्हता. धन्यानें सांगितलेल्या किंमतीस माल विकावयाचा आणि विक्रीचा पैसा धन्याकडे यावयाचा ! भाव उत्तरला तर उत्तर-

लेल्या भावाने माल विकून पैसा मालकाकडे जमा करावयाचा येवढेंच त्यांचे काम. ठेवीसंवंधाने कौटिल्य एके ठिकाणी म्हणतो—

अशुचयो हि कारबः

कारागिर लोकांचे वर्तन निसर्गतःच निंद्य असते! ठेव स्वीकारणारावर कांहीं तरी तोहमत आणण्याच्या हेतूनेंच वहुधा हे कारागीर सीलवंद ठेवी ठेवितात. कौटिल्याने हा सर्रास मारलेला शेरा सध्यां जरी आम्हांला विचित्र वाटतो तरी तो तत्कालिन स्थितीचा निर्दर्शक म्हणून कौतुकास्पद आहे यांत शंका नाही. क्रयविक्रयासंवंधाच्या एका भागांतच कौटिल्याने

विवाहविषयक कांहीं विचार

प्रदार्शित केले आहेत. ब्राम्हणादि पहिल्या तीन वर्णाच्या विवाहांत पाणिग्रहणाचा विधि होईपर्यंत आणि शूद्रवर्णांच्या विवाहांत, विवाहविषयक कोणताहि धार्मिक विधि होईपर्यंत, वधू नाकारण्याचा अधिकार वराला आहे; पण वधूचे कौमार्य भ्रष्ट झालेले आहे असें जर खात्रीने कळेल तर पाणिग्रहणविधि झाल्यानंतरहि कोणत्याहि वर्णाच्या वराला ती भ्रष्ट वधू नाकारण्यास प्रतिवंध नव्हता. ‘न त्वेवाभिप्रजातयोः’ सच्छील आणि अभिजात वधुवरांच्या संवंधांत मात्र असें करितां येत नव्हते. आपल्या मुळीचे कौमार्य भ्रष्ट झालेले असल्यास तसें लग्नापूर्वी तिच्या पित्यांने जाहीर केले पाहिजे. जाहीर न करणारा पिता दण्डाला पात्र तर ठरेच पण त्याला ‘शुल्कस्त्री-धनप्रतिदानं च’ घेतलेले शुल्क आणि स्त्रीधन परत करावे लागे. वधूच्या संवंधात जशी ही अट होती तशीच वराच्या संवंधानेन्हि—

‘वरदोषमनाख्याय विन्दतो द्विगुणः । शुल्कस्त्रीधननाशश्च ।

होती. वराच्या दोषांचा उच्चार केल्यावांचून, जर वधूचा स्वीकार करण्यांत येईल तर तसें करणारा दुप्पट दंडास पात्र ठरून शुल्क आणि स्त्रीधनाच्या रूपाने त्याने दिलेले द्रव्य त्याला परत मिळत नसे. लग्नासंवंधीच्या ह्या अल्प विवेचना वरून तत्कालिन अनेक चालीरीतींचे झान होण्यासारखे आहे.

चतुर्ष्पाद पशु आणि मनुष्यादि द्विपाद प्राणी यांचा क्रय विक्रय करावयाचा म्हणजे ते चांगले मजवूत, निरोगी आणि निर्मल असावे लागत. ते असे नाहीत असें आढळून आल्यास पशूची विकी तीन पंधरवड्यांनी आणि माणसांची एक वर्षीनं रद्द होऊन विकणाराला शासन करण्यांत येत असे.

उपरोक्त आणि यापुढे सांगण्यांत येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या देवघेवांचा अखेर निकाल सांगण्याकरितां कांहीं पंच नेमलेले असत आणि त्यांनीः—

दाता प्रतिग्रहीता च स्यातां नोपहतौ यथा

देणारा आणि घेणारा ह्यांपैकीं कोणाचेहि विनाकारण नुकसान होणार नाही अशा प्रकारे निकाल दिला पाहिजे; असा अगदीं सक्त नियम होता. आपले, आपल्या पत्नीचें आणि आपल्या संततीचें जर कोणी दान केले असेल तर त्याचा आणि अपांत्रीं केलेल्या दानाचा अखेर निकाल ह्या पंचांनींच करावयाचा असें ठरलेले होते. एखाद्या भिन्न्या माणसाला नाना प्रकारांनीं भीति दाखवून जर कोणी मनुष्य त्याजपासून मदत म्हणून कांहीं उपरील तर अशी मदत मिळविणारास दरोडेखोर समजून कडक शिक्षा करावी आणि मदत देणारालाहि शासन करावे असा नियम होता !

मृताच्या मिळकर्तीवर, वारसा सांगणारा त्याचा मुळगा असो, किंवा दुसरा कोणीहि असो, मृताच्या जामीनकीचें, त्यानें पतकरलेल्या हुंडा, स्त्रीधन वगैरेच्या बाकीचें, जुगारांत त्यानें लावलेल्या पणाचें आणि स्त्री व मद्य यांच्या मोहांत गुंतून त्यानें देऊ केलेल्या देणग्यांचें जोखीम त्याजवर त्याच्या इच्छेविसळू केव्हांहि लादिले जात नव्हते.

नाहींशी झालेली आपली वस्तु, कोण मनुष्याजवळ आढळून आल्यास वस्तूच्या मालकानें न्यायाधिशाकडे वर्दीं देऊन त्याच्या द्वारे, ज्याच्या ताव्यांत ती वस्तु आढळली असेल त्यास पकडण्याची तजवीज करावी पण इतके करण्यास वेळाची अगर स्थळाची अडचण असेल, तर मालकानें स्वतःच त्याला पकडून न्यायाधिशासमोर हजर करावें. न्यायाधिशानें ती वस्तु त्याजपाशीं कशी आली याचा खुलासा त्यालाच करण्यास सांगावें. खरेदीने आली असेल, पण खरेदी देणारा कोण वगैरे बद्दलची माहिती जर त्याला सांगतां येत नसेल, तर ती वस्तु, मालकानें आपली तीवरील मालकी योग्यप्रकारे सिद्ध केल्यास मालकाला देववून अथवा मालकी सिद्ध झाली नाहीं तर सरकारजमा करवून खोटीच मालकी सांगितल्याबद्दल त्याला दंड करून, ज्यापाशीं वस्तु मिळाली त्याची सुटका करावी पण जर खरेदी देणारा सांपडेल तर त्याजपासून त्यानें घेतलेली किंमत परत घेऊन शिवाय चोरीच्या गुन्ह्याबद्दल त्याला दंड करण्यांत यावा. चोरी

पुराव्यानें सिद्ध झाली आणि चोरीचा माल चोरानें नाहोसा केला असें ठरलें म्हणजे चोराला मालाची किंमत भरून यावी लागे इतकेंच नव्हे तर चोरीच्या गुन्ह्याबद्दल शिक्षाहि भोगावी लागे. हल्ळीं प्रमाणे नुसत्या शिक्षेवर भागत नसल्यामुळे त्यावेळीं चोर्ण्या कमी होत असतील असें वाटते.

चोरीचा आणि विनवारसी म्हणून सांपडलेला माल, प्राणी वैगेरे हीं सर्व दोड महिनापर्यंत एखाद्या नाक्यावर सर्वास पाहण्याकरितां ठेवीत, त्यांवर आपली मालकी सिद्ध करणारागसून 'निष्क्रय' म्हणून ठरावाप्रमाणे थोडे द्रव्य घेऊन ज्याची वस्तु त्याला परत करण्यांत येई. मालकावांचून राहिलेल्या वस्तु सरकारजमा होत.

शत्रूच्या ताव्यांतून आणलेला प्रजेचा माल ज्याचा त्यास पावता करणे आणि:—

चारहृतमविद्यमानं स्वद्रव्येभ्यः प्रयच्छेत्

चोरांनी नेलेला प्रजेचा माल, चोरांपासून मिळवितां आला नाहीं तर तो राजाने आपल्या खासगीमधून भरून देणे ह्या ज्या दोन गोष्टी कौटिल्यानें आपल्या अर्थ-शास्त्रांत सांगितल्या आहेत त्या ह्या सुधारलेल्या काळांत स्वातंत्र्याचा उपभोग घेत असलेल्या राष्ट्रांत देखील प्रचारांत आढळणार नाहींत. ह्यांत राजा आणि प्रजा यांचा केवळ आर्यावर्तीतच दिसून येणारा पितादुत्रासारखा परस्पर प्रेमसंबंध आणि आर्याचाच एक विशिष्ट स्वभाव स्पष्टपणे निर्दर्शनास येतो.

हल्ळींचा वहिवार्टीचा कायदा पुष्कळ लोकांना मोठा विचित्र वाटतो, पण व्यवहारांत तशा प्रकारच्या कांहीं तरी वंधारणाची आवश्यकता असल्यामुळे चंद्रगुप्तमौर्याच्या काळींहि तो होता वहिवार्टीने मालकी हक्क प्राप्त होण्याची मुदत, सध्यां वारा वर्षांची आहे तर त्यावेळीं कित्येक वावर्तीत ती दहा वर्षांची आणि कित्येक वावर्तीत वीस वर्षांची होती.

दरोडा आणि चोरी

असे हल्ळींप्रमाणेंच चोरीचे दोन प्रकार कौटिल्यानें मानिले आहेत. समक्ष लुबाडणे म्हणजे दरोडा अथवा 'साहस' आणि न कळत घेणे ह्याणजे चोरी अथवा 'स्तेय' होय. 'दोनहि प्रकारने चोरी करणारास चोरीच्या मालाच्या किंमतीच्या मानानें दंड करण्यांत यावा;' हें कौटिल्याचें मत अगदींच चमत्कारिक वाटते.

प्रत्यक्ष साहस अथवा चौर्य करणाराच्या दुष्पट दंड त्यांच्या सहाय्यकर्त्वास करण्यांत येत होता. यापुढे अर्थशास्त्रकारांनी—

अपशब्द

शिवीगाळ आणि निंदा यांजवद्दलचे नियम दिले आहेत. एखाद्या अंधाला 'कायरे अंधळ्या' किंवा पंगूला 'कायरे पांगळ्या' असे म्हणणारास जो दंड करण्यांत येत असे त्याच्या दुष्पट अंधळा नसगारास अंधळा म्हणणाराला आणि चौपट, अंधळ्याला डोळस ह्याणून चिडविणाराला करण्यांत येत होता. ज्याला शिवीगाळ केली त्याचा दर्जा शिवीगाळी करणारापेक्षां वरचा असेल तर जो दंड करण्यांत येई त्याच्या निम्मे दंड याच्या उलट स्थिति असतां करीत. 'परम्प्री द्विगुणः' परक्याच्या स्त्रीला अपशब्द वोलल्यास दुष्पट दंड करण्यांत येत होता; मात्र 'प्रमादमोहादिभिरर्धदण्डः' कोणालाहि अपशब्द वोलणारा मनुष्य जर ते वोलते वेळी केवळ निःकाळजीपणानें, व्यसनाच्या धुंदीत, अथवा मायें फिरल्यामुळे वोलला असेल तर त्याला नेहमोच्या निम्म्याने दंड करावा असा नियम होता. कोणी कोणाला कळीव म्हटलें तर त्याला आपले म्हणणे ज्याला तसें म्हटलें असेल त्याच्या.

स्त्रीयः मूत्रफेनं अप्सु विष्टु भिषजनं च

(विष्टा पाण्यांत त्रुडणे) मूत्र आणि विष्टादिकांच्या ह्या परीक्षेने सिद्ध करावें लागे. कळीवाची ही परीक्षा पुष्कळांना नवी वाटेल यांत शंका नाही !

ब्राह्मणापासून अतिशूद्रार्पयत कोणी कोणाच्या चालीरीतीची निंदा केल्यास निंदा करणारा दंडार्ह ठरत असे. तसेच कुसितपणाने कोणी कोणाच्या वर्णाची, शिक्षणाची, धंद्याची आणि देशाची निंदा करणे म्हणजे गुन्हाच करणे असें मानण्यांत येई. धमकीचा समावेशाहि हल्ळीप्रमाणेच गुन्ह्यांत होत असून जर कोणी मनुष्य शत्रुत्वानें दुसऱ्या कोणास दिलेल्या धमकीप्रमाणे मारील असें न्यायाधीशास आढळून आले तर धमकी देणारापासून आमरण शांतता राखण्यावद्दल जासीन घेण्यांत येत होता.

स्वदेशग्रामयोः पूर्वं माव्यमं जातिसङ्घयोः
आक्रोशादेवचैत्यानां उत्तमं दण्डमर्हते

स्वदेशाची किंवा स्वतःच्या गावाची, स्वज्ञातीची किंवा ज्ञातीच्या सभेची आणि देवांची अथवा देवळांची निंदा करणे हे एकापेक्षां एक जास्त दर्जाचे गुन्हे समजले जाऊन त्यास त्याच मानाने चढत्या प्रमाणांत दंड करण्यांत येत असे.

पडूक, भस्म, पांसु

म्हणजे चिखल, राख आणि धूळ अंगावर फेंकणे हा गुन्हा मानण्यांत येत होता. हे पदार्थ नाभीपासून शरीराच्या खालच्या भागावर फेंकले असतां जितका दंड करण्यांत येत असे त्याच्या दुष्ट ते नाभीच्यावरच्या अंगावर फेकले असतां आणि चौपट ते डोक्यावर फेंकले असतां करण्यांत येत असे. फेंकलेले पदार्थ धुंकी, मूत्र, विश्वा इत्यादिकांसारखे घाषेरडे असल्यास दंडाची रक्म ह्याच्या दुष्ट असे. हा गुन्हा उच्च वर्णाच्या मनुष्याने नंच वर्णाच्या माणसाविरुद्ध केल्यास त्याला जो दंड करण्यांत येत असे त्याच्या दुष्ट ह्याच्या उलट परिस्थितींत करण्यांत येत असे. गुन्हेगार, गुन्हा करतेवेळी बेशुद्ध वैगेरे असल्यास अर्धा दंड करीत. ह्यापुढे एखायाला धरणे, त्याच्याशी धक्काबुऱ्यी करणे, त्याची ओढाताण करणे, त्याला पाढून त्याच्या छातीवर वैगेरे वसणे, इत्यादि गुन्ह्यांचा विचार करून कौटिल्य म्हणतो:—

शूद्रो येनाङ्गेन ब्राह्मणमभिहन्यात्तदस्य छेदयेत्

‘शूद्रानें आपल्या ज्या अवयवानें ब्राह्मणाला दुखापत केली असेल तो त्याचा अवयव छाढून टाकावा’

गुन्ह्याच्या मानाने शिक्षेचे प्रमाण असावे आणि ‘एखायाचे डोळे काढणाऱ्या माणसाचे डोळे विषारी अंजनाने फोडावे किंवा त्याला आठशेंपट दंड करावा’ असें सांगून अवयवछेदनाची शिक्षा टाळावी. असें सांगणारा कौटिल्य मारामारी सारख्या क्षुल्क गुन्ह्याबहुल अवयवछेदनासारखी भयंकर शिक्षा सांगेल ही गोष्ट असंभाव्य दिसते आणि म्हणूनच पंडित शामशास्त्र्यांप्रमाणे आळांलाहि शूद्रो येनाङ्गेन हें वचन अर्थशास्त्रांत कोणीतरी मागाहून बुसळून दिले असावे असें वाटते. श्री. शामशास्त्री, ह्या वचनावरील टीपेत ह्याणतात;—

“ This interpolation is, perhaps, due to the hand who in a similar context (II, 218) in the yaynyaval-

kyasmrti has formed a scale of punishments under the baneful influence of caste distinctions and undue partiality to Brahmans, which are assigned no prominence in the Arthashastra."

"याज्ञवल्क्य स्मृतीं अशाच प्रकारचा विषय चालू असतां (अ. २ श्लो. २१८) जातिभेदाचें निंद्य वारें अंगांत संचारून आणि ब्राह्मणांविषयीं अयोग्य पक्षपात जागृत होऊन ज्या हातानें शिक्षेचें प्रमाण ठरविले त्याच हातानें, जाति-विषयक पक्षपाताला मुळीच महत्त्व न देणाऱ्या अर्थशास्त्रांत उपरोक्त वाक्य प्रक्षिप्त केले असावें."

यानंतर मारामारी व साधी आणि विशेष प्रकारची दुखापत यांचा विचार करीत असतां 'फारां दिवसांपूर्वी घडलेल्या गुन्ह्यावद्दल फिर्याद चालूं नये.' ह्या स्वतःच्या आचार्याच्या मताचा निषेध करून कौटिल्य ह्याणतो 'नास्त्यपकारिणो मोक्षः' कोणीहि अपराधी, शिक्षेवांचून राहूं नये. अपराध्याला शिक्षा ही झालीच पाहिजे. 'ज्याची फिर्याद प्रथम येईल त्याचा पक्ष न्यायाचा असावा' ह्या मताचा इनकार करून कौटिल्य ह्याणतो:-'पूर्वं पश्चाद्गतस्य साक्षिणः प्रमाणम्' फिर्याद प्रथम येवो किंवा मागाहून येवो, पुरावा असेल त्याप्रमाणे न्याय दिला पाहिजे.

आरोपीने गुन्हा केला असें न्यायाधीशानें आपले मत जाहीर करितांच जरूर तर त्याच वेळीं आरोपीने आपला गुन्हा—रद्दीचा पुरावा हजर करावा. तो जर असें तावडतोव करणार नाही, तर न्यायाधीशानें एकदम शिक्षा सांगावी.

आणखीं कांहीं गुन्ह्यांवद्दल काय शिक्षा यावी हें सांगून कौटिल्यानें कोणी कोणाच्या गुराढोरांस वगैरे मारले तसेच कोणाची लहानमोठीं झाडे वगैरे तोडिलीं तर त्याला काय शिक्षा करावी हें सांगितलें आहे. सीवेवरचीं, वट पिंपळादिकांसारखीं पूजेचीं, यात्रा, स्मशान, तपोवन वगैरे सारख्या ठिकाणचीं झाडे तोडणारांस अधीक शिक्षा असावी असें त्याचें म्हणणे आहे.

जुगार

खेळण्याची वहिवाट ह्या काळांत वरीच असावी असें दिसते. जुगारासंबंधाचें एक स्वतंत्र खातेंच असून त्यावरील अधिकाऱ्यास 'द्यूताभ्यक्ष' अशी संज्ञा होती. शत्रूचे हेर आणि तस्कर सहज पकडतां यावे म्हणून जुगाराचे अहे

दूताध्यक्षाच्या परवानगीने कांहीं ठरावीक ठिकाणचि उघडण्यांत येत आणि ते उघडण्याचा परवाना काढण्यावहूल कांहीं द्रव्य सरकारांत द्यावें लागे इतर ठिकाणीं जुगार खेळणे हा गुन्हा समजून खेळणारांस दंड करण्यांत येत असे.

‘श्रायशो हि कितवाः कूटदेविनः’ जुगारी लोक वहुधा खेळांत ल्वाडी करीत असतात. असें कौटिल्याचें मत असल्यामुळे जुगाराच्या अडूयांना जसा सरकारी परवाना पाहिजे, असें त्याचें म्हणणे आहे, त्याप्रमाणेच ज्या फाशांनीं जुगार खेळावयाचें ते फांसे देखील दूताध्यक्षापासून ठरावीक भाडे देऊन घेतलेले असले पाहिजेत. ल्वाडी करून दुसऱ्या फाशांनीं खेळणारांस दंड झाला पाहिजे असेंहि तो म्हणतो. जुगारांत जिंकणारांपासून ह्या शिवाय शेंकडा पांच टक्के कर घेण्यांत येत होता. गहाण खरेदीचे व्यवहार पहाण्याचें काम ह्या दूताध्यक्षाकडे च सोंपविलेले असे. यापुढे—

कांहीं किरकोळ गुम्हे

सांगितले आहेत, त्यांत ‘संकटांत पडलेल्या मनुष्याच्या मदतीला न धांवणे, विनाकारण पद्धन जाणे आणि देव किंवा पितर यांच्याकरितां तयार केलेल्या अन्नांवौद्ध, अजीवक, वृष्ट (शृद्र ?) आणि प्रवर्जित (Exiled persons ?) यांस मेजवानी देणे यांचा समावेश आहे. औषध देऊन (दास्या गर्भमौषधेन पातय तश्च) गर्भपात करूऱ्या हा गुन्हा यांत आला असल्यामुळे याचें प्राचीनत्व स्पष्ट होते.

प्रकरण दहावे.

८०००५८

स जनांचे संरक्षण, आणि दुर्जनांचे शासन करणे, हें परमेश्वराप्रमाणेच राजांचेहि कर्तव्य असल्यामुळे राज्यांत शांतता राखण्याकरितां कौटिल्य काळीं तिघां अमात्यांची नेमणूक केलेली असून त्यांना प्रेदषे अशी संज्ञा होती. प्रजेवर आलेल्या संकटाचे निवारण करणे, कारागोर लोकांस शिक्षण देऊन नमुन्यावर-हुकूम माल त्यांजकडून तयार करविणे, कारागीर संघांच्या ठेवा ठेवणे आणि जरूरीच्या वेळीं त्यांस पैशाचा पुरवठा करणे इत्यादि गोष्टींचा समावेश ह्या अमात्यांच्या कर्तव्यांत केलेला होता.

सर्व प्रकारच्या कारागिरांनी गिन्हाइकांस ठरलेल्या मुदतींत आणि ठरलेल्या नमुन्याप्रमाणे माल तयार करून दिलाच पाहिजे अशी शिस्त असल्यामुळे ती मोडणारास दंड करण्याचा अधिकार ह्या अमात्याचा होता. कारागिरांच्या निष्काळजीपणामुळे गिन्हाइकांचे नुकसान झाल्यास तें कारागिराकडून भरून देण्यांत येत असे.

निरनिराळ्या जातींचे रेशीम, ताग, लोंकर आणि कापूस यांची वस्त्रे जसा नमूना असेल तरीं विणून देणारे कारागीर होते. वस्त्रांना खळ वैगरे देण्याचे कामहि हे कारागीर करीत. दहा तोळे वजनाच्या धाग्यापासून असें खळ वैगरे लावून तयार केलेले वस्त्र, ११ पासून १२ तोळे वजनापर्यंत तयार झाले पाहिजे. असें असतां वस्त्र वजनांत अथवा ठरलेल्या लांबीं रुदींत कमी भरेल अथवा धाग्यांची अदलाबदल होईल तर त्या कारागिराला अमात्याकडून शासन करण्यांत येई.

रजकाः काष्टफलकश्तुक्षिलासु वस्त्राणि नेनिज्युः

परटाने धुवावयास आणलेले कपडे लांकडी फळीवर अथवा दगडाच्या माठीव शिळेवरच धुतले पाहिजेत. असें न करणाऱ्या परिटास दंड होऊन कपड्यांचे नुकसान झाल्यास तेंहि त्याला भरून द्यावे लागे. हल्दीप्रमाणेच गिन्हाइकांचे कपडे वापरण्याची खोड त्या वेळच्या धोब्यांना होतीं ह्याणून त्यांच्या खासगी कपड्यांवर सरकारी खूण करण्यांत येत असून वीन खुणेचा कपडा वापरणाऱ्या, गिन्हाइकांचे कपडे लोकांकडे गहाण टाकणाऱ्या अथवा भाज्याने वैगरे देणाऱ्या, कपडे

बदलणाऱ्या आणि जास्त मुदत ठेवणाऱ्या धोब्यास दंड करण्यांत येत असे. कपड्यांना निरनिराळे रंग देण्याचें काम परीटच करीत असावे आणि खळ, इस्तरी वैगरेच्या योगानें कपड्याला हवी तितकी तकाकी देण्यांत ते मोठे निपुण असावे असें दिसते. कशा धुलाईला किती मुदत आणि किती मजुरी ह्या गोष्टीहि सरकारी नियमानें ठरविलेल्या होत्या.

सोनाराचा धंदा करणारानें सोनें विकत घ्यावयाचें झाल्यास सरकारी अधिकाऱ्यास कळवून खाच्या समक्ष घेतले पाहिजे असें न करितां तो जर तें खाच्या मूळ स्वरूपांत विकत घईल तर खास जितका दण्ड करण्यांत येई त्याच्या दुप्पट दण्ड खानें जर तें त्याच्या बदललेल्या स्वरूपांत घेतले तर करण्यांत येई. चोरीचा माल विकत घेण्याची सक्त मनाई होती. गुप्त रीतीनें गाळून सोनें चांगले आहे अशी खातरा पटव्यानंतर तें 'प्रवृक्षविरूपं भूल्यहीनक्रयेषु स्तेयदण्डः' कमो दरानें विकत घेणारास चोरी करणारा गुन्हेगार समजून शिक्षा करण्यांत येत होती. गिन्हाइकानें कांहीं दागिना घडविण्याकरितां सोनें दिलें असतां अपसारण पद्धतीनें खांतील उत्कृष्ट सुवर्ण काळून घेऊन खांत अन्य धातूचा योग करणाराहि शिक्षेस पात्र ठरत असे. घडण्याच्या कामीं कोणती धातु किती घटेय याचें प्रमाण ठरविलेले होतें. जास्त घट दाखविणाऱ्या कारागिरास लवाड समजून शिक्षा करीत. कोणत्या धातूचा कोणता जिज्ञस करण्यावदल किती मजुरी यावयाची हें देखांल ठरलेले होते.

झरकपांसुधाविकाः सारात्रिभागं लभेरन्

झारी आणि झाडू यांस जर रस्त्यावर किंमतवान वस्तु सांपडल्या तर त्यांनी खा सरकारांत हजर कराव्या म्हणजे खांना खांच्या किंमतीचा तिसरा भाग इनाम देण्यांत येईल. मात्र सांपडलेली वस्तु जर रत्नांत मोडणारी असेल तर तीवर केवळ सरकारचीच मालकी राहील असा नियम होता. सांपडलेले रत्न मधल्यामध्ये दडपणारास जबरदस्त दंड करीत, खाणो आणि जमीनींत पुरलेले द्रव्य ज्याला आढळेल खानें सरकारांत वर्दी दिली म्हणजे वर्दी देणारा जर सरकारी नोकर असेल तर खाळा सांपडलेल्या मिळकतीचा वारवा आणि इतर असेल तर सहावा भाग देण्याचा नियम होता. मात्र ही वाटणी एक लाखाच्या आंतली 'शतसहस्राद्धर्ध्वं राजगामी निधिः, लाखाच्या वरच्या मिळकतीचा

मालक सर्वस्वी राजा ! सांपडलेला द्रव्यनिधि आपला वाडिलोपार्जित ठेवा आहे, असें जर कोणी सद्वर्तनी मनुष्य सप्रमाण सिद्ध करील तर मात्र ती मिळकत बिनहरकत त्याच्या स्वाधीन करण्यांत येत असे.

दुःसाध्य रोग्यास औषध सुरु करण्यापूर्वी वैद्यानें सरकारांत कळविले पाहिजे. तसें न करणाऱ्या वैद्याच्या हातून जर रोगी मेला तर वैद्याला दण्ड करण्यांत येत होता.

वायं वाजविणरे, नाचगरे, गाणरे, तमाशे करणरे वैगरे जे लोक असतील त्यांनी पावसाळ्यांत एकाच गावीं रहावें. लोकांची करमणूक करीत गांवोगांव भटकूं नये. जेथे ते राहिले असतील तेथें त्यांनी आपल्या नेहमांच्या वाहिवाटी-प्रमाणे खेळ करण्यास हरकत नाही. पण कोणाहि माणसाला त्यांनी आपल्या फाजील नार्दीं लावूं नये किंवा कोणाहि व्यक्तीच्या द्रव्याचा फाजील अपहार करूं नये; असा नियम होता व तो मोडणारास शिक्षाहि जवर होती. हा नियम आज असता तर मालक वनण्याच्या फाजील हावेनें नव्या नाटक मंडळ्या काढण्यास प्रवृत्त होणाऱ्या कित्येक उच्छृंखल नटांची मोठीच अडचण झाली असती.

एवं चोरानचोराख्यान् वणिकारुकुशीलवान्
भिक्षुकान् कुहकांश्चान्यान्वारयेदेशपीडनात्.

व्यापारी, कारागीर, तमासगीर, भिक्षेकरी, जाढूचे खेळ करणरे ह्या सर्वांना जरी चोर अशी संज्ञा नसली तरी कौटिल्य म्हणतो की हे सारे चोर आहेत आणि यांच्या त्रासापासून राजानें प्रजेचे संरक्षण केले पाहिजे.

व्यापारावर देखरेख करण्याकरितां तर एक 'संस्थाध्यक्ष' नांवाचा अधिकारी नेमाचा असें कौटिल्यांचे म्हणणे आहे. ह्या अधिकाऱ्यानें वजने आणि मापें, ताजवे आणि तागज्या यांची तपासणी करावी आणि खोटीं वजने वैगरे वापरणारांस त्यांच्या अपराधाप्रमाणे शिक्षा सांगावी, कोणताहि वाईट माल चांगला आहे असें भासवून तो गहाण अथवा खेरेदी म्हणून एकाद्याच्या पदरीं बांधावयाचा; भलत्याच ठिकाणीं तयार झालेल्या वस्तु; त्या वस्तुंकरितां प्रसिद्ध असलेल्या ठिकाणच्या आहेत असें सांगून गिन्हाइकांस फसवावयाचे; मिसळीचा माल चांगला म्हणून त्याना द्यावयाचा, चांगली वस्तु दाखवून ग्राहकाची नजर चुकवून दिसण्यांत तशीच पण हलक्या किमतीची वस्तु देऊन त्यांना फसवावयाचे इत्यादि

लबाड्या आजच्या प्रमाणे २५०० वर्षांपूर्वीचे दुकानदार करीत होते. कौटिल्याने त्यांचे गुनेह चव्हाण्यावर आणून त्यांस शासन करण्याचे काम ह्या संस्थाध्यक्षाकडे सोंपविले आहे.

कारागार लोक माल तयार करून तो विक्रीकरितां प्रस्तुत जसा दुकानदारांकडे नेतात तसा त्या वेळीही नेत असावे. अशा वेळी त्यांनी आणलेल्या मालास उगाच नांवे ठेवून त्यांचा माल केवळ मारीच्या मोलांने पदरीं पाढून घेण्याकरितां दुकानदार लोक संप करीत असतात; असले संप राज्याच्या औद्योगिक प्रगतीस अडथळा आणणारे आहेत असें समजून त्यांत सामील होणाऱ्या दुकानदारास पुष्कळ दंड करावा अशी कौटिल्याची शिफारस आहे. दलाल लोकांनी कोणत्या मालावर किती दलाळी घ्यावी, दुकानदारांनी देशी मालावर शेंकडा पांच आणि परदेशी मालावर शेंकडा दहाच नफा घ्यावा, अधिक घेऊं नये वर्गे नियम घालून ते मोडणारास काय शिक्षा करावी हेहि त्यांने सांगितले असून या संबंधाचा अम्मल करण्याचे काम संस्थाध्यक्षाने करावे असें त्यांचे ह्याणणे आहे. पेठेचा रंग पाहून आणि मालावर झालेला खर्चाचा वोजा घ्यानांत घेऊन भावांत कमजास्त फरक करण्याचा आणि व्यापाराला अडथळा होतो असें दिसून आल्यास कमजास्त सवलतो देण्याचा अधिकार संस्थाध्यक्षाला होता.

अग्री, जलप्रलय, सांथीचे रोग, दुष्काळ, उंदीर, वाघ, सर्प आणि राक्षस यांच्या धाढी ह्या आठ महाभयांपासून राजाने प्रजेचे संरक्षण कसें करावे तें कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्राच्या एका स्वतंत्र प्रकरणांत सांगितले आहे.

चुन्हाळवाच्या दिवसांत शक्य असेल तर खेड्यांतल्या लोकांनी आपला स्वयं-पाक गांवाबाहेर करावा. ज्यांना हें साधणार नाही त्या घरच्या माणसांनी पूर्वी एके ठिकाणी सांगितल्याप्रमाणे आपल्या घरांत पाण्याने भरलेली पिपे, शिळ्या, कुन्हाडी, पाणी फेंकण्याकरितां सुपें, घराचे सामान खेचण्याकरितां लोखंडी आंकडे आणि पाणी आणण्याकरितां पखाळी इतके सामान नेहमीं जवळ बाळगलेच पाहिजे. आग्रेभय निवारणार्थ खेड्यांतील लोकांनी बलिदान आणि होमहवनाशिवाय पर्वणीचे दिवशीं अग्रिपूजनहि करावे असें कौटिल्यांचे सांगणे आहे. हा दुसरा उपाय आज जरी आम्हांप्रमाणेच पुष्कळांना पटला नाही तरी खेडेगांवीं वारंवार होणारे अग्रिप्रलय पाहून कौटिल्याने सांगितेलेलीं आग-विनाशिविष्याचीं साधने सरकार आणि लोकलबोडीं यांनी प्रत्येक गांवाला पुरविणे

आजसुद्धां किती जहरीचें आहे हें वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल. गांवकोच्या पैशांनं गांव भोजनाकरिता भांडीं खरेदी करणारे गांवकरी आपल्या गांवीं जळून जाणरे शेंकडों खंडी धान्य वांचविष्णाकरितां हें सामान खरेदी करण्याच्या कामीं कांहां द्रव्य खंचे करतील असें आम्हांला वाटते.

ज्या गांवाना पुराचा त्रास होत असेल त्या गांवच्या लोकांनी साधल्यास पर्जन्यकाळीं उंच ठिकाणी जाऊन रहावें. तर्में करितां येत नसेल तर प्रत्येक घर-वाल्याने आपल्या संग्रहीं एखादी लहान मोठी होडी, मोठाले फळे, भौंपळ्याच्या सांगडी, कळकाच्या कांळ्या आणि लांकडांचे ओंडे ठेवून जलप्रलयाचे वेळीं एक-मेकांस तारण्याचा प्रयत्न करावा. संग्रहीं होडी असून दुसऱ्यास वांचविष्णाचा प्रयत्न न करितां स्वरूप वसणारा मनुष्य गुन्हेगार समजून ल्याला दण्ड करण्यांत येत असे. पर्वकाळीं नदीपूजन करावें वगैरे कर्मकाण्डहि कौटेल्याने सांगितले आहे.

सांथीच्या रोगांना अर्थशास्त्रांत ‘मरक’ अशी संज्ञा दिलेली आहे. मराठींतील, मरी अथवा मरकी हा शब्द ह्या मरक शब्दावरूनच निघालेला दिसतो. ह्यावर वैद्यांच्या औषधोपचाराप्रमाणे किंत्येक धार्मिक सदराखालीं मोडणारे उपचारहि दिलेले आहेत. देवळांत बसून जागरण करण्याचा अर्थशास्त्रांत सांगितलेला उपाय आजहि खेड्यांतील लोक सांथीच्या प्रसंगीं उपयोगांत आणीत असलेले दिसतात. गुरांचा रोग आला असतां गोळ्यांत निरंजन लावून ओंवाळावें आण कुळदेवाची पूजा करावी असें सांगितले आहे.

“ दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वानुग्रहं कुर्यात् ”

दुष्काळ पडला असतां राजाने आपल्या प्रजेच्या पोटाला देऊन पुढील उत्पन्नाकरितां धान्याचें वगैरे वीं दिले पाहिजे. त्याने इमारत दुरुस्तीचीं अथवा दुसरीं दुष्कळ कामे काढून मजुरीच्या रूपाने प्रजेच्या पोटापाण्याची सोय लावावी अथवा आपल्या संग्रहीं असेल तें धान्य प्रजेला वाटावें. तें पुरण्यासारखें नसेल तर राज्यांत ज्याच्या संग्रहीं धान्य असेल त्याजपासून तें ‘कर्शनं वमनं वा कुर्यात्’ कराच्या रूपाने अथवा जवरीने घेऊन दुष्काळग्रस्तांस द्यावें. तेंहि जमण्यासारखें नसेल तर आपल्या मित्र असलेल्या दुसऱ्या राजांच्या मदतीने प्रजेवर गुजरलेली दुष्काळाची आपत्ति टाळण्याचा प्रयत्न करावा अथवा ज्या राज्यांत सुकाळ असेल त्या राज्यांत अथवा उद्कसंचयाचे जागीं आपल्या प्रजेसह

राहून शेती, शिकार वैगेरेवर कांहीं दिसत निर्वाह करावा; असें अर्थशास्त्रकारांचें मत आहे.

उंदीर—धाड आली असतां मांजरे आणि सुंगूस यांस हवेंतसे वावरूं द्यावे. अशा वळीं त्यांना धरणे किंवा मारणे हा गुन्हा समजून गुन्हेगाराला दण्ड करण्यांत यावा. कुञ्च्यांपासून मांजरे आणि सुंगूस ह्यांस पीडा होते म्हणून अरण्यवासी लोकांवांचून कोणीहि आपले कुत्रे मोकळे सोडू नयेत. शेर, निवडुंग वैगेरे मारख्या वनस्पतीच्या चिकांत धान्य भिजवून तें उंदीर खातील अशा ठिकाणी टाकावें म्हणजे तें खाऊन उंदीर मरून जातील. उंदरांची पूजा करावी वैगेरे मारखे कांहीं खुळसट विधीहि सांगितले आहेत. असेच उपाय टोळ, पक्षी आणि किंडी यांची धाड आली असतां करावे.

सर्गाचा उपद्रव औषधो, मंत्र, अथर्वेदजपुरोहिताकरवीं केलेले विधी आणि सर्वपूजनादि प्रकारांनी कमी करावा, असें अर्थशास्त्रकार सांगतात.

व्यालभये मदनरसयुक्तानि पशुशवानि प्रसृजेत्

वाघांचा उपद्रव झाला असतां गुरांच्या प्रेतांना मदन (खैर, बकुल अथवा धुतरा) वनस्पतीचा रस फासून तीं प्रेतें त्यांच्या खाण्यांत येतील असें करावें; किंवा ढोराच्या मासाला हा रस अथवा हरकाचे पाणी देऊन तें मांस त्यांच्या वाटेवर टाकून ठेवावें. हें रसयुक्त मांस खातांच वाघ मरतात. शिकारी लोकांनी त्यांना सांपळयांत पकडावें, आपल्या कुञ्च्यांकहून त्यांच्यावर हळा करवावा अथवा स्वतःचे रक्षण चिलखतानें करून हत्यारांनी त्यांना ठार करावें. वाघ मारणाराला बक्षीसें यांवी आणि केवळ हयगर्यामुळे जे वाघाच्या हळयांतून दुसऱ्यांना सोडविणार नाहींत त्यांना अपराधी ठरवून दंड करावा. पर्वत—पूजन हा एक व्याघ्रनाशावर धार्मिक उपाय सांगण्यांत आला आहे.

राक्षसांचा उपद्रव टाळण्याकरितां जे उपाय सुन्चविण्यांत आले आहेत ते नवे ‘धार्मिक’ ह्या खोट्या व बऱ्या नांवाखालीं मोडणारे असल्यामुळे आणि विशेषतः राक्षस ह्या प्राण्याची आज कांहींच कल्पना येत नसल्याकारणानें त्याबद्दल येथें कांहीं अधिक लिहून जागा अडविण्याचें कारण दिसत नाहीं.

आरब्धारस्तु हिंसायां गूढाजीवास्त्रयोदश

प्रवास्या निष्क्रियार्थं वा दद्युदौषविशेषतः

लांच खाणारे निरनिराक्षया खात्यांतील सरकारी नोकर, पाटील, कुळकर्णी आणि गांवकीचे पंच, पैसे घेऊन खोट्या साक्षी देणारे लोक, खोटीं नाणी पाडणारे

कारागीर, मंत्र, तंत्र औषधादि क्रियांना कोणा तरी स्त्रीचें कोणा तरी पुरुषावर प्रेम वसवून देण्याचा धंदा करणारे कुटणे, पैशाच्या आशेने विषब्रयोग करणारे मारेकरी. सोन्यामध्ये भेसळ करून फसविणारे सराफ वैरे, चांगल्या लेकांस सतावून आपला चरितार्थ चालविणारे, एकंदर तेरा प्रकारचे नीच लोक प्रजेच्या शांततेचा भंग करून तीमध्ये असंतोष उत्पन्न करितात, ह्याणून गुप्त हेरांच्या द्वारे त्यांची कृष्णकृत्ये चव्हाच्यावर आणून त्यांचे शासन करावें आणि अवश्य तर त्यांना हद्दपार करावें असें कौटिल्याचे मत आहे.

दरोडेखोरांच्या टोळ्या, त्यांना आपणाला वंद केलेले दरवाजे मंत्र सामर्थ्याने कसे उघडतां येतात, मंत्रांच्या प्रभावानेंव आपण घरांतील माणसांना निद्रावश कसे करून टाकतो वैरे गोष्ठी सांगून व आपल्या मंत्रांचा त्या दरोडेखोरांना अनुभव दाखवून अगाऊ व खूण करून ठेवलेल्या वस्तूंची चोरी त्यांजकङ्गन करवून गुप्त हेरांनी कशा पकडाव्या यासंबंधाची माहिती अर्थशास्त्राच्या एका लहानशा प्रकरणांत दिली आहे.

हेरांनी दिलेल्या माहितीवरच पूर्ण भरंवसा ठेवित्याने अन्याय होण्याचा संभव आहे असें जाणून संशायित आचरणाचे लोक गुन्हा ताजाच आहे तों पर्यंत सामान्यतः कसे वागत असतात याची माहिती अर्थशास्त्रांत दिली असल्यामुळे न्यायाधीशाला त्यांच्या वागणुकीवरून आपणांस हेराकङ्गन मिळलेली माहिती कितपत खरी आहे तें पहातां येत असे. चोरीच्या मालासह चोराला पकडतां यावा म्हणून कांहीं नियम केलेले असत, त्यावरूनहि पुष्कळ वेळां चोरांच्या मालाची विक्री करीत असतां चोर नेमका सांपडत असे. चेहरा, संगति, जवळ अथवा घरांत असलेल्या जिनसा, चाकर नोकर, शरीरावरच्या खुणा आणि पावले वैरे वरूनहि चोराचा नक्की शोध लावला जात असे.

तैलाभ्यक्तमाशुभृतकं परीक्षेत

कोणी मनुष्य एकाएकां मृत्यु पावल्याची खबर आल्यास प्रेताला तेल चोपङ्गन त्याची परीक्षा करावी. ह्या परीक्षेची माहिती जर आज आमच्या पोलिसांस असती तर पुष्कळ वेळां प्रेतांची विनाकारण होणारी विटंबना टळली असती !

प्रेताच्या अंगावर हगामुताचे डाग आढळले, त्याचे अवयव वायूने फुगलेले दिसले, हातापायांवर सूज आली असली, डोळे उघडे असले, मानेवर वंदाच्या खुणा दिसल्या तर त्या माणसाचा गळा दाबून किंवा अन्यतन्हेने त्याचा श्वास कोङ्गन त्याला मारले आहे असें समजावें.

प्रेताचे हात पाय आंखडले, हातापायांप्रभाणेच त्याच्या पोटावराहि सूज चढली असली, त्याचे डोळे खोंडळले असले, आणि त्याची बेंवी फुगली असली तर त्याला फांसावर चढवून मारले आहे असें समजावें.

प्रेताचे गुदद्वार आणि नेत्र थिजलेले दिसले, त्याची जीभ दातांमध्ये सांपडलेली असली आणि त्याचें पोट फुगले असले तर त्याला जलसपाधि देऊन मारले असावें,

प्रेतावर रक्काचे डाग असून त्याच्या अवयवांवर जखमा दिसतील किंवा अवयवांचीं हाडे मोडिलीं असतील तर त्या माणसाला काठीने अथवा दोरीने वडवून मारले असले पाहिजे. नुसतीं हाडेंच मोडिलीं असलीं तर बहुधा त्याला उंचावरून फेंकून भारला असावा.

प्रेताचे हातपाय, दांत आणि नखें काळीं पडून त्याचीं कातडी सैल पडली असेही, केंसात ताठपणा नसेल आणि तोंड, फेंसाने आणि लोळाने लिडबिडले असेल तर त्याला विषप्रयोग करून मारले असावें. इतर चिन्हे अशीच असतां जर कोठें रक्तबंबाळ अशी दांतांची खूण असेल तर त्याला सर्पादि विषारी जनावर चावून तो मेला असावा. प्रेताजवळ ओकारीचीं चिन्हे दिसत असून त्याचे कपडे अस्ताव्यस्त फेंकून दिलेले दिसतील तर त्याला धुतच्याचे विष घातले असावें.

वरीलपैकीं कोणत्याही साधनाने केलेला खून उघडकीस येऊ नये ह्याणून प्रेताच्या मानेवर बंदाच्या खुणा करून त्याने स्वतःच गळफांस घेतला असावा अशी लोकांची समजूत करण्यांत येत होती असें दिसते.

विषप्रयोगाने मृत झालेल्याच्या पोटांतून पचन न झालेल्या अज्ञाचा भाग काढून तो पक्ष्यांकडून खाववावा. पक्षी मेले ह्याणजे अर्थातच विषप्रयोग ! हें वाहेर काढलेले अन्न अग्रीत टाकतांच जर चिट्ठाचिट् असा आवाज होईल अथवा त्यांत इंद्रधनुष्यासारखे रंग दिसतील तर विषप्रयोग खास असें समजण्यास कांहींच हरकत नाहीं.

असा खून, कसा हुडकून काढावा आणि गुन्हेगारास काय शासन करावें यासंबंधाचे अर्थशास्त्रांतील विचार जरी महत्वाचे नाहींत ह्याणून सोडून दिले तरी वर जी प्रेतपरीक्षा आणि तीवरून ठरवावयाचे निदान याची माहिती दिलेली आहे ती कितपत बरोवर आहे यासंबंधाने तज्जानीं आपले विचार अवश्य प्रसिद्ध केले पाहिजेत. आज जसे निरनिराळ्या उपायांनीं खून करण्यांत येतात तसेच ते २५०० वर्षांपूर्वीहि येत होते इतके मात्र त्या विवेचनावरून स्पष्ट होतें.

प्रकरण अकरावे.

एकानें दुसऱ्यावर चोरीची फिर्याद केली असतां आरोपी गुन्हारद्वाचे ह्याणून जे साक्षीदार आणीत त्यांस आरोपींचे नांव, गांव, जात, धंदा मित्र आणि मिळकत ह्या विषयीचे प्रश्न करावेत आणि त्यांनी स्वतःच्या जवानीत ह्यासंबंधानें जी माहिती दिली असेल तिच्याशीं साक्षिदारांनी दिलेलीं उत्तरे कितपत मिळतीं आहेत हें ताङ्गन पहावें. तसेच आरोपीला गुन्ह्याचे आधले दिवशीं तो कोठे काय काम करीत होता; इतकेंच नव्हे तर ज्या रात्रीं त्याला पकडले त्या रात्रीं पकडण्यापूर्वीं न्यानें कोठे काय केले याची माहिती विचारावी आणि साक्षीदारांनाही तत्संबंधींच प्रश्न करून जर देहोंचा मेळ वसला तर किंवा आरोपींने फिर्यादी आपणांशीं शत्रुप्रमाणे वागून आपला देष्ट करितो असें सप्रमाण सिद्ध केले तर त्यास सोङ्गन यावें. एखाद्या निरपराधी मनुष्यावर चोरीचा अपराध लादून खाच्या चोराला छपविणारे कित्येक लोक असतात अशा लोकांना खुशाल ते चोर आहेत असें शाब्दीत धरून शिक्षां ठोऱ्हावी. चोरीच्या कामीं उपयोगांत आणिलेलीं हल्यारें, चौरकर्मांताल चोराचे साथीदार चोरीचा माल आणि तो विकल्पाकरितां त्यानें योजिलेले मध्यस्त इतका पुरावा असला तरी चोरीची जागा आणि चोरीचा माल ह्यांच्या प्रत्यंतर पुराव्याच्या कसोटीवर त्यांची छाननी केल्यावांचून आरोपीला शिक्षा करण्यांत येत नव्हती. अर्थात हल्लींच्या कायद्याच्या तत्वाप्रमाणे त्यावेळींहि संशयाचा फायदा आरोपीला देण्यांत येत होता आणि एखादेवेळीं गुन्हेगार सुटला तरी निरपराध्याला शिक्षा होत नव्हती असें दिसतें.

आरोपीच्या साक्षिविरून तो गुन्हेगार ठरत असतां जर तो कबुली जबाब देत नसेल तर हल्लीप्रमाणे पोलीससमज देऊन तसा जबाब मिळविण्याचा प्रयत्न करावा असें जरी कौटिल्यांचे मत होतें तरी लहान मुळे, वयोवृद्ध, अजारी, झिंगलेले, वेडे, प्रवासामुळे थकलेले आणि तहानभुकेने पीडिलेले असतील त्यांस आणि अशक्त माणसांस त्याचप्रमाणे गरोदर व महिन्याच्या आंतील बाळंत स्थियांस कबुली जबाबाकरितां बिलकूल छक्कं नये असें त्यानें स्पष्टपणे सांगितले आहे. सामान्यतः या संबंधांत स्थियांचा जो छळ व्हावयाचा तो पुरुषांच्या निम्यानें असावा; मात्र ब्राह्मणाना-विशेषतः वेदविद्वाह्यणांना-मुळींच छक्कं नये, त्यांची कबुली त्यांचा छळ न करितां

शक्य असत्यास गुप्त हेरच्या द्वारे घ्यावी असेच चाणक्य ह्याणतो. एकंदरांत ब्राह्मण ब्राह्मणेतर हा भेद २५०० वर्षांपूर्वीच्या एका ब्राह्मण राजकारणपट्टनेहि करावयास सोडले नाहीं! असो, छळासुळे आरोपी मेल्यास छळ करणाराला शासन करावें असा नियम होता पण त्याची अम्मल वजावणी आरोपी छळानेच मेला असें ठरेल तर होणार!

ही पोलीससमज देण्याचे किंवा कबूलजवाबाकरितां आरोपीस छळण्याचे निरनिराळे वीस प्रकार कौटिल्यानें सांगितले असून

‘दिवसान्तरमेकैकं च कर्म कारयेत्’

ते रोज एक एक नवा प्रकार ह्याप्रमाणे अमलांत आणवे, असेहि सुचाविले आहे. कांहीं गुन्ह्यांच्या प्रसंगीं राजाच्या परवानगानें सर्व प्रकारचा छळ एक दिवसांतहि करण्यास हरकत नाहीं असें तो संगतो. ह्या वीस प्रकारांत ‘स्नेहपीतस्य प्रतापनमेकमहः’ ह्याणजे आरोपीला तेल पाजून एक दिवस चांगला शेक यावा असा एक विलक्षण प्रकार आहे.

ब्राह्मणानें पंच महापातकांपैकीं जैं केल्याचे पुराव्यानें शावीत होईल त्याची निर्दर्शक अर्शी खूण त्याच्या शरीरावर तस मुद्रेने उठविण्यांत यावी आणि त्याला हड्पारीची अथवा जन्मठेप खाणीवर रहाण्याची शिक्षा यावी असें अर्थशास्त्रकार सांगतात.

बहुमोल वस्तु आणि रुनें चोरणारांस जरी देहान्त प्रायश्चित मिळत असे तरी सामान्य वस्तुंच्या चोरीबद्दल चोरलेल्या वस्तुंच्या किंमतीच्या मानानें कमजास्त दण्डार्चच फक्त शिक्षा करण्यांत येत होती. खाजगी लोकांच्या चोरीबद्दल जो दंड करण्यांत येत असे, त्याच्या दुप्पट दण्ड सरकारी मालाच्या चोरीबद्दल करण्यांत येत असे. कांहीं चोर्यांच्या संबंधांत दण्डाशिवाय चोराच्या सर्वांगाला राख, शेण वगैरे फासून आणे त्याच्या कंबरेला जळती शेगडी वांधून तसेंच कित्येकवेळीं त्याचे मुंडन करून त्याची धींड काढण्यांत येत असे.

एखादा अधिकारी राजाच्या आजेवांचून राजाज्ञापत्र काढील अथवा राजमुद्रेचा उपयोग कराल तर त्याच्या गुन्ह्याच्या स्वरूपाप्रमाणे त्याला दण्डापासून देहान्त शिक्षेपर्यंत कोणतीहि शिक्षा करण्यांत येत होती. मनूनेहि ह्या गुन्ह्याबद्दल वधाचा शिक्षा सांगितली आहे.

जेवहां एखादा न्यायाधीश त्याजपुढे आलेत्या पक्षकारांस धमकी देईल, दयावील, बाहेर घालवील अथवा अन्यायाने गप्प करील तेवहां त्याला (न्यायाधीशाला) जितका दण्ड करावयाचा त्याच्या दुप्पट दण्ड जर तो त्यांची निंदा करील अथवा त्यांस शिवीगाळ करील तर करावा; तसेच त्याने पक्षकारांस करावयाचे ते प्रश्न केले नाहींत अथवा करू नयेत ते केले, त्यांना शिकविले, एखाद्या गोष्टीचे मुद्दाम स्मरण दिले, न्याय देण्याच्या कामांत दिरंगाई केली, साक्षीदारांना सूचक प्रश्न विचारले, तडजोडीला मदत केली नाहीं किंवा अशाच प्रकारे अन्यायाचे वर्तन केले तर एकवार दंडाची आणि पुढे अधिकारावरून काढून टाकण्याची शिक्षा करावी असे कौटिल्याचे मत आहे. असा कायदा आजहि असता तर वरे झाले असते असे आजच्या कांहीं न्यायाधीशांचे त्याच्या न्यायासनांवरून होणारे वर्तन पाहिल्यावर वाटल्यावांचून रहात नाहीं. म्हणून हल्ळांच्या काळीं देखील हेड कारकुनापासून जिल्हा न्यायाधिकाऱ्यापर्यंत पुष्कळ न्यायाधीशांनी कौटिल्याच्या ह्या मतापासून वोध घेण्यासारखा आहे ! काळ कोणताहि असो स्वार्थसाठी अन्यायाचरण करणारीं माणसे त्या काळांत असावयाचोच ! कायद्याने कमालीचा म्हणून जो दण्ड अथवा कमालीची ह्याणून जी शिक्षा सांगितली असेल त्यापेक्षां अधीक दण्ड अथवा अधिक शिक्षा आरोपीस देणाऱ्या न्यायाधीशाला दुप्पट शासन करण्यांत येत होते.

न्यायाधीशाजवळ वसून जबान्या घेण्याचे काम करणारास हल्ळीं शिरस्तेदार म्हणतात; त्यावेळीं त्याला केवळ 'लेखक' असेच म्हणत असत; त्याने जशी जबानी झाली असेल तशीच अक्षरशः लिहून घेतली पाहिजे असा कठाक्ष असून तींत बदल करणाऱ्या कारकुनास त्याच्या अपराधाप्रमाणे दण्ड कारण्यांत येई.

कैद्याला तुरुंगातून पकून जाण्याची संधि देणाऱ्या किंवा कैद्याच्या झोंप, जेवण वैगेरे नित्य कृत्यांत व्यत्यय आणणाऱ्या, तसेच त्याला पुरेसे अजपाणी न देणाऱ्या आणि स्त्रीवंदीवानाशीं अनीतीने वागणाऱ्या अधिकाऱ्यासहि योग्य शासन केले जात असे. दिवाणी तुरुंगांतील कैद्यास पकून जाण्याची संधि देणाऱ्या अधिकाऱ्यास गुन्हेगार म्हणून दण्ड करण्यांत येतच असे पण कैद्याचे कर्जहि त्याजकङून सावकारास देण्यांत येत होते.

उत्तमावरमध्यत्वं प्रेष्टा दण्डकर्मणि

राजश्च प्रकृतीनां च कल्पयेदन्तरान्वितः

कौटिल्याच्या काळीं न्यायदेवतेच्या मन्दिरांत प्रथम आर्य आणि अनार्य नंतर—तो काळ केवळ चातुर्वर्ण्यांची असतांहि ब्राह्मण ब्राह्मणेतर आणि शेवटीं शास्त्र्याच्या घराण्यांतील आणि शासित असा भेद बुद्धि पुरस्सर पाळला जात असे. उतरोक्त श्लोकांत हा शेवटचा भेद पळण्याविषयीं कौटिल्याने न्यायाधीशाला सक्त सूचना केली आहे.

लहान सहान गुन्ह्याला सुद्धां कौटिल्याने जरी अवयवछेदनाची शिक्षा सांगितली आहे तरी तिच्या ऐवजीं दंड घेण्याचाहि सवलत ल्याने ठेविला आहे.

जेव्हां एखादा शूद्र आपण ब्राह्मण आहों असें खोटेच सांगेल, आणि कोणाहि मनुष्य जेव्हां देवाची मालमत्ता चोरील, राजाविरुद्ध कट करील अथवा एखाद्याचे डोळे फोडील तेव्हां ह्या सर्वांचे डोळे विषारी अंजन घालून फोडावे असें जरी सांगितले असेल तरी हें शासन दंडाने रद्द होत होते. ‘मानुषमांसविक्रये वध.’ मनुष्याचें मांस विकणारास मात्र मृत्यूची शिक्षा सांगितली असून ती दंडाने रद्द होण्यासारखी नव्हती.

भांडण होऊन एकाने दुसऱ्यास मारले, ज्याला मारले तो मनुष्य एका आठवऱ्यांत केव्हांहि मेला तर मारणाराला मृत्यूची शिक्षा देण्यांत येई पण जसा जसा तो जास्त दिवस जगेल तसेसे मारणारास द्यावयाच्या शिक्षेचे मान कमी होऊन कधीं कधीं तर केवळ दंडावर सुद्धां त्याची सुटका होत असे.

राज्य घेण्याच्या इच्छेने, जो रानटी लोकांस अथवा राजाच्या शत्रूंस राजाच्या विरुद्ध चेतवील किंवा राज्यांतील किळ्यावर असणाऱ्या लोकांत राजाविरुद्ध असंतोष माजवील त्याला जाळून मारण्याची शिक्षा अर्थशास्त्रकार सांगतात. मात्र हा गुन्हेगार जर ब्राह्मण असेल तर त्याला ‘अपः प्रेवशयेत्’ जलसमाधि द्यावी असें त्यांचे म्हणणे आहे.

पाण्याने भरलेल्या तळ्याचा बांद फोडून पाणी वाहवीणारास त्याच तळ्यांत बुडवून ठार मारण्याची शिक्षा दिली जात असे. विषप्रयोग करणाऱ्या स्त्रीपुरुष गुन्हेगारांसही जलसमाधीची शिक्षा होती. भ्रूणहत्या, पतिवध, गुरुघात, आग लावणे आणि विषप्रयोगादि गुन्हे करणारी स्त्री, गरोदर असो किंवा नुकतीच प्रसूत झालेली असो तिला ‘गोभिः पाटयेत्’ वैलांकडून फाडवून ठार करावी,

राजाच्या ब्राह्मणाधिष्ठित पाकशाळेचे सोंवळे विटाळणाराची जाभ कापावी इत्यादि
कूर शिक्षा जरी पूर्व कुषीनीं सांगितल्या आहेत तरी कौटिल्य म्हणतोः—

आकृष्टानां तु पापानां धर्म्यशुद्धवधस्समृतः

स्वभावतः कूर नसणाऱ्या गुन्हेगारांच्या हातून हे अपराध ज्ञात्यास त्यांना नुसर्ता
देहान्त शिक्षा द्यावी; भाजून फाडवून वैगेरे त्यांचे हाल करू नयेत.

ह्या पुढील प्रकरणांत, ‘न च प्राकाम्यमकामायां लभेत’ हें वचन कौटि-
ल्यानें अनेक वेळां उपयोगांत आणून, कोणाहि स्त्रीवर तिच्या इच्छेविरुद्ध
संभोगविषयक जुलूम होऊं नये असें स्पष्ट वजावले आहे.

ऋतु प्रातीपूर्वीं अविवाहित कन्येला भ्रष्ट करणारा पुरुष तिच्या वर्णाचा असला
तर त्याचा हात तोडून टाकावा पण ऋतुप्रातीनंतर जर त्यानें हा गुन्हा गेला तर
त्याचे फक्त वैटच छाढून टाकावे! तसेच त्याच्या ह्या कृत्यामुळे जर ती कन्या
मरेल तर त्याला देहान्त शासन करावे. अविवाहित कन्येच्या कबूलीनें जर हा
अपराध तो करील तर त्याच्या प्रमाणेच त्या कन्येलाहि दंड करावा; असें
कौटिल्यांचे मत आहे.

एखाद्या मुलीचे लग्न जमत्यावर तिला ऋतुप्राप्ति होऊन सात महिने लोटले
तरी जर तिचा वाप तिचे लग्न करणार नाहीं तर नियोजित पतीनें तिचा संभोग
करणे हा अपराध समजण्यांत येत नव्हता; कारण तिच्या लग्नासंबंधांत वांपानें
दाखविलेल्या दिरंगाईमुळे वापाची मुलीवरील सत्ता नष्ट झाली असें मानण्यांत
येत होते. ह्यावरून ह्या काळीं प्रौढविवाहच रुढ होता; असें मानण्यास काय
हरकत आहे?

ऋतुप्रातीनंतर तीन वर्षांनी अविवाहित कन्येचा संभोग करणारा सर्वं आणि
त्यापेक्षां (तीन वर्षपेक्षां) अधिक काळ लोटत्यानंतर तिचा संभोग करणारा असर्वं
पुरुष गुन्हेगार समजला जात नसे; मात्र त्यानें त्या मुलीच्या अंगावर वापाच्या
मालकीचे दागिनें असल्यास ते त्यांचे त्यास देऊन टाकले पाहिजेत; नाहीं तर
दागिन्याच्या चोरीबद्दल त्याला गुन्हेगार मानण्यांत येत होते.

हल्दीप्रमाणे लग्ने जमवून देण्याची अडत करणेर भेदश्वर दीक्षित आमच्या
आर्यावतात पंचवीसशें वर्षापूर्वींहि होते, असें एकाकरितां ठरविलेली मुलगी
दुसऱ्याच देऊन टाकणाऱ्या अडत्यास गुन्हेगार म्हणून दंड करण्यांत येत असे
त्यावरून देऊन प्रथम एक मुलगी दाखवून लग्नाचे वेळीं तिच्या जागीं दुसरीच

उभी करणारास ह्या दुसऱ्या मुलीच्या कमजास्त जातकुळीप्रमाणे कमजास्त दंड करावा असें कौटिल्याचें भत असून अशा लवाडीच्या वेळीं वराने—‘ उभे ते एकशुल्केन वहेदित्यब्रवीन्मनुः ।’ एकाच कन्याधनांत दोन्हीहि मुलीशां लग्न करावे असें मनूचे ह्याणणे आहे. मुलीचे लग्न ठरवून मुलगी देण्याचे नाकारणारास, लग्न व्हावे ह्याणून मुलीची खोटीच स्तुति करणारास आणि हलव्या बीजाची वधू गळवांत वांधून वराची फसवणूक करणारास कौटिल्याने काय शिक्षा करावी तें सांगितले आहे. अर्थात असले गुन्हे ल्या काळीं हल्दीपेक्षां जास्त प्रमाणांत घडत असावे असें दिसते.

जर कोणी जीवावरच्या संकटांतून एखाद्या स्त्रीची सुटका केली तर त्या स्त्रीने आपली सोडवणूक करणारास, सुटकेच्या वेळीं कवूल केले असेल तर, संभोगही दिला पाहिजे. अशी स्त्री उच्च कुळांतोल असून अपन्यवती असेल आणि तिला जर संभोगेच्छा नसेल तर सुटका करणाराने तिच्यापासून योग्य तें द्रव्य घेऊन तिला मुक्त करावे. ही पूर्वकाळची आमची भूतदया ! हे आमचे स्त्रीदाक्षिण्य आणि ही आमची नीतिमत्ता ! जुना काळ उत्तम ह्याणणारांनो मेहरबानी करून जरा ह्या गोष्टींकडे लक्ष्य पुरवावे !!

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ह्यांपैकीं ज्याला जें अन्न वर्ज्य केलेले असेल तें त्याजकङ्गन खावविणारास वर्णानुकमाप्रमाणे कमजास्त शिक्षा होत असे. त्याने तें खुर्षीने खाले असल्यास त्याला त्याच्या वर्णातील लोकांनी बहिष्कार घालावा असा नियम होता.

मध्यरात्रीनंतर स्वतःच्या घरावर चढणाराची आणि गांवाचे कुसूं अथवा शेताचे कुंपण मोडणाराची गणना गुन्हेगारांत होत होती.

व्यापान्याच्या मालावद्दल ह्या दिवसांत विषेश काळजी वेण्यांत येत होती असें दिसते. व्यापारी एखाद्या खेडेगांवीं वसतीला गेला म्हणजे त्याने आपला माल त्या गांवच्या पाटलाला (ग्रामस्वामी) दाखवून मालाची किंमतहि त्याला जाहीर करावी; इतके केल्यानंतर रात्रीं जर त्यापैकीं कांहीं माल चोरीला गेला तर त्याची किंमत पाटलाने भरून यावी. दोन गांवच्या दरम्यान असलेल्या गुरचरणांतून व्यापारी प्रवास करीत असतां जर माल चोरीला गेला तर त्याची किंमत सदर जमीनीवर देखरेख करणाऱ्या ‘विवीताध्यक्ष’ नांवाच्या अधिकाऱ्याने भरावी. जेथे गुरचरण नसे तेथें दोन गांवामधील प्रदेशावर देखरेख ठेवण्याकरितां ‘चोर रज्जुक

अशा हुवाचे लोक असत त्यांनी त्या मालाची किंमत बाबी; जेथे असे लोक नेमलेले नसतील तेथें ज्या दोन गांवाच्या दरम्यान चोरी झाली असेल त्या गांवाच्या लोकांनी मालाची किंमत भरावी आणि ‘असीमावरोधे पंचग्रामी दशग्रामी वा’ जेथे हड्डीचा संबंध नसेल अशा ठिकाणी झालेल्या चोरीची भरपाई शेजारच्या पांच दहा गांवाच्या गांवकन्यांना करावी असा कायदा होता.

गाडीवाला ‘दूर व्हा दूर व्हा’ असें ओरहून रस्त्यानें जाणारा येणारांस सूचना देत असतां जर एखायाला गाडीचा धक्का लागला तर गाडीवाल्याला गुन्हेगार मानण्यांत येत नव्हते.

‘अश्वमेधावभृथस्त्नानेन तुल्यो हस्तिना वध इति’ आपणच हत्तीला चिडवून त्याजकहून मारले जाणे, हें अश्वमेध यज्ञ केल्याइतकेंच पुण्यप्रद असत्यामुळे अशा रीतीनें ज्याला हत्तीकहून मरण येईल त्याच्या आसांनी त्या हत्तीकरितां मध्य, पुष्पहार आणि त्याचे दांत पुसण्याकरितां जरूर तेवढे कापड व्यावें असा जरी नियम होता तरी हत्तीला न चिडविणाराच्या अंगावर हत्ती जाऊन जर त्याला इजां करील तर महाताला दंड करण्यांत येत असे. इतर जनावरांपासून जाणारा येणारास दुखापत झाली तर तीं जनावरे ज्याच्या ताढ्यांत असतील त्याला शासन करण्यांत येत असे. देवाच्या नांवानें सोडलेल्या जनावरांचा उपयोग करणारांसहि अपराधी समजण्यांत येत होते.

अभिचार म्हणजे जादूटोणा मंत्रतंत्र इत्यादि क्रिया ! यांचा उपयोग वहुधा पुरुष आपली कामेच्छा तृप्त करून घेण्याकरितां स्त्रियांवर करीत. स्त्री जितक्या जवळच्या नात्यांतली तितकी ह्या कामीं टाणेटोणे करणारास जास्त शिक्षा; असा नियम होता.

ब्राह्मण स्त्रीशीं व्यभिचार करणाऱ्या क्षत्रियाला जी शिक्षा होती त्योपक्षां वैश्याला जास्त आणि शूद्राला तर ‘कटाग्रिना दद्यते’ गवताची होळी पेटवून तींत भाजून मारण्याची शिक्षा होती. याच्या उलट म्हणजे खालच्या वर्णाच्या स्त्रीशीं व्यभिचार करणाऱ्या पुरुषाच्या शरीरावर ठरावीक तप्समुद्रा देऊन त्याला हडपारीची अथवा ज्या वर्णाच्या स्त्रीशीं त्यानें व्यभिचार केला असेल त्या वर्णात जाण्या ची शिक्षा होत असे. इतर वर्णाच्या स्त्रीशीं व्यभिचार करणाऱ्या शूद्राला देहांत शिक्षा करून त्या व्यभिचारी स्त्रीचें नाक आणि कान कापण्यांत येत. अनारंवा

स्त्रीशीं गमन आणि सृष्टिनियमाविरुद्ध कामवासनेची तृप्ति ह्या दोनहि गुन्ह्यांस सारखचि शिक्षा होती. आपण पुराणमताभिमानी आहों असें भासवून बहुजन-समाजाकडून धन्यता मिळविण्याकरितां, ज्याला जन्मस्थानीच चिरडून टाकण्याचा आत्मघातकी प्रयत्न, तीस वर्षापूर्वी कांही गृहस्थानीं केला तो संमतिवयाचा कायदा पंचवीसशे वर्षापूर्वी देखील आमच्या देशांत चालूच होता ह्याणावयाचा !

मानव जातींतील पातक्यांवर वसूण देवतेचा अंमल आहे; अर्शी समजूत असल्यामुळे, राजानें जर एखाद्या निरपराधी मनुष्यास दंड केला असेल तर दंडाच्या तीसपट रक्कम वरुणाल्या नांवानें पाण्यांत सोडून ब्राह्मणांना वाटावी म्हणजे—

तेन तत्पूयते पापं राज्ञो दण्डापचारजम्

राजाची ह्या अन्यायजन्य पातकापासून मुक्ता होते; असे कौटिल्य म्हणतो.

प्रकरण वारावें.

—३८५—

तत्वज्ञांच्या आणि राजकारणी पुरुषांच्या नीतिविषयक कल्पनांत जमीन अस्मानाचें अंतर करें असते, वारांगना ज्याप्रमाणे आपल्या तात्पुरत्या प्रियकरास खूप करण्याकरितां क्षणांत हंसतात तर क्षणांत रडतात, क्षणांत प्रेम करतात तर क्षणांत रोष दाखवितात त्याप्रमाणे राजनीतिहि प्रसंगप्रमाणे नानारूपे धारण करून राजाचें हित साधण्याकरितां कशी तप्तर असते ह्या गोष्टीचा उलगडा अर्थशास्त्रांतील एुढे दिलेल्या विवेचनावरून सहज होण्यासारखा आहे.

राज्यांतील कांहीं वज्ञा अधिकाऱ्यांत राजद्रोहाचें वारें संचार करूं लागले असल्याचें आढळून येतांच राजानें त्यांचेवरील आरोप उघड चौकशीने सिद्ध होण्यासारखा नसल्यास त्यांस गुप्तपणे वाटेल तें शासन करावे. हेरांच्या द्वारें त्यांच्या वंधूंच्या मनांत त्यांचेविषयीं असूया उत्पन्न करवून गुप्तपणे त्यांना भेटीला बोलवावे आणि अधिकार व संपत्ति यांचें आभिष दाखवून राजद्रोही भावांचा खून करण्यास त्यांना प्रवृत्त करावे. त्यांनी खून केला कीं तेथल्या तेथें वंधुघातकी म्हणून आपल्या ह्या हस्तकांस पकडून त्यांची उघड चौकशी करावी आणि त्यांस देहांत शासन द्यावे. ‘तुझा भाऊ तुला वाडिलार्जित मिळकतीचा वाटा देत नाहीं तो त्याजपाशीं माग, असें सांगून हेराने राजद्रोही अधिकाऱ्याच्या भावाला त्याच्या दाराशीं धरणे घरून वसण्यास सांगावें आणि तशा रीतीनें तो वसला असतां रात्रीच्या वेळीं त्याचा खून करावा व राजानें त्याचा पक्ष घेऊन राजद्रोही भावाचा ‘वंधुघातक’ ह्याणून वध करावा. भावाभावांत अथवा वापलेकांत एकमेकांच्या वायकांवर पाणी नजर ठेवल्यावृल खोण्याच वातम्या पिकवून भांडणे लावून द्यावीं आणि त्यांस एकमेकांचे खून करावयास प्रवृत्त करावे. ‘तूं राजपुत्र असून शत्रूपासून तुझ्यां संरक्षण व्हावें ह्याणून राजाने तुला येथें ठेविले आहे,’ असें हेरांनी राजद्रोही अधिकाऱ्याच्या मुलाला सांगावें आणि गुप्तपणे राजाशीं त्याची मुलाखत करावी. राजानेहि त्याला तीच गोष्ट सांगून ‘आतां तूं वयांत आल्या-मुळे तुला युवराज करावें असें मला वाटतें; पण ह्या अधिकाऱ्याच्या हरकतीमुळे मला तसें करितां येत नाहीं,’ असें म्हणावें. हेरांनी त्याला वापाचा खून कर-

एयाची मसलत घावी आणि खुनाचें काम दुरे होतांच पितृवातकी म्हणून त्याला पकडून खुशाल शासन करावें.

अशा आणखी किती तरी मसलती कौटिल्याने राजद्रोहाच्या परिहारार्थ सांगितल्या आहेत; पण आज परतंत्र देशाभ्यें देखील सत्ताधारी इतके अनीतीचे प्रकार करीत नसल्यामुऱ्ये त्यांचा येथे सविस्तर विचार करण्याचें प्रयोजन नाही. कालावरोवर जगाचा कल नीतीकडे वहात आहे की अनीतीकडे वहात आहे ? ह्या प्रश्नाचें उत्तर ह्या मसलती वाचल्यानंतर कोणालाहि सहज देतां येईल, असें वाटतें.

सरकारी खजिन्यांत तूट पडली असतां तनिवारणार्थ राजाने प्रजाजनांकडून द्रव्य मिळविण्याचे जे मार्ग कौटिल्याने सांगितले आहेत त्यांची माहिती वाचली असतां प्रस्तुत काळांतील सुप्रसिद्ध मुत्सदीदेखील आश्चर्यचकित होतील असें आम्हांस वाटतें.

राज्यांतील ज्या प्रदेशांत उत्तम पीक येते त्या प्रदेशांतील शेतकरी लोकांकडून राजाने त्यांच्या उत्पन्नाचा तिसरा किंवा चवथा हिस्सा आणि जंगलच्या वगैरे उत्पन्नाचा असाच हिस्सा जादा कर म्हणून घ्यावा; व्यापारी लोकांनी जादा कर यावयाचा त्याची रक्कम उक्तीच ठरविलेली असावी आणि ती व्यापार ज्या मालाचा असेल त्या मालाच्या मानाने असावी. ‘कुशीलवा रूपाजीवाश्च वेतनार्थ दद्युः’ नाटकी आणि वेश्या यांजकडून त्यांच्या उत्पन्नांपैकी अधें उत्पन्न घ्यावें. एकंदरीत प्रस्तुतचा करमणुकीवरील कर, लोक समजतात त्याप्रमाणे नवा नाही. सोनार आपल्या प्रामाणिकपणाचे स्तोम आपणच माजवून लवाडीने लोकांस फसवितात, सवव त्यांचे सवंधच उत्पन्न घ्यावें. एकंदरीत ह्या जादा कराच्या तडाळ्यांतून प्रजेपैकीं कोणाचीहि सुषका होत नव्हती; मात्र असा कर ‘सकृदेव न द्विः प्रयोज्यं’ फक्त एकदांच (?) घ्यावा, पुनः घेऊं नये असें कौटिल्य म्हणतो !

जेव्हां जादा कराची पुनरावृत्ति करण्याचा प्रसंग येईल तेव्हां प्रजेपासून जो पैसा जमवावयाचा तो कर म्हणून न जमवितां ‘सरकारांतून एक अमूक काम करावयाचें आहे तरी त्या कामाकरितां देणगी या,’ असें सांगून जमवावा. अधिकांच्याच्या मसलतीत सामील असणाऱ्या लोकांनी वर्गणीचा मोठा आंकडा घालावा आणि राजाने त्यांचा आंकडा इतरांस दाखवून त्यांजकडून पैसे उकळविण्याची शिकस्त करावी. प्रजाजन ह्याणून मिरविणाऱ्या गुप्त हेरांनी

कमी वर्गणी देणारांची जरुरीप्रमाणे निर्भर्त्सना करून अथवा त्यांना चढवून त्यांजकळून जास्त वर्गणी काढावी. परोपकारार्थ म्हणून जे श्रीमंत लोक आपण होऊन मोठमोळ्या देणग्या देतील त्यांस दरवारचा मान मरातव, छत्रे, पागोटीं किंवा एखादा अलंकार राजाने घावा ! हल्ळी प्रमाणे केवळ पदव्यांवर त्यांची वोळवण करावी असें कौटिल्य सांगत नाहीं. धर्मभोळ्या लोकांस फसवून त्यांजकळून खाजगी आणि देवस्थानाचे पैसे उपटण्याचे अनेक मार्ग अर्थशास्त्र-कारांनी सविस्तर वर्णन केले आहेत ! गुप्त हेरांनी मोठमोळ्या व्यापान्यांशी भागीने व्यापार करून वराचसा पैसा जमल्यावर तो एकदम लुटला गेला असें जाहीर करावे आणि पैसा सरकारी खजिन्यांत पाठवावा; सारांश आपण जशी आपल्या वागेंतील फळे पिकतांच काढून घेतों त्याप्रमाणे राजाने आपल्या प्रजेजवळ पैसा जमतांच खजीन्यांत भरावा असा कौटिल्याचा अभिप्राय दिसतो. तो म्हणतो.—

पक्षं पक्षमिवारामात् फलं राज्यादवाप्नुयात्

यापुढे कौटिल्यानें नोकरलोकांचे पगार काय असावेत याचा विचार केला असून तो एकंदर उत्पन्नाच्या चतुर्थीशापेक्षां अधीक रक्म पगाराकरितां खर्च पडूं नये अशा तत्त्वावर केला आहे. क्रुतिविज, पुरोहित, राजमाता, राजपत्नी आणि युवराज यांच्यापासून गोपालादि सर्वपर्यंत कोणाला किती पगार असावा हैं सांगितलें आहे. हल्ळीच्या आणि त्यावेळच्या पळारांत कितीतरी फरक दिसतो ! हल्ळीचे पगार फारच वाढलेले ! हैं अंतर, विशेषतः महागाईमुळेच आहे हैं सांगण्याचें कारण नाहीं. पगारावरोबरच नोकराच्या स्वास्थ्याकडे हि राजाने लक्ष्य पुरविले पाहिजे; तसेच शिक्षण आणि कार्यदक्षता पाहून त्यांचे वेतन वाढविले पाहिजे. तसेच :—

‘कर्मसु मृतानां पुत्रदारा भक्तवेतनं लभेन्’

नोकरीवर असतां मेलेल्या लोकांच्या वायकासुलांच्या पोटापाण्याची सोय होण्यासारखे वेतन त्यांस चालू ठेविले पाहिजे. त्यांच्या कुटुंबांतलि लहान मुळे व वृद्ध आणि आजारी माणसें यांची तर्तूद केली पाहिजे; तसेच नोकराच्या येथें क्रियाकर्म, आजार आणि बाळंतपणासारखे प्रसंग आले असतां त्यांस द्रव्य सहाय्य दिलें पाहिजे.

खजीन्यांत रोकडीचा तुटवडा असल्यास ठराविक दरानें धान्य वगैरे जिन्नस पगाराएवजीं यावें, असा नियम होता.

चतुरहळ सैन्याला दररोज प्रातःकाळीं सूर्योदयावरोवर युद्धकलेचें शिक्षण यावें, आणि त्यावेळीं स्वतः राजानें हजर असावें. हल्यारावर राजमुद्रा झाल्यावांचून तें शिळेखान्यांत दाखल करूं नये ‘अशस्त्राश्वरेयुरन्यब्र मुद्रानुद्गातात्’ हल्यारें घेऊन फिरण्यास परवाना असला पाहिजे. प्रत्रासी हत्यारासह आढळल्यास त्याजपाशीं परवाना आहे किंवा नाहीं हें पहाण्याचें काम अन्तपालाकडे असून परवाना नसेल तर अन्तपालानें त्या प्रवाशाचीं हत्यारें हिसकावून घ्यावीं. एकं-दर्दांत आम्हाला निःशब्द आणि त्यासुके अर्थातच कमकुवत बनाविण्याचें काम पंचवासिशें वर्षापूर्वीं जेव्हां आम्हां स्वराज्याचा उपभोग घेत होतों तेव्हांपासूनच चालू आहे म्हणावयाचें ! शास्त्रागारांतील शास्त्रांचा हिशेब ठेवलेला असून त्यांपैकी एखादें हत्यार जर हरवलें अथवा खराव झालें तर मूळ किंमतीच्या दुष्पट रकम त्यावरील प्रमुख अधिकान्याकडून भरून घेण्यांत येत असे.

यापुढे अधिकारीवर्गांने राजाशीं कसें वागावें, कसें बोलावें वगैरे गोष्टीचें विवेचन कौटिल्यानें केले आहे. तो म्हणातोः—अग्रीमध्ये रहाणे आणि राजाच्या सान्निध्यांत रहाणे ह्या दोनहि गोष्टी सारख्याच अवघड आहेत, किंवहुना पहिलीपेक्षांहि दुसरी अधीक अवघड आहे. कारण अग्री फार झालें तर एखाद्या माणसाचा एखादाच अवयव जाळील, पण राजा मनांत आणील तर एखाद्याचा कुळासह उच्छेद करील. उच्छेदाप्रमाणे कुळाची वृद्धि करण्यालाहि राजा समर्थ असतो ही गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून जेणेकरून आपले रक्षण होईल अशा रीतीने शहाणे पुरुष वागतात. अर्थात शहाण्या अधिकान्यानें प्रथम आपले रक्षण करावें, मात्र तें करीत असतां केव्हांहि राजाला बदसल्ला देऊ नये. त्याला प्रिय वाटेल आणि त्याच्या कल्याणाचें असेल तेंच त्याला सांगावें. प्रिय वाटण्याकरितां त्याच्या अकल्याणाची गोष्ट करण्याची मसलत त्याला केव्हांहि देऊ नये. राजे लोक फार लहरी असतात, त्यांच्या हितार्थ अमात्यासारख्या जबाबदार अधिकान्यानें सतत नजर ठेवावी आणि त्यांच्या हर्षामर्षाची लक्षणे ओळखण्यास शिकावें. खुषींत असतां आणि रागांत असतां राजाची वागणूक, त्याची मुद्रा, त्याचें बोलणे, त्याचें चालणे इत्यादि कसें असतें याची माहिती देऊन कौटिल्य ह्याणतो कीं अमात्य, राजाला त्याच्या कल्याणाचा

मार्ग दाखवति असतांहि राजा जर ‘अर्थमानपक्षेषे च परित्यागः’ त्याचें पैशाकङ्गन आणि सन्मानाकङ्गन असें दोन्हींकङ्गन नुकसान करण्याला धजेल तर अमात्यांनें त्याला सोङ्गन जावें. पण दूर राहून देखील त्याचें वर्तन सुधार-प्याचा प्रयत्न करावा. अशा राजांचें वर्तन न सुधारतां जर त्याचें राज्य जाण्याची पाळी आली तर तें राखण्याकरितां अमात्यांनें कसकसे प्रयत्न करावे आणि असा राजा जर मृत्यु पावला तर त्याच्या दुत्राला, दुत्र नसेल तर कन्येला आणि कन्याहि नसेल तर राणी गरोदर असल्यास तिला राज्यावर वसवून राज्य कसें चालवावें याबद्दल विवेचन करून कौटिल्य म्हणतो, राणी गरोदर नसेल तर राजघराण्यांतलि दुरुषाकङ्गन नियोग पद्धतीनें तिच्या ठिकाणीं पुत्रोत्पत्ति करवावी, पण अमात्यांनें राज्याचा अपहार करू नये.

‘स्वाम्यमात्यजनपददुर्गकोशादण्डमित्राणि प्रकृतयः’

राजा, अमात्य, प्रजा, दुर्ग, कोश, सेना आणि मित्रगण हीं सात राष्ट्राचीं प्रधान अंगे आहेत असें सांगून कौटिल्यांनें ह्या प्रत्येकाचे गुणावगुण वर्णन केले आहेत. शहाणा राजा ह्या प्रधान अंगांची काळजीपूर्वक वाढ करतो आणि वाईट राजा हीं अंगे सुस्थिरीत असतांहि त्यांची दुर्दशा उडवितो. दुर्वर्तनां आणि व्यसनी राजा, महाराजा असला तरी आपल्या प्रजेच्या रोपाला अथवा आपल्या शत्रूच्या द्वेषाला वळी पडल्यावांचून रहात नाहीं. शहाणा आणि राजशासनदक्ष राजा लहानशा प्रदेशाचा स्वामी असला तरी आपल्या उपरोक्त प्रधान अंगांचे सामर्थ्य वाढवून पृथ्वीपति बनतो आणि कोणाच्याही हातून पराभव पावण्याची भीति त्याला नसते.

‘संधिविग्रहासनयानसंश्रयद्वैधीभावाः प्राङ्गुण्यम्’

सन्धिं ह्यणजे करारी तह, विग्रह ह्यणजे चढाई, आसन म्हणजे तटस्थवृत्ति यान म्हणजे युद्धाची पूर्वतयारी, संश्रय म्हणजे आधार किंवा मैत्री आणि द्वैधीभाव म्हणजे एका राष्ट्राशी मैत्री तर एकाशी युद्ध, असे राजकीय कारस्थानाचे कौटिल्याच्या मतांप्रमाणे सहा प्रकार असून कमी योग्यतेच्या राजांनें आपल्यापेक्षां जास्त योग्यतेच्या राजाशीं सन्धि करावा, जास्त योग्यतेच्या राजांनें आपल्यापेक्षां कमी योग्यतेच्या राजावर चढाई करून जावें, ‘शत्रूकङ्गन माझें कांहीं वांकडे होणार नाहीं आणि माझ्या हातून शत्रूचे कांहीं शासन होणार नाहीं’ असें ज्या राजास वाटत असेल

त्यानें तटस्थ वृत्तीचा अंगिकार करावा, अवश्य गोर्धांची अनुकूलता असेल त्यानें आपल्या शत्रूंची लढण्याला सिद्ध व्हावें, स्वसंरक्षणाचीं साधने ज्यापाशीं नसतील त्या राजानें संरक्षणार्थ हुसन्या राजाची मैत्री संपादावी आणि मदतीवाचून भागणार नाहीं असें वाटत असेल त्यानें शत्रूंची खोड मोडण्याकरितां दुसन्याची मदत घ्यावी; अशा रीतीनें ज्या राजाला ह्यांपैकीं जो मार्ग आपल्या नफ्याचा आणि शत्रूच्या विनाशाचा वाटत असेल त्यानें त्याचा स्वीकार करून त्याप्रमाणे वागावें; असें त्याचें सांगणे आहे.

सन्धिविग्रहयोस्तुत्यायां वृद्धौ सन्धिमुपेयात्

तह आणि चढाई ह्या दोहोंपासून होणारे नफा नुकसान जेव्हां सारखेच असेल तेव्हां चढाईन करितां तहच करावा, कारण लढाईपासून नेहमीच सत्ता आणि संपत्ति यांची हानी होत असते; अशा परिस्थितीत याच कारणाकरितां लढाई आणि तटस्थवृत्ति या दोहोंमध्ये सुद्धां लढाईपेक्षां तटस्थवृत्तीचाच अंगिकार करणे चांगले. द्वैधीभाव आणि आश्रयप्रदान ह्या दोन राजकारणांत निवड करावयाची झाल्यास द्वैधीभाव पतकरावा; कारण तो लक्ष्मीदायक आहे. दुसन्या राजाला आश्रय द्यावयाचा म्हणजे स्वतःचा खजीना खर्च करून त्याचे रक्षण करावयाचे ! अर्थात ह्यांपेक्षां उघड द्वैधीभाव चांगला ! दोन बलाव्य राजांच्या मध्ये सांपडलेल्या राजानें त्या दोघांपैकीं जो अधिक बलाव्य असेल त्याचा अथवा जो आपणांस अधिक विश्वासू वाटत असेल त्याचा आश्रय करावा, अथवा दोघांहि जवळ सारख्याच अटीवर तह करावा. मैत्री झाली म्हणजे स्वस्थ दसून नये. जेणे करून त्या दोघांचा परस्परांवरील विश्वास उडून त्यांच्यामध्ये वैर उत्पन्न होईल असें कांहीं तरी करावें आणि त्यांपैकीं एक एकत्र्याला स्वतंत्रपणे चीत करावें. अशा प्रकारचा उपदेश राजाला करून, कौटिल्यानें, आसन म्हणजे जी तटस्थवृत्ति तिचें, स्थान, आसन आणि उपेक्षण ‘स्थानमासनमुपेक्षणं चेत्यासनपर्यायाः’ असे तीन प्रकार व त्या प्रकारांपैकीं कोणत्या प्रकाराचे कशा पारीस्थितीत अवलंबन करावें ह्याविष्यांची माहिती त्याला दिली आहे. तसेच त्याचे शत्रू निरनिराळ्या परिस्थितीत आहेत अशी कल्पना करून त्यांपैकीं कोणत्या परिस्थितीतल्या शत्रूवर प्रथम स्वारी करावी हें सकारण रीतीने त्याला समजावून सांगितले आहे.

आपल्या प्रजेपैकीं सज्जनांचा धिःकार आणि दुर्जनांचा स्वीकार करणे, कारण नसतां केवळ दुर्मदाने प्रजेची कत्तल उडाविणे, जाणून बुजून सदाचरणाचा त्याग करून दुराचरण करण्यास प्रवृत्त होणे, जे केलेच पाहिजे तें न करितां जे करावयास नको तें मुहाम करणे तसेच प्रजेला जे द्यावयास पाहिजे तें न देतां जे तिजपासून द्यावयास नको तें बळजवरीने घेणे, निरपराध्याला कडक शासन करून अपराध्याला मोकळा सोडणे, ज्यांना प्रतिबंधांत ठेवावयास पाहिजे त्यांना हवे तसे वावरुं देऊन जे मोकळे राहणेच इष्ट त्यांना प्रतिबंध करणे, ज्यांत नुकसान होण्याचा संभव आहे अशी कामे हातां घेऊन ज्यांच्यापासून प्रत्यक्ष फायदा होत आहे अशी कायें विघडवून टाकणे, चोरांपासून प्रजेचे संरक्षण न करितां तिची संपत्ति लुवाडणे, कल्याणप्रद धाडसाचीं आणि चांगलीं कामे निंद्य मानणे, लोकनायकांना उपद्रव देणे, मानाहि व्यक्तींचा अपमान करणे, आपल्या दुर्वर्तनाने आणि असदाचरणाने वृद्धांचा संताप उत्पन्न करणे, संकटकाचीं उपाय योजना न करितां चालू कामाची हेळसांड करणे आणि प्रजेचे जान आणि तिची जिंदगी यांचे संरक्षण करण्याचे आपले कर्तव्य विसरणे, हे दुर्गुण ज्या राजाच्या वर्तनांत असतात त्याची प्रजा:—

**क्षीणाः प्रकृतयो लोभं लुभ्धा यान्ति विरगताम्
विरक्ता यान्त्यभित्रं वा भर्तारं घन्ति वा स्वयम्**

प्रथम दरिद्री आणि दारिद्र्याला कंटाळून पुढे लोभी आणि लोभामुळे शेवटीं अराजक वनते. अशा रीतीने अरोजक वनलेली प्रजा, राजाच्या शत्रूला सामील होऊन अथवा स्वतःच, राजाचा घात करते; म्हणून राजाने हे दारिद्र्यादि प्रकार आपल्या प्रजेप्रथ्ये उपन्न न होतोल अशा प्रकारे आपली राज्यव्यवस्था चालवावी.

दरिद्री प्रजा राजाच्या जुलमी वर्तनाला आणि त्याने वसविलेल्या नाना प्रकारच्या कराना अगदीं कंटाळून गेलेली असते आणि दारिद्र्यांतून आपली मुटका करून घेण्याकरितां तिचीं सारखी तळमळ चाललेली असते. ह्या तळमळी-मुळे कधीं कधीं ती राजाच्याविरुद्ध युद्ध पुकारण्याला अथवा त्याचे राज्य सोडून जाण्यालाहि तयार होते. लोभाचे वारे तिच्यांत शिरले म्हणजे ती सदाच अतृप्त राहून राजाच्या शत्रूला सामील होते आणि एकदां का ती अराजक वनली म्हणजे हरप्रयत्नाने राजाचा घात करणेच तिला इष्ट वाढू लागते.

प्रजेमध्ये दारिद्र्यादि दोषांचा प्रादुर्भाव न होऊ देण्याकारितां राजाने आपली राज्यव्यवस्था सुधारावी असें वर एके ठिकाणीं सांगितलेच आहे; पण तसें करून-हि जर ते दोष उत्पन्न झाले तर राजाने कोणत्या दोषांचा परिहार कसा करावा हें सांगताना कौटिल्य म्हणतो कीं.—

विरागः प्रधानावहयसाध्यः

राजाविषयीं प्रजेच्या मनांत अप्रीति उत्पन्न झाल्याचे आढळून येतांच राजाने एकदम खांच्या पुढान्यांना प्रतिबंधांत टाकावें, कारण ज्यांना पुढारी नाहींत ते लोक हवे तसे आपल्या ताब्यांत ठेवतां येतात. पुढान्यांच्या अभावां डडपशाहीचा जुलूम असह्य होऊन ते प्रथम इतस्ततः भटकू लागतात; पण राजाने त्यांना तसें करूं देऊं नये. एकदां ते अशा रीतीने भटकत राहिले म्हणजे जुलूम त्यांच्या अंगवळणींच पडतो.

यानंतर कौटिल्याने सन्धीचे आणि युद्धाचे निरनिराळे प्रकार वर्णन करून व कशा परिस्थितींत कोणाशीं कशा प्रकारचा संधि करावा, अथवा प्रकाश, कूट आणि तूणि ह्या युद्धाच्या तीन प्रकारांपैकीं कोणाशीं कोणल्या प्रकारचे युद्ध करावें ह्याविषयीं वरीच विस्तृत माहिती देऊन, राजाला द्वैधीभाव केव्हां श्रेयस्कर होतो हें सांगितले आहे. संधि करिताना राजाने आपल्या मित्राची निवड कोणल्या धोरणाने करावी? त्याने कायमचे सैन्य ठेवावें किंवा जरुरीच्या वेळीं सैन्य जमवीत जावें? तसेच त्याने तावडतोव होणाऱ्या थोड्या फायद्याकडे लक्ष यावें अथवा कालांतराने होणारा मोठा फायदा पसंत करावा? तहामध्ये जमीन घेणे झाल्यास कशा प्रकारची ध्यावी? सततच्या शत्रूच्या राज्यानजीकची सुपीक जमीन आणि अल्पकालिन शत्रूच्या राज्यानजीकची नापीक जमीन ह्यापैकीं कोणची जमीन स्वीकारावी? शहाणा आणि वेडा अशा दोन प्रकारच्या शत्रूपैकीं जमीन घेणे झाल्यास ती कोणापासून घेणे चांगले? इत्यादि अनेक प्रश्नांचा विचार कोणल्या दृष्टीने कसा करावा याची जरी विस्तृत चर्चा कौटिल्याने केली आहे तरी ती विशेष महत्त्वाची नसल्यामुळे आम्हीं येथें तिचा विचार करीत नाहीं.

प्रकरण तेरावें.

—♦—♦—♦—♦—

सुमहताः पि क्षयव्ययेन शत्रुविनाशो भ्युपगन्तव्यः

“**कौटिला** म्हटला का हरव्यत्वानें त्याचा नाश केलाच पाहिजे, मग तो क्रम्याकरितां द्रव्याच्या राशीच्या राशी खपोत किंवा हजारो मागसांचे बळी पडोत.” असें आपले स्पष्ट मत जाहिर करून कौटिल्यानें शत्रु-नाशसमर्थी आपले शक्य तितके कमी नुकसान व्हावें ह्याणन शत्रूवर केव्हां कोणत्या वाजूने कसा हल्ला चढवावा याची माहिती दिली आहे. तसेच लढाईच्या प्रसंगी आपली कारस्थाने अत्यंत गुप रीतीने चालवली पाहिजेत असें सांगून तो म्हणतो की, “जो आपल्या मसलती तुस राखण्याचा प्रयत्न करणार नाही त्याचा कांहीं काळ अभ्युदय झाल्यासारखा वाटला तरी, फुटके होडके बाळगणारा मनुष्य ज्याप्रमाणे निश्चितपणे समुद्रांत बुडतो त्याप्रमाणे तो नाश पावल्यावांचून रहात नाही.

विजय इच्छणाऱ्या राजाचे शत्रु संगनमत करून जर त्याजवर चालून गेले तर त्याने त्यांच्यापैकीं जे प्रमुख असतील त्यांजपाशी कसकसे बोलणे करावे, कशा प्रकारचे भाषण करून त्यांच्यामध्ये फूट पाडावी, फूट पडत्यानंतर आपण नामानिराळे राहून त्यांचीं आपसांत भांडणे कशीं लावावी, त्यांपैकी कोणाला कशाचीं लालूच दाखवून आपला फायदा कसा करून ध्यावा, शत्रूचे कंदन करून आपले कल्याग करून घेण्याकरितां सामदामादि प्रकारांची योजना करी करावी इत्यादि अनेक प्रश्नांची वाटाघाट करून अखेर—

यो वा यथायोगं भजेत तं तथा साधयेत्

ज्याला जें स्वेच्छा त्याच्याकरितां तें कळून त्याला आपल्या वाजूला ओढून व्यावें असा सिद्धांत अर्थशास्त्रकाराने काढिला आहे.

ज्या राजाला योग्यायोग्य कर्तव्याचा निश्चय करण्याचे सामर्थ्य नसेल त्यानें शहाणे लोक आपल्या पदरीं बाळगून विद्वान आणि अनुभवी गृहस्थांच्या सहवासांत रहावें. ज्या राजाजवळ खजीना आणि सैन्य यांची कमतरता असेल त्यानें ‘प्रकृतियोगक्षेमसिद्धौ यतेत त्याने आपल्या प्रजेचे योगक्षेम उत्तम रीतीने

चालविष्णांकरितां झटावे तसेच आपले किले आणि आपल्या राज्यांतील पाट बंधान्यांची कामे सुस्थितीत राखावी. राज्यांतील सडका जशा व्यापाराच्या कामी उपयोगी पडतात त्याप्रमाणेच जरूर तेथें सैन्याच्या हालचाली करून शत्रूशीं गांठ घालण्याच्या कामाहि उपयोगी पडतात म्हणून त्या चांगल्या ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. युद्धोपयोगी शत्रूं, चिलखतें, रथ आणि ओळ्याची जनावरे यांचा संग्रह वाढवावा. , खानिस्सड्ग्रामोपकरणानां योनिः' राज्यांतील खाणी म्हणजे लढाईच्या कामी लागणाऱ्या वस्तुंच्या जननीच आहेत. जंगले म्हणजे किले, वहानें आणि रथ यांस लागणारे सामान पुरविष्णाचे साठेच आहेत. हत्तींच्या जंगलापासून युद्धोपयोगी हत्तींचा पुरवठा होतो आणि चराऊ जंगला पासून गाई, घोडे आणि उंट यांचे पोषण होतें; याकरितां खाणी आणि सर्व प्रकारची जंगले यांचे संरक्षण करावे. आणि अशा रीतीने राजाने आपल्या शत्रू-पासून आपला नाश न होईल अशी तजवीज ठेवावी. आपणांपेक्षां बलाद्य शत्रूशीं गांठ पडली असतां त्यापेक्षां बलाद्य राजाशीं अथवा असा बलाद्य राजा न मिळेल तर त्याच्या तोलास तोल असलेल्या राजाशीं आणि तेहि शक्य नसेल तर त्यापेक्षां कमी बलाद्य अशा अनेक राजांशीं संधि करून त्याची खोड मोडण्याचा प्रयत्न करावा पण आपला पराभव होईल असें निश्चितपणे वाटत असतां दीपपतंग न्यायाने बलाद्य शत्रूवर चाल करून जाऊन आत्मघात करून घेऊ नये. असा आत्मघात करून घेण्यापेक्षां अशा शत्रूला आपला संरक्षणकर्ता मानून अंतःकरण-पूर्वक त्याची खिजमत उठवणेहि चांगले, असें कौटित्याचे मत आहे.

विजयी राजाने आपल्या शत्रूला जर त्याच्या संरक्षणाचे अभिवचन दिले असेल, तर पिता जितक्या काळजीने पुत्राचे रक्षण करितो तितक्यांच काळजीने त्याने आपल्या ह्या आश्रिताचे रक्षण केले पाहिजे. अपराधी शत्रूचा अपराध जाहीर केल्यावांचून त्याला शासन करू नये. 'न च हतस्य भूमिद्रव्यपुत्र-दारानभिमन्येत' लढाईमध्ये त्याने आपल्या शत्रूला जरी कंठस्नान घातले असले तरी त्याच्या देशाचा, द्रव्याचा अथवा पुत्रदारादिकांचा लोभ न करितां त्याच्या जागीं त्याच्या योग्य वारसाची स्थापना करून लावे सर्वस्व संरक्षित ठेवीप्रमाणे त्याच्या स्वाधीन करावे म्हणजे हा नवा राजाच काय पण त्याचे सर्व अधिकारी आणि प्रजाजन विजयी राजाचे आणि त्याच्या संततीचे कल्याण सदा चिंतीत रहातात !

‘राजां विश्वासोपगमः शमस्सन्धिस्समाधिरिति’

ज्याच्या योगानें दोन राजांमध्यें परस्परांविषयां विश्वास उत्पन्न होतो त्याला शम, सन्धि अथवा समाधि असें म्हणतात. भरंसा अथवा शपथ—प्रमाण यांच्या मदतीनें झालेला तह मोडण्यास हरकत नाही; पण जामिनकी देऊन अथवा ओलीस पाठवून जर तह ठरला असेल तर तो मात्र मोडतां येत नाही असें जें कित्येक ग्रैथकरांचे मत तें कौटिल्याला पसंत नसून पहिल्या प्रकारचा तह इह लोकांच काय पण परलोकीहि बंधनकारक आहे. जामिनकी व ओलीस यांची अवश्यकता असलीच तर ती फक्त तहाच्या इहलोकांच्या बळकटीकरितांच. परलोकी ह्या साधनांची अवश्यकता नाही, असें तो म्हणतो.

कौटिल्य म्हणतोः—पूर्वीचे राजे ‘आपला सन्धिं झाला’ असें नुसतें म्हणूनच एकमेकांशीं तहाच्या शर्तीप्रमाणें वागत. आपणांपैकीं कोणी तहाच्या अटी मोडील, असा संशय घेण्यासारखें विशेषच कारण जर त्यांना दिसलें तरच बहुधा ते अभि, पाणी, नांगर, किळ्याच्या भिंतीची वीट, हत्तीचा स्कंध, घोज्याची पाठ, रथाचा पुरोभग, शस्त्र इत्यादिकांपैकीं कशाची तरी शपथ घेत असत.

कौटिल्याच्या वेळीं देखील तपस्वी अथवा सरदार लोक, ह्यांच्या जामिनकींनें तह घडून येत असें दिसतें. असा जामिनकी घेऊनच तह करावयाचा असेल तर ज्ञावें आपल्या शत्रूवर वजन असेल अशाचीच जामिनकी अथवा हमी घ्यावी. ओलीस घेऊन जे तह होत त्यांत बहुधा राजकन्या अथवा राजपुत्र ह्यांना ओलीस घेत, ओलीस घ्यावयाचाच तर राजपुत्राला घ्यावा. राजकन्या ओलीस घेणे, घेगाराला त्रासदायक असतें असें कौटिल्यांचे मत होतें. तसेंच तो म्हणतो कीं, राजपुत्र ओलीस घ्यावयाचा असेल तर औरस राजपुत्र देऊ नये. हलक्या कुळां-तला घ्यावा, कारण आपल्या राज्याचा तो वारसा नसतो किंवा त्याच्या संततीलाहि वारसाचा हक्क नसतो. औरस पुत्रच ओलीस देण्याची पाळी आली तर एकुलता एक औरस सहसा देऊ नये आणि जो घ्यावयाचा तो मूर्खी आणि गुणहीन असेल तोच घ्यावा. एकंदरोंत विचार करितां ओलीस देऊनहि तह मोडणे झाल्यास ज्याच्या योगानें कमी नुकसान होईल अशी सावधागिरी पाहिल्यापासूनच ठेवावी असा कौटिल्याचा कटाक्ष दिसतो. फार तर काय ‘अभ्युच्चीयमानः समाधिमोक्षं कारयेत्’ ‘उत्कर्ष पावत असलेल्या राजानें तह मोडावा’ असें त्यानें एके ठिकाणी स्पष्टच म्हटलें आहे. राजपुत्राला ओलीस पाठवितेवेळीं कांहीं गुप-

हेरांनी सुतार वगैरे कारागिरांच्या रूपानें आणि कांहींनी नटनर्तक, खुषमस्करे वगैरेच्या रूपानें ज्या राजाकडे राजपुत्र ओळीस जाणार त्या राजांच्या पदरो नोकरीस रहावें आणि पुढे संधि साधून पहिल्या हेरांनी भुयार खणून राजपुत्राची सुटका करावी अथवा दुसऱ्यांनी आपला प्रवेश राजपुत्रापर्यंत करून घेऊन कांहीं दिवस त्याची करमणूक करितां करितां संधि साधून एक दिवस आपणांपैकी एकाचा पोषाक राजपुत्राच्या अंगावर चढवून त्याला आपणांबरोबर आणावें. जहर वाटल्यास कांहीं हेरांनी नानाप्रकारचीं ढोंगे करून राजपुत्रावरील पहोरकन्यांस गुंगीचे औषध चारावें अथवा लांना लांच यावा आणि राजपुत्राला सोडवावें. अशा प्रसंगीं राजपुत्राची सुटका करण्याकरितां गुप्त हेरांनी काय काय करावें याचे लांबलचक वर्णन कौटिल्यानें केले आहे.

राज्यावर जशीं वाहेरचीं कांहीं संकटें येतात तशींच राज्यांतत्या राज्यांत उद्भवणारीहि कांहीं संकटें असतात आणि तीं पहिल्या प्रकारच्या संकटांपेक्षा जास्त त्रासदायक असतात. अंतर्गत संकटांत दिवाणादि अधिकाऱ्यांच्या वर्तनापासून उत्पन्न होणारीं संकटें विशेष पीडाकारक ! म्हणून राजानें—‘कोशदण्ड-शक्तिमात्मसंस्थां कुवर्णं’ खजीना आणि सैन्य यावर आपली स्वतःची प्रत्यक्ष सत्ता ठेविली पाहिजे. जे दोन अधिकार मिळावे म्हणून आपली नेटाची मागणी, ते मिळणे जड कां जात आहे याचीं कारणे कौटिल्याच्या ह्या मतावरून आमच्या लक्ष्यांत येण्यास अडचण पडणार नाहीं असें वाटते

एका देशावर दोन राजांचा अंमल असला म्हणजे आपसांतील द्वेषामुळे आणि चुरशीमुळे दोघेहि पदभ्रष्ट होऊन तो देश स्वतंत्र होतो. अशा देशावर जर परकीय राजाची सत्ता असेल, तर ज्यावर आपण सत्ता गाजवीत आहों तो देश आपला नाहीं, तेव्हां त्यांतून असेल नसेल हेवडी संपत्ति आपल्या देशीं न्यावी आणि देशांतील लोकांना अगदीं भिकार करून सोडावें असा विचार तो करतो आणि त्याप्रमाणे वागतो अथवा तो देश म्हणजे आपली एक व्यापारी पेठ आहे असें मानून चालतो. परकीय राजांच्या अशा वागणुकीमुळे अर्थातच लोकांच्या मनांतील त्याजविषयींची पूज्यवुद्दि नष्ट होते आणि शेवटी त्याला तो देश सोडणे भाग पडते.

राजशासन शास्त्राची माहिती नसलेला आणि जाणून बुजून त्या शास्त्राच्या तत्त्वांना न जुमानणारा, रोगप्रस्त आणि दुकताच सिंहासनारूढ झालेला; अशक्त-

आणि उच्च कुळांत जन्मलेला आणि सशक्त परंतु नीच कुळांत जन्म पावलेला ह्या निरनिराळ्या जोड्यांपैकीं प्रत्येकींत चांगला राजा कोणता ! असा प्रश्न घेऊन आणि त्या प्रश्नाची आपल्या गुरुजींनीं दिलेली उत्तरे जमेस धरून कौटिल्यानें ह्या प्रत्येक जोडींत पहिल्यानें वर्णिलेलाच राजा पसंत केला आहे.

अविद्या आणि शिस्तीचा अभाव ह्या दोन कारणांनीं मनुष्यावर संकटें येतात. दुर्गुणांचें जनकत्व देखील ह्याच दोन कारणांकडे आहे. अविद्येपासून कोध उत्पन्न होतो आणि कोधापासून तीन प्रकारचे दुर्गुण उत्पन्न होतात. शिस्तीच्या अभावां वासना अनावर होतात आणि अनावर वासनांपासून चार प्रकारचे दुर्गुण उत्पन्न होतात ! कोधानें पच्छाडलेले राजे, आपल्या प्रजेच्या कोधाला वळी पडतात ! त्यांना पुष्कळ शत्रु उत्पन्न होतात आणि त्यांचें जीवित दुःखमय होतें. वासनांच्या भोवन्यांत पडलेले राजे निरनिराळ्या रोगांच्या तावडींत सांपडतात, ते सदा चैनींत गुंग रहातात, लोकांच्या तिरस्काराला पात्र होतात आणि आपल्या संपत्तीची राखरांगोळी उडवितात ! अशा तन्हेनें दोन्हीं गोष्टींचा विचार करून ‘तस्मात्कोपो गरीयान्’ कोध हा सर्वात वाईट; असा सिद्धांत कौटिल्यानें काढिला आहे.

संतप मनुष्य लोकांना शिवीगाळ करितो, पैशाचा दुरुपयोग करितो आणि तावडींत सांपडेल त्यास कडक शासन करतो. कोधापामून जे तीन दुर्गुण उत्पन्न होतात; असें वर म्हटले आहे ते हेच दुर्गुण होत ! ह्या तिहींत जास्त हानिकारक दुर्गुण कोणत ह्याविषयीं चर्चा करीत असतां विशालाक्षपाराशारादिकांचीं मतें नापसंत करून कौटिल्य म्हणतो—‘ज्याला शिवीगाळ केली असेल त्याची समजूत पैशानें घालतां येत असल्यासुळे भाषेच्या दुरुपयोगापेक्षां पैशाचा दुरुपयोग अधिक हानीकारक मानिला. पाहिजे; परंतु प्राण आणि पैसा यांची तुलना करण्याचा प्रसंग आल्यास कोणीहि मनुष्य पैशापेक्षां प्राणाची किंमत अधीक मानील. आतां रागाच्या भरांत एकानें दुसऱ्यास कडक शासन केले ! म्हणजे त्याचा खून केला, असें जर मानिलें, तर खुनी मनुष्याला देहांत शिक्षाच भोगावी लागणार; म्हणजे द्रव्यापेक्षां प्रिय असा प्राणच गमावण्याची पाळी त्याजवर येणार, अर्थात कोधापासून उत्पन्न होणाऱ्या तीन प्रकारच्या दुर्गुणांत कडक शासन करण्याचा दुर्गुण जास्त हानिकारक आहे.’’

मृगया द्यूतं स्त्रियःपानमिति चतुर्वर्गः

वासनेपासून चार दुर्गुण उपत्र होतात असें वर एके ठिकाणीं सांगितलेंच आहे. मृगया, जुगार, खियांचें व्यसन आणि मद्यपान हेच ते चार दुर्गुण होत. ह्या चौधांत विशेष घातक दुर्गुण कोणता ह्याची चर्चा करीत असतां कौटिल्यानें पूर्वाचार्याच्या मतांचा आणि साधक वाधक प्रमाणांचा शहानिशा करून अगदीं स्वतंत्रपणे आपले मत दिले आहे. त्याच्या मताप्रमाणे मृगया आणि दूत ह्या जोडीत दूत अधीक घातक ! तसेच दूत आणि स्त्रीसंग ह्या जोडीपिकीं स्त्रीसंग जास्त हानेकारक आणि स्त्रीसंग व मद्यपान ह्यांतील मद्यपान विशेष पीडाकारक !

**‘संज्ञानाशः ! अनुन्मत्तस्योन्मत्तत्वम् । अप्रेतस्य प्रेतत्वं !
कौपीनदर्शनम् ! श्रुतप्रज्ञाप्राणवित्तमित्रहानिः ! सद्भिर्वियोगः !
अनर्थ्यसंयोगः ! तंत्रीगीतनैपुण्येषु चार्यघ्नेषु प्रसङ्गः !’**

दारुबाज बेशुद्ध पडतो, तो शहाणा असला तरी वेडा वनतो, जीवंतपणीच त्याजवर प्रेतकळा चढते, नेसलेल्या वस्त्राचें भान न राहून त्याचा लंगोट उघडा पडतो, त्याचें शिक्षण, त्याची अक्ल, त्याचे प्राण, त्याचें द्रव्य आणि त्याचे मित्र सारींच त्याला सोडून जातात, चांगले लोक त्याची संगति सोडतात आणि दुष्ट लोक त्याची मैत्री जोडतात आणि संपत्तीचा नाश करणारीं नाच तमाशाचीं व्यसने त्याला लागतात. कौटिल्यानें पंचवीसशें वर्षांपूर्वीं वर्णन केलेली दारुबाजाची ही दुरवस्था आज देखील अगदीं जशीच्या तशीच दृग्गोचर होते.

दैवपीडनमग्निरुदकं व्याधिदुर्भिक्षं मरक इति

अग्निप्रलय, जलप्रलय, रोग, दुष्काळ आणि महामारी सारख्या सांथी ह्या ईश्वरी क्षोभापासून राध्यावर येणाऱ्या आपत्ति आहेत असें सांगून कौटिल्यानें तुलनात्मकटृत्या ह्या सर्वांत अधिक अनर्थावह आपत्ति कोणती हें सांगितलें आहे. तो म्हणतो.— ‘अग्निप्रलयानें अर्धा गांव अथवा फार झालें तर संबंध गांव नाश पावतो पण जलप्रलयापासून प्रसंगविशेषीं शेंकडों गांव एकदमच नष्ट होतात; म्हणून अग्निप्रलयापेक्षां जलप्रलय वाईट ! “रोगामुळे जिकडे तिकडे मागं आजारी पडतात आणि मृत्यूच्या भयानें नोकर चाकर पक्कन जाऊन सर्व व्यवहार बंद पडतात; दुष्काळानें असें होत नाहीं. तो एकप्रकारे धनोत्पादकच असतो; म्हणून दुष्काळ पुरवला पण रोग नको.” हें पूर्वीच्या आचार्यांचें मत कौटिल्यानें खोडून टाकिले आहे; तो म्हणतो—‘रोगाची पीडा फार झालें तर जवळ पासच्या चार दोन

गांवांनाच होते आणि उपाययोजना करून त्याचा प्रतिकार पण करिता येतो. दुष्काळाचें पीडाक्षेत्र द्यावेक्षां फार मोठे असते आणि दुष्काळांत मनुष्याच्याच केवळ नव्हे तर सर्वच प्राण्यांच्या निर्वाहाचीं साधने नष्ट झालेलीं असतात, सव्व रोगापेक्षां दुष्काळ वाईट ! ” अशा रीतीनं साधक वाधक प्रमाणे देऊन कौटिल्याने अनेक प्रश्नांसंवधाने आपला अभिप्राय व्यक्त केला आहे.

तत्काळिन सैन्याला चांगली कवायत शिकविष्यांत येत असून लढाईवर ज.ते-वेळीं जनानखाना वरोवर वाळगिष्याची सर्वांनांच मनाई होती; असें दिसते. शत्रूच्या परिस्थितिविषयीचा आपला अंदाज नेहमीच वरोवर असण्याचा संभव नाही म्हणून त्यावर चाल करून जावयाचं असतां आपण आपली साधन-सामुद्री बरोवर आहे किंवा नाही हे पहावें आणि ती जर जश्यत असेल तर खुशाल चाल करावी ! उध्ण हवेमुळे घाम येऊन हत्तीनां कुष्ट रोग होतो आणि लांना पिण्याला आणि स्तानाला पुरेसें पाणी न मिळाल्यास त्यांच्या अंगचे चापल्य नष्ट होऊन ते हड्डी बनतात म्हणून ज्या देशांत भरपूर पाणी असेल त्या देशावर शक्य असल्यास पर्जन्यकाळीं हत्तीच्या सैन्यानिशीं चाल करावी. पाण्याचा तुटवडा असलेल्या प्रदेशावर स्वारी करावयाची असल्यास आणि विशेषतः ते दिवस उन्हाळ्याचे असल्यास सैन्यामध्ये गाढवें, उंट आणि घोडे यांचाच भरणा असावा; हत्ती सहसा घेऊ नयेत.

वर्षति मरुप्रायं चतुरङ्गवलो यायात्

पावसाळा असला म्हणजे वालुकामय प्रदेशावर सुद्धां चतुरंग सैन्यानिशीं (हत्ती, घोडे, रथ आणि पायदळ) हळ्ळा करावा. आपल्या सैन्यांने रोज किती कूच करावयाचे हें ठरवितानां जो प्रदेश चालून जावयाचा, तो सपाट आहे कीं चढ उताराचा आहे, तसेच त्यांत कांहीं दरी खोरीं आहेत कीं काय हें पाहूनच ठरवावें.

मौल म्हणजे जहागिरी अथवा वंशपरंपरागत सैन्य, भूतक म्हणजे खडें अथवा पगारी सैन्य, श्रेणी म्हणजे पलटणी अथवा कवायती सैन्य, दोस्त राष्ट्राचें सैन्य, शत्रूकडील सैन्य आणि रानटी जारीचें सैन्य ह्या सर्व प्रकारच्या सैन्यांपैकीं कोणत्या प्रकारचे सैन्य युद्धप्रसंगीं केवळां कसें उपयोगांत आणावें आणि कोणत्या सैन्यास कशा स्वरूपानें मेहनताना यावा याची विस्तृत चर्चा करून ज्या क्रमाने वर त्यांचा उल्लेख केला आहे त्याच क्रमाने त्याचे चांगूलपण आहे, म्हणजे

जहागिरी सैन्य सर्वात उत्तम आणि रानटी जार्तीचे सैन्य सर्वात हलक्या योग्यतेचे, असें कौटिल्याने आपले मत दिले आहे.

ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र ह्या वर्णानुकमानेच त्या त्या वर्णाच्या सैन्याचा श्रेष्ठपणा मानण्याची पूर्वाचार्याची पद्धति कौटिल्याला पसंत नाही. तो म्हणतो—शत्रूने साष्ट्रंग नमस्कार घालतांच ब्राह्मणी सैन्य त्याच्या आधीन हे इल म्हणून युद्धकला विशारद क्षत्रियांचे अथवा संख्येने मोठ असे वेश्य आणि शूद्र-वर्णांचे सैन्य त्यापेक्षां चांगले ! यानंतर चतुरंग सैन्यापैकी कोणत्या अंगाशी तांड देण्यास कोणता तयार असावी याचा विचार करून अर्थशास्त्रकार राष्ट्राच्या अंतर्बाह्य शत्रूसंवंधी विचाराकडे वकले आहेत. तें म्हणतात:—

“ अभ्यन्तरकोपो बाह्यकोपात् पापीयान् ”

“ राष्ट्रावहेरच्या पुंडाव्यांपेक्षां राष्ट्रामधील पुंडावे फार वाईट ! हे दोनाहि प्रकारचे पुंडावे कसे मोडावे ह्याविषयीं विशेष महत्त्वाची नाहीं अशी योडी माहिती सांगून.—

रक्ष्यस्त्वेभ्यः परेभ्यश्च नित्यमात्मा विपश्चिता

“ शहाण्या राजाने आपले आपल्या प्रजेपासून आणि शत्रूंपासून सदोदित संरक्षण करावे, ” असे एकाच ओळींत तिचे तात्पर्य ग्रथित केले आहे.

युद्धोपयोगी सैन्याचा नाश म्हणजे क्षय आणि द्रव्याचा नाश म्हणजे व्यय. ह्या दोनाहि प्रकारच्या नाशांपेक्षां हे णारा पायदा अधिक असेल तर युद्ध पुकाऱून शत्रूवर चढाई करावी असे प्रतिपादन करितांना कौटिल्याने फायद्याचे निरनिराळे प्रकार सांगितले आहेत. आणि शेवटी त्यांत येणाऱ्या विघ्नांचे ‘ लाभविघ्न ’ अशा स्वतंत्र मथळ्याखालीं विवेचन केले आहे. कौटिल्याने वर्णिलेलीं हीं लाभविघ्ने कामन्दकी नीतिसाराच्या पंधराव्या सर्गात वर्णिलेल्या विघ्नांशीं बहुतांशीं मिळतीं आहेत. ह्या विघ्नांत कौटिल्याने, वारंवार फलज्योतिषाकडे जाऊन ग्रहांच्या अनु. कूल प्रतिकूलतेची चौकशी करण्याच्या व्यसनाचा समावेश केला आहे तो म्हणतो—

नक्षत्रमतिपृच्छन्तं वालमर्थोतिवर्तते
अर्थोह्यर्थस्य नक्षत्रं किं करिष्यन्ति तारकाः
साधनाः प्राप्नुवन्त्यर्थन् नरा यत्नशतैरपि
अर्थैरर्थाः प्रबध्यन्ते गजाः प्रतिगजैरिव.

संपत्तीचा मार्गदर्शक अथवा निला खेंचूत आणणारा तारा संपत्तीच आहे म्हणून दुसऱ्या तांग्यांच्या वलावलाविषयीं वारंवार चौकशी करणाऱ्या मूर्खाची तो हेळसांड करते. अंगीं सामर्थ्य असलेला मनुष्य हजारों प्रयत्न करून संपत्ति मिळवितो. एक हत्ता दुसऱ्या हतीनें जसा वांधला जातो तरी संपत्ति ही संपत्तीला वांधली जाते. पैशाकडे पैसा जातो म्हणतात तो असाच ?

राज्यामध्ये उत्पन्न होणारे वर्खडे निरनिराळ्या प्रकारांनी उत्पन्न होत असतात. केव्हां केव्हां वखेड्याचें उत्पादकत्व राज्यावहेरील लोकांकडे असून राज्यांतोल लोक केवळ त्याला मदत करीत असतात. कधीं कधीं ह्याच्या उलट प्रकार असतो, राज्यांतले लोक बंडाळा उत्पन्न करितात आणि वाहेरचे लोक केवळ त्यांचे सहाय्य करितात केव्हां प्रजेचा पुंडाव्याशीं मुळीच संबंध नसतो तर केव्हां वाहेरच्या लोकांचा संबंध त्याच्याशीं नसतो. हीं निरनिराळ्या प्रकारांनी उद्भवलेली वंडे त्यांचा येथे ज्या अनुकमाने उलेख केला आहे त्या अनुकमाने कमी कमी घातक असतात असें सांगून तीं कशी मोठावीं ह्याविषयीं सामन्य प्रकारची माहिती कौटिल्यानें दिली आहे. राज्यांतले लोक जेव्हां बंडाळा केवळ मदत करीत असतात तेव्हां त्यांची समजूत सामानें म्हणजे त्यांच्या पुढाऱ्यांस मोठमोऱ्या पदव्या व म.नमरातव देऊन आणि दानानें ह्याणजे कराची सूट व सरकारी नोकन्या देऊन करावी असें कौटिल्य ह्याणतो. एकंदरीत विचार करितां—

दूष्यशुद्धायां पौरेषु जानपदेषु वा दण्डवर्जनुपायान्प्रयुज्जीत

तो म्हणतो, र.जद्रोहापासून प्रजेला आलिस राखावयाचे तर राजानें केव्हांहि दण्डपशाहीचे धोरण स्वीकारूं नये.” हिंदी राजनिष्ठ प्रजा आज देखील सरकारी अधिकाऱ्यांना हेच सांगत आहे.

प्रकरण चवदारें.

८८८८८८

एकं हन्यान्न वा हन्यादिषुः क्षितो धनुष्मता
प्राज्ञेन तु मतिः क्षिता हन्याद्भगतानपि

पद्याईत धनुधराने सोडलेला बाण नेमका लागून एखाद्याचा घात कदाचित करतो अथवा करितहा नाहीं, पण बुद्धिमंताने योजलेल्या युक्तोने गमीवस्थेंत असणाराचा सुद्धां घात होतो.

लढाईविषयीं लिहीत असतां कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रांत महत्त्वाची माहिती अगदीं वारकाईने दिली आहे. सैन्याच्या छावणीकरितां जागा पसंत करणे ती सेनानायक, वास्तुशास्त्रज्ञ आणि वर्धकी म्हणजे सुतार ह्या तिघांनीं पसंत करून ती जागा असेल त्याप्रमाणे छावणीचा आकार वाटोळा, लांबट किंवा चौकोना जसा ठेवतां येईल तसा ठेवावा. एकंदर छावणीचे नऊ विभाग व तिच्या आंतल्या भागांत सहा रस्ते करून वाहेर जाण्यायेण्याकरितां चार दरवाजे ठेवावे. छावणींत भलत्याच माणसाचा प्रवेश होऊं नये म्हणून 'मुद्रारक्षणं च' जाणारां येणारांस परवाने देण्यांत यावे.

छावणीचे जे नऊ विभाग करावयाचे ह्याणून वर सांगितले आहे त्यांपैकी एक खुद राजाकरितां, एक त्याच्या जनानखान्याकरितां, एक जनानखान्याच्या रक्षणार्थ नेमलेल्या सैन्याकरितां, एक देवपूजेकरितां त्याप्रमाणेंच एक जसा मुख्य प्रधानाकरितां तसाच एक उपाध्यायाकरितां असावा असें सांगितले आहे. यावरून राजेलोक सहकुटुंब सहपरिवार लढाईवर जात असत; इतकेंच नव्हे तर आपल्या कुलदेवतांची संवली बरोबर बाळगून आपल्या कुलधर्मातहि ते कधीं अंतर पडू देत नसत ही गोष्ट देव आणि उपाध्येबुवा यांच्याकरितां छावणींत जी जागेची योजना करावी म्हणून सांगितले आहे ती वरून उघड दिसते. छावणीमध्ये कोणत्या अधिकान्याचा तळ कोठे असावा, सैन्याचीं चार अंगे कोठे स्थापावीं, अठरा कारखाने कोठे कसकसे रहावे, गुप्त हेरांचे ठिकाण कोणते ह्या गोष्टीहि अगदीं ठरलेल्या असून छावणीची रचना खंदक, तटबंदी, बुरुज वैगेर मुळे एखाद्या राजधानीच्या शहरासारखी असे. छावणींत राजाच्या संरक्षणार्थ जे पहारेकरी नेमीत त्यांच्या अठरा टोळ्या केलेल्या असून प्रत्येक टोळींस आपल्या

पाळीप्रमाणे पहारा करावा लागे. ‘दिवायामं च कारयेदपसर्वेनार्थम्’ हेरांकरितां तर एक स्वतंत्र वेळापत्रक तयार करून छावणीत ठेवलेले असे. मद्यपान, दूतक्रीडा, वादविवाद आणि संमेलने यांची छावणीमध्ये सक्त मनाई होती. सेनापतीसुद्धां सर्व लोक छावणीचे नियम वरोवर पाळतात किंवा नाहीं हे पहाण्याचे काम ‘अन्तपाल’ नांवाच्या एका स्वतंत्र अधिकान्याकडे देण्यांत येत असे. छावणीच्या पुढे, अगाऊ कांहीं कामदारांची एक टोळी पाठविण्यांत येत असून, मागाहून येणान्या सैन्याला पाण्याचा पुरवठा करण्याकरितां जागो-जाग विहिरी पाडण्याचे काम ह्या टोळीकडे सोंपविण्यांत येई. ह्या टोळीवरील मुख्य अधिकान्यास ‘प्रशास्ता’ अशी संज्ञा असे.

स्वारीचा वेत नकी ठरला म्हणजे प्रथम आपल्या राजधानीपासून जेथे जाव्याचे तेथर्पर्यंतच्या सर्व ठिकाणांची एक यादी तयार करून तीत, त्या ठिकाणांपैकीं कोणत्या ठिकाणीं पाण्याचा किंती पुरवठा आहे, कोणत्या ठिकाणीं किंती धान्य, गवत, जळाऊ लांकूड वैगेरे मिळूळ शकेल इत्यादि माहिती पूर्ण चौकशी करून नोंदावी आणि त्या धोरणाने लहान मोठे मुक्काम मुकरर ठरवावे. ‘द्विगुणं भक्तो-पक्षरणं वाहयेत्, अर्थात आपणाला जरूर वाटत असेल त्याच्या दुप्पट धान्यादि पदार्थ सैन्यावरोवर ध्यावे असें सांगून अर्थशास्त्रकारांनी सैन्याचे कूच चालू असतां सेनापति, राजा, राजाचा परिवार, पायदळ, धोडेस्वार वैगेरेनीं कोठे चालावें ही माहिती दिली आहे. अगदीं भिकार सैन्य रोज एक योजन, मध्यम रोज दीड योजन आणि उत्तम सैन्य रोज दोन योजने, म्हणजे दहा मैलांपेक्षा थोडे अधीक, कूच करूं शकते असें कौटिल्याचे म्हणणे आहे. रस्त्याने मार्गकमणास येणान्या अडचणी ध्यानांत घेऊन सेनानायकाने आपल्या सैन्याचे मकर, शकट, वज्र, सूचि वैगेरे व्यूह रचावे आणि मग कूच करावें. स्वारीच्या खर्चांची अगाऊच चांगली व्यवस्था करावी आणि ह्या व्यवस्थेच्या, मित्रराष्ट्रांकडून मिळणान्या मदतीच्या, शत्रुसैन्याच्या बलावलाच्या आणि पावसाच्या धोरणाने कूच सावकाश किंवा जलदीने करावयाचे तें ठरवावें.

हस्तस्तमस्तद्वंकमसेतुबन्धनौकाकाष्ठुवेणुसद्ग्रातैः

अलावुच्चर्मकरण्डद्विपुवगण्डिकावेणिकाभिश्चोदकानि तारयेत्।

कूच चालू असतां रस्त्यांत नदीसारख्या जलसंचयाने आडविले असतां, हत्ती, वृक्षांची खोडे, साकू अथवा पूल, नौका, वाशांच्या, बांबूंच्या किंवा भोप-

ल्यांच्या सांगडी, कातज्याने मढाविलेत्या टोपल्या, कातज्याच्या पिशव्या गण्डिका (?) आणि वेणिका (?) यांच्या सहाय्याने पर्लाकडे ज्ञावे असें कौटिल्याने सांगितले आहे ! पाष्यांतून तरुन जाण्याच्या उपरोक्त शेवटच्या दोन साधनांविषयी संगति लागण्यासारखा खुलासा जर मिळाला तर त्या वेळच्या शास्त्रीय ज्ञानावर अधिक प्रकाश पडला असता.

धर्मयुद्धाचे गोडवे गाऊन आमच्या रजपूत लढवण्यांनी बळेच होऊन आपल्या गळ्यांत दास्याचें लोढणे अडकवून घेतले असले तरी पंचवीसशे वर्षांपूर्वी कौटिल्यासारखे मुत्सदी त्याची खरी किंमत ओळखून होते यांत कांहीं शंका नाहीं. आपणांजवळ अंसावी तंशी सैन्याची बळकटी नसेल, संकटकाळीं योग्य उपाय याजण्याचीं साधने आपणांजवळ नसतील आणि उघड लढाई देण्यास हवी तंशी युद्धभूमीची अनुकूलता आपणांस नसेल तर खुशाल कपटयुद्ध करून शत्रुला पराभूत करावे असें कौटिल्याचें मत आहे. शत्रु संकटांत असतां किंवा त्याची छावणी त्याला प्रतिकूल अशा ठिकाणीं असतां त्याजवर खुशाल चाल करून जावे, शत्रू, त्याला अनुकूल अशा ठिकाणीं असतां, आपणांवर जंगली लोकांनी अथवा वश्वासधातकी लोकांनी हळा करून आपला पराभव केला असा खोटाच बहाणा करावा म्हणजे तो आपले ते अनुकूल ठिकाण सोडून आपल्यावर चाल करून येईल असें झाले म्हणजे आपण एकदम त्याजवर तुद्धन पडावे आणि त्याचा पराभव करावा. एकीकडे हल्लथाची हूल दाखवून दुसरीकडूनच हळा चढवावा. आपली छावणी सावर्णीत असतां नाना प्रकारच्या युक्त्यांनी शत्रूच्या सैन्याला रात्रभर जागवून दिवसा विश्रांतीच्या वेळीं भर उन्हांत त्यांना लढण्यास लावावे आणि त्यांचा पराभव करावा. असे कपट युद्धाचे अनेक मासले देऊन धर्मयुद्ध कशाला म्हणावे ते कौटिल्याने सांगितले आहे. अशा युद्धाच्या आरंभी आपले सैनिक एकत्र बोलावून त्यांना उद्देशून राजाने म्हणावे :—**तुल्यवेतनोऽस्मि भवद्दिस्सह भोग्यमिदं राज्यं** “ मी तुहांप्रमाणेच एक पगारी नोकर आहे. शत्रूचे हें राज्य जिंकून आपण सर्वजण याचा उपभोग घेणार आहो ह्याणून शत्रूंशीं नेटाने लढा आणि त्याचा पराभव करा. ” प्रधान आणि पुरोहित यांनी पुराणादिकांतले आधार देऊन रणांगणावर युद्ध करतां करतां मरणाच्याला प्राप्त होणाऱ्या पारलौकिक थोरपणाचे वर्णन त्यांना ऐकवावे. ज्योतिषी लोकांनी आपल्या

सैन्याला ग्रह कसे अनुकूल आहेत आणि शत्रूला ते कसे प्रतिकूल आहेत याचें वर्णन सैनिकांपुढे करावें.

युद्धारंभाच्या अधले दिवशीं राजानें उपास करावा वैरे धार्मिक विधि सांग-
ण्यासहि कौटिल्यानें कमी केले नाहीं, सैन्यामध्यें सूतमागधादि जे भाट असतील
त्यांनीं पुनः पुनः ‘शूराणां स्वर्गमस्वर्गं भीरुणां’ शूराना स्वर्ग आणि भिन्न्यांना
नरकप्राप्ति होते असें सांगून सैनिकांच्या जातकुळीची वर्णने त्यांना ऐकवावींत.
गुप्त हेरांनीं स्वतःच्या जयाच्या आणि शत्रूच्या पराजयाच्या वातम्या वारंवार
सैन्याला द्याव्यात. सेनापतींनें पराक्रमाच्या कृत्यांची आणि ती करणारास सरका-
रांतून मिळणाऱ्या वक्षीसांची घोषणा आपल्या सैनिकांपुढे करावी. युद्ध करीत
असलेल्या सैन्याच्या मागें शत्रूवैद्यानीं आपलीं हत्यारें, निरनिराक्ष्या प्रकारचीं
तेले आणि पत्था वांधण्यास लागणारा कपडा घेऊन व त्वियांनीं चांगलीं चांगलीं
खाद्यपेये घेऊन तयार असावें आणि उत्तेजनपर भाषणे करून सैनिकांमध्ये ईप्री
उत्पन्न करावी; असें कौटिल्यांचे सांगणे आहे.

शत्रुसैन्याचा एकदां पराभव केला म्हणजे मग त्याला अधिक त्रास देण्याच्या
भावगडींत न पडतां विजयी राजानें आपल्या शत्रूशीं शक्य असल्यास तावडतोव
तह करावा कारण:—

पुनरावर्तमानस्य निराशस्य च जीविते
अधायों जायते वेगस्तस्माद्ग्रं न पीडयेत्

पराभव पावलेले सैन्य चिछून एकदां जीवावर उदार झाले म्हणजे त्याला
आवरणे मोठे कठीण असतें.

स्वभूमिः पत्थश्वरथद्विपानामिश्रा युद्धे निवेशो च ।

छावणीकरितां काय किंवा लढण्याकरितां काय पायदळ, घोडे, रथ आणि
हत्ती यांस त्यांच्या परिचयाच्या व स्वभावाच्या योग्य अशी जागा मिळाली
पाहिजे असें सांगून अर्थशास्त्रकारांनी सैन्याच्या ह्या प्रत्येक अंगास कसकशी जागा
असावीं याची आणि त्यांतर ह्या प्रत्येक भागाच्या कार्याची माहिती दिली आहे.
ज्या राजाजवळ घोडे कमी असतील त्यानें:—

कुर्याद्वाश्वव्यायोगं रथेष्वलपहयो नृपः
घोड्यावरोवर रथांना बैल जोडावे; तसेच ज्याच्याजवळ हत्ती कमी असतील
त्यानें:—

खरोळाकटानां वा गर्भमल्पगजस्तथा

आपल्या सैन्याच्या मध्यभागी हत्तीच्या ऐवजीं गाढवे, उंट आणि गाडे ठेवावे असें कौटिल्य सांगतो.

तटबंदी असलेली आपलो छावणी आणि युद्धभूमि यांमध्ये निदान पांचशे धनुष्ये म्हणजे एक हजार यार्ड अंतर सोडावे आणि आपल्या सैन्यापैकीं जे सर्वोत्कृष्ट सैन्य असेल ते इतर सैन्यापासून वेगळे करून शत्रूला न दिसेल अशा सुरक्षित जागी ठेवून नंतर सैन्याचा नायक आणि सेनापति यांनी वाकीचे सैन्य युद्धाला उभे करावे. पायदळांत, प्रत्येक शिपायामध्ये एक शम म्हणजे १४ अंगुळे अथवा एक हात अंतर ठेवावे. प्रत्येक घोडेस्वारांत 'त्रिशमांतरमश्वम्' तीन हात 'पंचशमान्तरं रथम्' प्रत्येक रथामध्ये पांच हात आणि प्रत्येक हत्ती मध्ये ह्याच्या दुप्पट किंवा तिप्पट अंतर राखावे. सारांश कोणाहि सैनिकाला अडचण न वाटतां लडतां आले पाहिजे.

उपरोक्त अंतर एकाच रांगेतील दोन सैनिकांमध्ये आहे, रांगा रांगामधील नव्हे. तीर कमठा घेऊन लढणारांच्या रांगांमध्ये दहा यार्ड, घोडेस्वारांच्या रांगांत सहा यार्ड आणि रथ व हत्ती यांच्या रांगांमध्ये दहा यार्ड ह्याप्रमाणे अंतर सोडून रांगा उभ्या कराव्या.

एका घोडेस्वाराच्या प्रतिकाराला तीन तिरंदाज पादचारी आणि एका रथ्याच्या किंवा गजवाहकाच्या प्रतिकारार्थ पंधरा पायदळ शिपाई किंवा पांच घोडेस्वार असावेत असें कौटिल्याचे म्हणणे आहे. तीन रथांची एक तुकडी ह्या प्रमाणे सैन्याच्या अग्रभागी आणि दोन वगळांच्या आरंभाच्या व शेवटच्या मिळून चार टोंकांस अशा तीन तीन तुकड्या, म्हणजे एकंदर पंचेचाळीस रथ सज्ज ठेवावे. ह्या व्यूहाला समव्यूह असें म्हटले आहे. केव्हां केव्हां रथांची ही सज्ज ठेवावे. ह्या रथव्यूहाप्रमाणेच अस्तिव्यूह, संख्या वाढवावी असेंहि सांगितले आहे. ह्या रथव्यूहाप्रमाणेच अस्तिव्यूह, अश्वव्यूह पतिव्यूह, आणि चतुरंग सैन्याचा उपयोग करून करावयाचा व्यामिश्र व्यूह, यांच्या रचनविषयीं सविस्तर माहिती देऊन सैन्याच्या प्रत्येक अंगापैकीं कोणत्या अंगाच्या मदतीने युद्धाला कसा आरंभ करावा हें सांगितले आहे.

यापुढील प्रकरणांत, दण्ड, भोग, मण्डल, असंहत प्रदर, दृढक, असह्य, श्येन, चाप, सञ्जय, विजय, स्थूलकर्ण वर्गे व्यूह रचनांची व कोणत्या व्यूहरचनेस कोणत्या व्यूहरचनेने तोंड यावे याबद्दलत्री माहिती दिली आहे.

हत्ती, घोडे, रथ आणि पायदळ ह्या प्रत्येकांतील दहावरील अधिकान्यास पदिक, पदिकदशकस्यैकः सेनापतिः पदिकांवरील अधिकान्यास सेनापती आणि दहा सेनापतीवरील अधिकान्यास नायक अशी संज्ञा होती. अशा तुकळ्यांपैकी कोणती तुकडी विवाक्षित आहे हें वायाचे निरनिराळे ध्वनि, ध्वज, पताका इत्यादिकांवरून आलखण्यांत येत असे.

सङ्घलाभो दण्डमित्रलाभानामुत्तमः

एखाद्या व्यक्तीपासून सैन्याची, मैत्रीची अथवा द्रव्याची मदत मिळण्यापेक्षां एखाद्या संघाची मदत मिळणे जास्त हितावह आहे म्हणून जो संघ आपणांवर श्रोडेंवहुत प्रेम करीत असून आपल्या शत्रूला न बधण्यासारखा आहे असे वाटत असेल, त्या संघाशीं गोडीगुलाबीनं वागून आणि त्याजकडे देणग्या वैरे पाठवून त्याची मैत्री संपादन करावी. याच्या उलट प्रकार असल्यास, म्हणजे तो संघ आपल्या विरुद्ध असल्यास त्यांतील एक एका व्यक्तीला गांठून चोप द्यावा आणि वाटतील त्या थापा मारून संघांतील मंडळीमध्ये भांडण्याचे बीज पेरावे.

कांबोज (हा प्रांत तिबेटाला लागून होता) आणि सुराष्ट्र (काठियावाड) येथील क्षत्रिय श्रेणी ह्यावेळीं शेती, व्यापार आणि शिकार वैरे करून आपले योगदेशम चालवीत असून, लिन्छिविकः*, वृजिक, मल्लकः, मदक म्हणजे मद्रास-कडील अथवा दक्षिण हिंदुस्थानांतील क्षत्रिय, कुकुर म्हणजे यादववंशांय तसेच कुरु आणि पांचाल हीं सर्व क्षत्रिय कुळे केवळ आपणांस राजे ह्याणविष्णांतच धन्यता मनीत होतीं.

गुप्तहेरांनी ह्या सर्व क्षत्रिय संघांत आपला शिरकाव करून घेऊन त्यांपैकी कोणांमध्ये चुरस आहे, कोण कोणाचा द्वेष करीत आहे, कोण कोणाचीं भांडणे आहेत याचा छडा काढावा आणि ‘‘असौ त्वा विजल्पति’’ हा तुझी निंदा करतो असे सांगून त्यांची आपसांत भांडणे लावून यावीं. आचार्याच्या वेशाने शास्त्र, कला यूत किंवा इतर खेळ या संबंधाने वादाचे प्रश्न उत्पन्न करून त्यांच्या भांडणांस ग्रोत्साहन यावें. तीक्ष्ण नामक हेरांनीं वेश्यांचीं घरे आणि दाऱुचे गुते यांत बसून संघांतील प्रमुख व्यक्तीपैकीं एकाच्या उच्च कुळाची स्तुति तर

* हीं क्षत्रिय कुळे कोणत्या प्रदेशांतील हें कांहीं समजत नाहीं.

एकाच्या नीच कुळाची निंदा करून त्यांचीं आपसांत भांडणे लावावी. त्यांच्यामध्ये होत असलेला रोटी बेटी व्यवहार असल्या उच्च नीचत्वाच्या खोट्या कल्पना त्यांच्या डोक्यांत भरवून बंद पाडावा. ह्या सर्व भांडणांत राजाने हीन पक्षाला मदत करून त्याचा वरिष्ठ पक्षाशीं जोराने तंदा लावून यावा. त्यांचे भांडण जोरांत आले म्हणजे पुढे होऊन त्या सर्वास आपल्या हुकमतीखालीं एकत्र अथवा पांच दहा ह्याप्रमाणे फोडून रहाण्यास भाग पाडावे. राजा नेमण्याची अवश्यकता असेल तेथें त्यांच्यापैकींच पण आपणाला हवा असेल तो राजा नेमावा आणि ज्योतिषाच्या वेशांत असणाऱ्या गुप्त हेरांकडून संघांतील हजारे लोकांपुढे त्याची, त्याच्या कुळाची आणि त्याच्या दैवयोगाची स्तुति करवून संघांतील पुढान्यांच्या मनांत त्याजविषयीं पूज्य भाव उत्पन्न करावा. कधीं कधीं संघांतील प्रमुखांपैकीं एखाद्याच्या मुलाला हेरांनी ‘तूं राजपुत्र आहेस’ असें सांगावे. त्याच्या मनाला ती कल्पना पटली म्हणजे तो संघांतील कित्येक लोक आपल्या पक्षाला ओढील. राजाने त्याच्या पक्षाला मदत देऊन त्याच्या हातून संघांतील अर्ध्या मुर्ध्या लोकांचा बीमोड करावा आणि नंतर ‘अवासार्थस्तम्पि प्रवासयेत्’ आपला हेतु सफल होतांच त्या पोरालाहि हृष्पार करावे. अशा रीतीने हेराकडून अगगित आणि भयंकर अत्याचार करवून राजाने आपले हेतू पूर्ण करून घ्यावे अमें कौटिल्याने सांगितले आहे.

गुप्त हेरांमध्ये ह्या वेळीं विधवा वायकांची योजना करण्यांत येत होती हैं पूर्वीं सांगितलेंच आहे. अशा ख्रियांनी ठेवीसंबंधाने आपसांत खोटेंच भांडण उपस्थित करून तें संघाच्या मुख्यापर्यंत पॉचवावे आणि अशा रीतीने त्याच्या दर्शनाचा योग येतांच त्याला आपल्या सौदर्याने मोहित करून टाकावे. ख्रियांसंबंधाने ह्यापेक्षांहि भयंकर स्वरूपाचे आणखी शेंकडों अत्याचार करावे, पण ‘संघेष्वेष-मेकराज्ञो वर्तेत’ सर्व संघांचा राजा बनून मिरवावे. ही कौटिलीय नीति ज्या काळीं अमलांत असेल तों पंचवीसशे वर्षांपूर्वींचा काळ आमचे पुराणमतवादी-लोक हैं वाचूनहि मोठा नीतिमतेचा काळ होता असेच म्हणणार काय?

प्रकरण पंधरावें.

एखाद्या दुर्बल राजावर बलिष्ठ राजा चाल करून आला असतां, ‘रक्षेऽस्वदेहं न धनं का ह्यनिःये धने दया’ अनित्य अशा द्रव्याच्या लोभांत न पडतां हरप्रयत्नानें त्या दुर्बल राजानें पाण्याच्या ओघांतील वेताप्रमाणें अथवा वोरुप्रमाणें सुरक्षित रहावें. भारद्वाज म्हणतो, “बलिष्ठाला शरण जाणें म्हणजे इंद्राला शरण जाणेच आहे.” विशालाक्षाचें मत ह्याच्या अगदीं उलट होतें. तो ह्याणतो, “लढणे हा क्षत्रियाचा धर्म आहे ‘पराक्रमो हि व्यसनमपहन्ति’ पराक्रमानेच संकाळांचे हरण होतें ह्याणून दुर्बल राजानें जयापजयाची पर्वा न करितां आपलें साधनसर्वस्व खर्चां घालून बलिष्ठ राजाशीं लढावें; त्याला शरण जाऊ नये.’ कौटिल्याला हीं दोनहि मतें पसंत नाहींत; तो “म्हणतो, उठल्या सुटल्या दुसऱ्याला शरण जाणाराचे जीवित केवळ आशाविहीन ! तसेच बलहीनानें आपलें सर्वस्व खर्चून बलिष्ठाशीं लढणे म्हणजे होडी वैगरेच्या आधारावांचून समुद्रांत उडी टाकून मरणेच आहे. म्हणून बलहीनानें बलिष्ठाच्या अथवा एखाद्या मजबूत किळ्याच्या आश्रयानें रहावें.”

न्यायी, राक्षसी आणि लोभी असे स्वारी करणारांचे तीन वर्ग करून कौटिल्य म्हणतो, ह्यांपैकीं न्यायी स्वारी करणारा, ज्यावर स्वारी केली असेल तो शरण येतांच संतुष्ट होतो ह्याणून दुर्बल राजानें त्याला शरण जाऊन त्याच्या आश्रयास रहावें. लोभी स्वारी करणारा, जमीन किंवा द्रव्य मिळालें ह्याणजे खुष होतो; सबब अशाशीं गांठ पडली असतां दुर्बलानें त्याला द्रव्य देऊन आपलें संरक्षण करावें. तिसऱ्या म्हणजे राक्षसी स्वारी करणाराची तृप्ति कशानेहि होत नसते; तो मिळेल तितके पचनां पाढून दुर्बलांचेच काय पण त्यांच्या ख्रीपुत्रांचेसुद्धां प्राण घेण्याचा प्रयत्न करीत असतो; अशा राक्षसी राजाशीं गांठ पडली असतां, तहाची खटपट करून पहावी आणि तहाचें नच जमलें तर बेधडक मारील प्रकरणांत सांगितलेलें कपट युद्ध त्यांच्याशीं करावें. तहामध्ये त्याला सैन्य पाहिजे असेल तर अनावर झालेले हत्ती, घोडे आणि विश्वासघातकी सैनिक त्याला द्यावे. जर त्याला द्रव्य पहिजे असेल तर अशा मोलवान वस्तु द्याव्या कीं वाजारांत त्यांना कोणी

गिन्हाइकच मिळणार नाही ! आणि जर त्याला कांहीं प्रदेश पाहिजे असेल तर जो वसाहतीला अवघड, ज्याला संरक्षणाचीं साधने नाहींत, जो आपल्या दुसऱ्या शत्रूला सहज घेतां येण्यासारखा असेल, असाच प्रदेश यावा. वर्गेरे प्रकार कौटिल्यानें सांगितले आहेत पण त्यांत तहांत मागणी करणारा बलाढ्य राजा अगदींच मूर्ख आहे असे गृहीत धरल्यासारखे दिसते तें वरोवर नाहीं.

बलाढ्य राजा वरील प्रमाणे तहाला कबूल नसेल तर त्याच्याशीं मंत्रयुद्ध करावे असे सांगून मंत्रयुद्धाची माहिती अर्थशास्त्रकारांनी एका स्वतंत्र प्रकरणात दिली आहे. आरंभी, दुर्बल राजानें त्याला कोणत्या राज्याचा कसा नाश झाला हे सांगून त्या राजाच्या मार्गानें तूं जाऊन आपला घात करून घेऊं नको ‘धर्ममर्थं चावेक्षस्व’ सद्गुण आणि संपत्ति यांकडे लक्ष्य दे, जे तुला साहस, अधर्म आणि अर्थातिकम करण्याचा उपदेश करून तुझे मित्र म्हणवितात, ते मित्र नसून तुझे शत्रु आहेत हें ध्यानांत धर इत्यादि लंबलचक उपदेश करावा; ह्या उपदेशाला जर तो बलाढ्य राजा जुमानणार नाहीं तर मार्गाल प्रकरणाच्या शेवटच्या भागांत वाणिलेले व त्यापेक्षांहि भयंकर स्वरूपाचे अत्याचार आपल्या निरनिराळ्या गुप्त हेरांकडून आणि वेश्यादि स्त्रियांकडून करवावे. स्त्रीवर्षीकरणाचे औषध म्हणून आपल्या शत्रूवर त्यांजकडून खुशाल विषप्रयोग करवावा. सामुद्रिकाचे सोंग घेऊन कोणी हेराने मुख्य प्रधानाला तुमच्या शरीरावर राजनिन्हें आहेत, तुम्हीं राजाच झालं पाहिजे, असे सांगावे आणि स्त्री हेराने त्याच्या पत्नीला तुझ्या शरीरावर राज्ञीचिन्ह असून तुझ्या पोटीं राजाच जन्मला पाहिजे असे सांगावे आणि त्याच्या अतःकरणांत राजपदाची महत्त्वाकांक्षा उपश्च करावी व त्या प्रधानाला राजाविरुद्ध वंड करण्यास उत्युक्त करावे. कोणी हेराने दारूचा दुकानदार म्हणून त्याजकडे राहून एखाद्या आनंददायक प्रसंगाच्या निमित्तानें शेंकडों घडे दारू प्रथम सार्धी, नंतर घोतरा घातलेली आणि शेवटीं विष मिसळलेली पाजून त्या राज्यांतील हजारों लोक ठार ठारवे. ह्या प्रमाणेच शिजलेले मांस, भात, पोळ्या वर्गेरे विकण्याचीं दुकानें काढून गुप्त हेरांनी आपआपल्या दुकानांतील पदार्थ विषमय करून शत्रूकडील लोक मारून टाकवे. हे सर्व प्रकार मंत्र युद्धाचे आहेत. मंत्रयुद्ध साधण्यासारखे नसेल तेथें गेल्या हे सर्व प्रकार मंत्र युद्धाचे आहेत. मंत्रयुद्ध साधण्यासारखे नसेल तेथें गेल्या

अन्तःपुरपुरद्वारं द्रव्यधान्यपरिग्रहान्

दहेयुस्तांश्च हन्युर्वा ब्रूयुरस्यार्तवादिनः

हेरांनी शत्रूचा हल्ला आला अर्शी खोटीच अफवा उठवून आपल्या शत्रूचा जनान-खाना, त्याच्या राजधानीचे प्रवेशद्वार आणि त्याची धान्यादि पदार्थ साठीविष्णाची कोठारे जाळून त्या ठिकाणाच्या संरक्षणार्थ जे पहारेकरी असतील त्यांस ठार मारून टाकावे. सारांश कांहींहि करावे पण शत्रूवर विजय मिळवावा; हेच कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रांत पुनःपुनः सांगितले आहे.

याचेकरितां अथवा पूजेकरितां आपला शत्रु कोणत्या देवळांत जातो ते पाहून त्याच्या वाटेवरील 'शिलाशस्त्रवर्षमुक्तमागरात्' एखाद्या उंच घरावरून त्याजवर दगडांची आणि शस्त्रांची वृष्टि करावी अथवा कांहीं यंत्रसहाय्याने मोठाले दगड किंवा एखादें मोठें भाल टांगून ठेवून शत्रु देवळांत शिरतांच त्याचे वंध ढिले करावे व ते भाल त्याच्या नेमके मस्तकावर पडून किंवा 'कवाटप्रवापातितं वा' देवळाच्या दरवाजाची चौकटच डोक्यावर पाडून त्याचा कपाळमोक्ष होईल असें करावे. मूर्तीच्या शरीरांत हत्यारे छपवून ठेवून त्यांनी देखील आपल्या शत्रूला मारावे असा कौटिल्याचा उपदेश आहे. आपला शत्रु ज्या जागेवर उभा रहात असेल, तो जेथें बसत असेल, तो ज्या जमिनीवर चालत असेल ती जमीन सारवतांना शेणामध्ये विष मिसळून, किंवा देवाचा प्रसाद म्हणून त्याला फुले देतांना त्यांत भंडारखुक्का वैगरे मध्ये अथवा धूपादिकांच्या धुराच्या मिषाने विष-प्रयोग करून त्याला ठार मारावे. चंद्राननेच्या महालांत रामाचा मंचक, भ्रमरांना पोखरल्यामुळे मोडला पण आपल्या शत्रूचे आसन कांहींतरी युक्तीने नुसते मोडून उपयोगी नाहीं तो त्या आसनाखाली—'शूलकूपमवपातनम्'—खळगा तयार करून त्यांत बसविलेल्या धारेच्या खिळ्यावर पडेल असें करावे; अथवा त्याला फसवून एखाद्या जंगलांत नेऊन तेथें परभारा जंगली लोकांकडून त्याचा प्राण घेववावा. असे आपल्या शत्रूच्या घाताचे अनेक उपाय कौटिल्याने सुचविले आहेत; ज्या काळीं मनुष्याचे प्राण अशा रीतीने घेतले जात असतील तो काळ म्हणजे खरोखरच प्रलयकाळ आणि ज्या देशांतील नातिमत्ता इतक्या कनिष्ठ दरजाला पोचली असेल तो देश म्हणजे खरी खरी नरकपुरी असें आज तरी कोणीहि म्हटल्यावांचून रहाणार नाहीं.

सर्वस्वाचा नाश झाल्यामुळे पळ काढण्याची पाळी आली असतां पराजित राजाच्या हेरांनी प्रेत म्हणून त्याला बाहेर काढावे अथवा—'स्त्रीवेषधारी वा प्रेतमनु-गच्छेत्' एखाद्या हेराने प्रेत बनून राजाने स्त्रीवेष घेऊन मृताची पत्ती म्हणून

ल्या प्रेत यात्रेवरोवर बाहेर पडावें. हृव्याकव्याच्या निमित्तानें होणाऱ्या भोजनप्रसंगां देखील विषयुक्त अन्न पाणी देऊन शत्रूचा सूड उगवावयास सांगणाऱ्या कौटिल्यानें शत्रूवर विजय मिळविण्याकरितां कोणता अन्याय करूं नका असें सांगण्याचे वार्का ठेविले असेल !

विजय इच्छिणाऱ्या राजाला जर आपल्या शत्रूचा एखादा गांव घ्यावयोचा असेल तर त्यानें आपल्या लोकांचे उत्साहवर्धन करून शत्रूच्या लोकांच्या अंतःकरणांत भांति उत्पन्न करण्याकरितां आपण सर्वज्ञ असून प्रत्यक्ष देवतांशी संभाषण करण्याचे सामर्थ्य आपणांमध्ये आहे अशा थापा त्यांस द्याव्या.

जस्तर ती माहिती मिळविण्याकरितांच नेमलेल्या गुप्त हेरांकडून ती आणवून किंवा शत्रूच्या दरवारां असलेल्या आपल्या मदतनीसांकडून खबुतरावरोवर आलेल्या पत्रांच्या द्वारे ती मिळवून, आपणांस ती दुसऱ्यास ऐकूं न जाणाऱ्या ईश्वरी संदेशावरून अथवा दुसऱ्यास न समजणाऱ्या स्वर्गाय खुणावरून कळली असें शत्रूच्या लोकांत जाहीर करावें आणि आपणांस कळलेली माहिती खरी असल्यावद्दल त्यांची खात्री पटवून द्यावी.

भुयारें खणून त्यांच्या द्वारे आपल्या गुप्त हेरांना, अमि, पार वांधलेले पिंपळादि परित्र वृक्ष, देवतांच्या पोकळ मूर्ति आणि जलसंचय यांच्यामध्ये वसण्यास सांगावें व सर्वासमक्ष राजानें उपरोक्त अग्री वैगैरेचे पूजन करून त्यांच्याशीं संभाषण करावें. रात्रीच्या प्रहरीं कोणालाहि न समजेल अशा रीतीनें, समुद्र फेसावर गंधकतेल (Sulfuric Acid) टाकून दीपावलीप्रमाणे पाण्यावर अभिमाला दाखवून आपल्या आंगीं पाणी जाळण्याचे सामर्थ्य असल्यावद्दल भोळसट आणि बावळट प्रेक्षकांची खातरी करावी. कांतळाच्या आश्रयानें एखादा तराफा दूर अंतरावर कोणालाहि न कळवितां ठेवून त्या तराफ्यावर राजानें आपले मदतगार पाण्यांत रहाणाऱ्या मोठमोळ्या मत्स्यादि प्राण्यांच्या कातीनें अथवा कातळ्यानें नखशिखांत झांकून उभे करावे आणि जादुगार ज्याप्रमाणे आपल्या हांडिवागांच्या सहाय्यानें नाना तन्हेचे नजरवंदाचे खेळ दाखवितो त्याप्रमाणे आपल्या प्रेक्षकांस आपण पाण्यांत रहाणाऱ्या जलदेवता आणि नागास्त्रिया यांच्यांशीं संभाषण करतो असें त्या खेडवळ लोकांस भासवावें आणि आपल्या साथीदारांच्या नाकाला सुररी (नक) पाणमांजरे (उद्र) पाणडुकर (शिशुमार) इत्यादि जलचर प्राण्यांच्या आंतळ्याचे आणि चरवीचे शंभर वेळां कढाविलेले तेल फासावें म्हणजे

त्यांच्या तोंडांतून धुराचे लोटच्या लोट चालले आहेत असें दिसते. तें दाखवून जलदेवता रागावल्या आहेत असा त्यांचा समज करून यावा.

विजय इच्छणाऱ्या ह्या राजांच्या गुप्त हेरांनी आणि त्यांच्या हस्तकांनी ज्योतिषी, भाट, कालज्ञ, गोष्ठी सांगणारे आणि भविष्यवादी वनून राजांच्या उपरोक्त दैवी शक्तीचा प्रभाव सर्वत्र पसरावा. आपल्या राजाला देवतांनी प्रत्यक्ष दर्शन देऊन दीव्य शत्रुं आणि विपुल संपत्ति अर्पण केली आहे व स्वप्नाचे हेतु आणि पशुपक्ष्यांची भाषा समजण्याचे सामर्थ्याहि दिले आहे असें सर्वत्र सांगावें आणि राजांच्या शत्रूवद्दल त्यांच्या जन्म नक्षत्रावर उल्कापात आणि मेघांचा गडगडाट होतो असें दाखवून तो अमागी आहे अर्शा त्यांच्या प्रजेची समजूत करून द्यावी-

ह्या राजांच्या कांहीं गुप्त हेरांनी शत्रूंच्या दरवारी राहून तेथें ह्याची, यांच्या सैन्याची आणि यांच्या नोकरांवरील प्रेमाची व त्यांस वागविष्ण्यांच्या पद्धतीची तारीफ करून शत्रूंच्या लोकांच्या मनांत याजविषयीं आदर उत्पन्न करावा. आणि ते अशा आदराने, विजयेच्छु राजाकडे मानाची आणि द्रव्याची आशा धरून गेले असतां राजाने दोहोंची खैरात करण्यांत विलकुल कसूर करू नये. धान्याची जरूर असेल त्यास धान्य द्यावें. पैशाची जरूर असेल त्यांस पैसा द्यावा. ज्याना धान्य अथवा द्रव्य घेण्यांत कमीपणा वाटत असेल त्यांना त्यांच्या बायका मुलंकरितां सन्मानपूर्वक अलंकार अर्पण करावे.

प्रत्यक्ष राजाला पकडण्याचेहि किल्येक उपाय कौटिल्यानें आपल्या अर्थशास्त्रांत दिले आहेत पण असल्या उपायाने एक राजा दुसऱ्या राजांच्या हातीं सांपडत असे असें मानणे, म्हणजे कौटिल्याची राजनीति फक्त एकाच राजाला अवगत असून वाकीचे सर्व तिच्या विषयींच काय पण जगांतील अगदीं सामान्य व्यवहाराविषयींहि अज्ञान असत असें मानण्यासारखे आहे. तसेच सृष्टिनियमांस सोडून किल्येक गोष्ठी घडतात असें मानून त्या घडवून आणणारासंबंधाने पूज्य भाव वाळगल्याने तोंडघशी पडणारे हजारों लोक तत्कालिन समाजांत होते असें समजणे व तो समाज केवळ अज्ञानावस्थेत लोळणारा, विचारशून्य आणि भोळसट वृत्तीने ग्रस्त असा होता असा ग्रह करून घेणेच आहे. परंतु पंचवीसशें वर्षांपूर्वीच्या आपल्या समाजाविषयीं अशी समजूत करून घेणे आमच्या मनाला तरी प्रशस्त वाटत नाहीं.

कौटिल्य म्हणतो, गुप्त हेरापैकीं कोणी एकानें आपल्या शिष्यांसह शत्रूच्या राजधानीसाऱ्जिथ एखाद्या डोंगराच्या गुहेत मुंडन केलेल्या संन्याशाच्या अथवा जटिल वैराग्याच्या वेशानें रहावें आणि त्या शिष्यांच्या द्वारें आपले गुरुजी चारशें वर्षे वयाचे आहेत अथवा केव्हां केव्हां त्याना पृथ्वीच्या पोटांत कोंठं काय आहे हें समजतें अशा बातम्या सर्वत्र पसराव्या आणि गुरुजींचा प्रसाद म्हणून त्या राजाकडे फलमूलादिकांची भेट पाठवावी. राजा भेटीला आला म्हणजे ह्या गुरुने त्याला त्याच्या पूर्वजांचा आणि त्याच्या राष्ट्राचा गेल्या चारशें वर्षांचा इतिहास सांगून आपण—‘शते शते च वर्षाणां पूर्णेऽहमभिं प्रविश्य पुनर्बालो भवामि’ प्रत्येक शंभर वर्षानां फिनिक्स पक्षाप्रमाणे अमित्रवेश करून उनः वालस्वरूप धारण करतो. आपला चौथा अमित्रवेश येथेच होणार असें सांगावें व समारंभ पहाण्याकीरतां राजाला सन्मानपूर्वक सात दिवस सहकुदुंब येण्याविषयां निमंत्रण द्यावें. त्याला हजर रहाणे जरूर वाटावें म्हणून तूं त्यावेळी ‘त्रीन्द्वयान्द्वृणीष्व’ तीन वर माग, मी ते पूर्ण करीन” असें त्यास सांगावें आणि याप्रमाणे तो आला म्हणजे संधि साधून त्याला पकडावें किंवा दुसऱ्या प्रकारच्या गुरुने ज्यांत सर्व शिरुं आणि राहुं राकेल अशा प्रकारच्या एका पोकळ कळकाच्या नळकंड्याला रक्काने रंगाविलेलेवर गुंडाळून आणि त्यावर सोन्याचा मुलामा चढवून अथवा असें सोन्याच्या पत्र्याचेच एखादें नळकांडे करून तें वारुळांत छपवून ठेवावें. जरूर असेल तर आणखीहि थोडें द्रव्य तेथें ठेवून द्यावें; इतकी तयारी झात्यावर राजा दर्शनाला आला असतां शिष्य मंडळींनी ‘असौ सिद्धः पुष्पितं निधिं जानाति’ हे सिद्ध पुरुष, वर काढण्यासारखे भूमिगत द्रव्य कोठे आहे हें अगदी वरोवर सांगतात, असें राजाला सांगावें. राजाने ‘ही गोष्ट खरी काय?’ असें ह्या भोंदु गुरुस विचारलें असतां त्यांनी नुसतें ‘तथा’ म्हणजे, ‘होय, तसेच !’ असें म्हणावें आणि आपल्या ह्याणण्याची सत्यता पटवून देण्याकरितां तें नळकांडे वाहेर काढावें आणि राजाला सांगावें की—‘नागरक्षितोऽयं निधिः प्रणिपातसाध्यः’ पहा, द्रव्यानाधि आहे पण त्याच्या रक्षणार्थ भुजंग आहे; हे पहा त्याचें घर. कांहीं होमहवन केले असतां भुजंग निघून जाईल. राजा त्या हवनाकरितां ह्या सिद्धाच्या गुहेजवळ येऊन राहिला असतां त्याला मारावे. द्रव्य काढणारे गुरुजी डोंगराच्या गुहेत न रहातां कधीं कधीं वर एके ठिकाणीं सांगितल्याप्रमाणे कृत्रिम अमित्रज्वाला करून त्या मधून प्रगट होत असत.

कर्धा कर्धा ह्या गुरुजींनी आपणास जारणमारण विद्या येते, आपणांस दिव्यो-पर्धींचे ज्ञान आहे, “तुझ्या राज्याची संरक्षक देवता मला प्रसन्न आहे,” वैगरे थापा माळून काहीं तरी हवताची तयारी करावी आणि त्याकरितां राजा आला असतां उपरोक्त रातीने त्याची वाट लावावी. केवहां त्याला तुला वस्त्राचे अथवा नागराजाचे दर्शन करवितों असें सांगून पूर्वी एके ठिकाणी सांगितल्या-प्रमाणे गुप्त मार्गानें पाण्यांत जाऊन वेषांतरानें त्याला फसवावें आणि मारावें. केवहां त्याला त्याचे शत्रू प्रत्यक्ष दाखविण्याचे निमित्त करावें तर केवहां त्याच्या शत्रूचे पुतळे जाळून प्रत्यक्ष त्यांचा नाश करतों असें सांगावें आणि तें पहाण्याकरितां तो आला असतां त्याचा समाचार घ्यावा. केवहां व्यापा-याच्या मिषानें उत्तम घोडे आणून ते पहाण्यास तो आला असतां त्या घोड्यां-कडूनच त्याला तुडवून टाकावें. केवहां आपल्या राज्यांतील उत्तम हत्ता दाखवून तसल्या हत्तीच्या शिकारीकरितां एखाया जंगलांत नेऊन, तर केवहां रूपवता स्त्री त्याला दाखवून तिच्या अभिलाषानें त्याला तिच्या महालांत नेऊन, त्याचा समाचार घ्यावा. अशाच आणखी किंत्येक युक्त्या सांगून कौटिल्य मृणतो अशा नानाविध मार्गानें राजाने आपल्या शत्रूला धरावें अथवा मारावें.

यानंतर हेरानीं आणखी काहीं अत्याचार कसे करावे, शत्रुंच्या गोपालानां खाण्यापिण्याच्या पदार्थात घोतन्याचा रस मिसळून वेशुद्ध करून त्यांच्या गाई कशा हरण कराव्या वैगरे कौटिल्यानें सांगितलेल्या गोष्ठी महत्वाच्या नसल्यामुळे आदीं हा भाग येथेंच पुरा करितों.

प्रकरण सोळावें.

प्रसारवीवधच्छेदान्मुष्टिस्स्य वधादपि
वमनात् गृहघाताश्च जायते प्रकृतिक्षयः

लौ कांच्या व्यापाराचा, शेतांतील उभ्या पिकाचा आणि शेतीच्या उत्पन्नाचा नाश केला, त्यांच्या पुढान्यांना गुप्तपणे ठार मारिले आणि त्यांना पिटाळून लावले म्हणजे राज्यांतील प्रजेचा क्षय होतो; याकरितां जिंकलेल्या प्रदेशांतील लोकांना निर्भयपणे सुखाचा पूर्ण अनुभव घेतां येईल अशी व्यवस्था विजयी राजानें केली पाहिजे. ‘न ह्यजनो जनपदो राज्ये जनपदं वा भवति’ ‘निर्जन प्रदेशाला जनपद अथवा राष्ट्र म्हणतां येत नाहीं.’ असें कौटिल्याचें मत असल्यामुळे, तो म्हणतो की, जेव्हां अशा प्रदेशांत पुंडावा माजेल तेव्हां,— राजाला जर तो प्रदेश सोळून यावयाचा नसेल तर—राजानें तेथील लोकांस वक्षिसें देऊन आणि करांची माफी करून तेथें शांतता प्रस्थापित केली पाहिजे; तसेच त्यानें आपले युद्धक्षेत्र आपल्या राज्यांतील लोकवसतीपासून दूर, शत्रूच्या राज्यांतच नेले पाहिजे. अशा रीतीने प्रजेमध्ये शांतता राखण्याकरितां आणि तिला सुख देण्याकरितां राजा झटक असतां प्रजा जर त्याच्या प्रयत्नाला व्यत्यय आणील तर मात्र त्यानें उपरोक्त श्लोकांत म्हटल्याप्रमाणे प्रजेच्या व्यापारादिकाचा नाश करावा.

आपल्या सैन्यांत धान्य, यंत्रसामुग्री, हृत्यारें, कपडालत्ता वैरे यथास्थित असून किरकोळ कामे करणाऱ्या नोकरांचीहि कमतरता नाहीं आणि शत्रूची स्थिति सर्व वाजूनीं याच्या अगदीं उलट आहे असें दिसून आले असतां विजयेच्यु राजानें शत्रूला वेढा यावा. त्यानें प्रथम आपली सामुग्री आणि आपले दळणवळणाचे रस्ते सुरक्षित करून शत्रूच्या किल्यासभोवारच्या खंदकांतील पाणी फोडून लावावे अथवा दूषित करून टाकावे. त्यांत जर पाणी नसेल तर इतर ठिकाणचे पाणी आणून त्यांत सोडावे आणि नंतर भुयाराच्या द्वारे सुरुंग लावून किल्याचे कोट आणि त्याचा सज्जा पाडून टाकावा. किल्याचा खंदक खोल असेल तर तो मातीनें भरून काढावा आणि तेथें संरक्षणार्थ असलेल्या सैनिकांस ‘यन्दैर्घ्यात-येत्’ यंत्रांच्या सहाय्यानें मारून टाकून घोडेस्वारांनीं किल्यांत प्रवेश करावा.

लढाईची धुमधकी चालू असतां मधून मधून सामदायादि प्रकारांनी युद्ध थांव-विष्णाचा प्रयत्नहि केल्यावाचून राहूं नये.

शत्रूच्या किळ्याला आग लावून देण्याकरितां ससाणा, कावळा, नास्तृ (?) गिधाड, पोपट, मैना आणि कवडा वैरे किळ्याच्या तटांत घरटीं करून राहिलेले पक्षी धरून त्यांच्या शेपटीला ज्वालाग्राही पदार्थ वांधावे आणि त्यांस किळ्याकडे सोडून द्यावें, आपले कांहीं गुप्त हेर शत्रूच्या किळ्यावर पहारेकरी नेमले जातील अशी योजना करून त्याना मुंगूस, माकडे, मांजरे आणि कुत्रीं यांच्या शेपटांस मुद्दाम तयार केलेल्या ज्वालाग्राही वस्तू वांधून तीं किळ्यावरील कुयटाऱू, ह्याणजे पेंडा, गवत वैरेसारख्या शीघ्र ज्वालाग्राही पदार्थांनी शाकारलेल्या घरांवर सोडण्यास सांगावें, आणि सुकलेल्या माशांच्या पोटांत कोळीत ठेवून ते मासे, माकडे अथवा कावळे वैरे पक्षी उचलून उपरोक्त घरांवर नेतील असें करावें.

या पुढे कौटिल्याने कांहीं शीघ्रज्वालाग्राही पदार्थ तयार करण्याच्या कृति सांगितल्या आहेत त्या येणेप्रमाणे:—

१ देवदाऱू लाकडाचा भुसा, धूप, गवत, गुग्गुळ, टरपेटाइन, राळ आणि लाख यांचे मिश्रण गाढव, उंट आणि बकरे यांच्या लिंदांत धालून त्याच्या केलेल्या गोळ्या.

२ प्रियाल (खिरणी) चें चूर्ण, गोंवारीचा कोळसा आणि मेण हीं एकत्र करून व गर्दभादि उपरोक्त जनावरांच्या लिंदांत मिसळून सुकल्यावर त्यांचे केलेले चूर्ण.

३ लोखंड, शिसे, जस्त वैरे कोणताहि धातू तापवून अगदीं लाल झाल्यावर त्यांचे केलेले चूर्ण किंवा कड्डनिंब, पळसाचीं फुले आणि केश यांची राख टरपेटाइन, तेल, आणि मेण यांत मिसळून तिंचे केलेले चूर्ण.

४ ताग, शिसव इत्यादिकांच्या सालीवर वरील चूर्ण लावून शत्रूवर सोडण्याकरितां तयार केलेला वाण.

अशा रीतीने कौटिल्याने जरी हे अभियोग सांगितले आहेत तरी “ इतर साधनांनी जेव्हां शत्रूचा किळा घेतां येत नसेल तेव्हांच यांचा उपयोग करून किळ्याला आग लावावी; कारण अग्नीचा कांहीं भरंवसा नाही ! तो केवळ किळ्याचाच नाहीं तर किळ्यावरील सर्वस्वाचा आणि तेथील लोकांचा देखील संहार करतो. ‘ क्षीणनिचयं चावाप्तमपि राज्यं क्षयायैव भवति ’ अशा

रीतीने निर्धन आणि निर्मानुष झालेला किला ताब्यांत आला तरी काय उपयोग ? उलट नुकसानच सोसावें लागणार ! ” असें तो म्हणतो.

शत्रूच्या छावणींत एकाएकी आग लागली किंवा मुद्दाम लावण्यांत आर्दा, शत्रूचे लोक कांहीं यज्ञयागांत गुंतले असले, सैन्याची कवायत अथवा दुसरे कांहीं दृश्य पहाण्यास मग झाले असले, ‘सौरिकक्ल॒रेषु’ म्हणजे दारूच्या नादांत एकमेकाशी भांडत असले, रोजच्या रोज युद्ध करावें लागल्यामुळे थकून गेले असले, अनेक लढायांत पुष्कळ लोक पडल्यामुळे त्यांचे मनुष्यवल कर्मी झाले असले अथवा ‘जागरणकून्तसुतजने जागरणामुळे थकवा येऊन ते निंद्रेत मग असेल तर अथवा दिवस अभ्राच्छादित असला, आणि धुके अगर दंब पडत असले तरीहि शत्रूवर एकदम हळा चढवावा. विजेयच्छु राजाने रानांत आपल्या लोकांसह गुप्त रूपाने राहून शत्रू तावडींत सांपडतांच त्यावर छापा चढविण्यासहि हरकत नाही; असें कौटिल्याचें द्याणें आहे.

विजयी राजाने आणि त्याच्या गुप्त हेरांनी आपल्या शत्रूस आपण त्याचे मित्र, हितकर्ते आणि मदतगार आहोत असें दाखवून त्याला फसविण्याच्या आणि त्याचा पराभव करून त्याचे किले वैरे घेण्याच्या यापुढे कौटिल्याने सांगितलेल्या युक्त्यांचा अवलंब करून पूर्वी कोणी फसले असतील किंवा यापुढे कोणी फसतील असें वाटत नसल्यामुळे त्या युक्त्यांचे वर्णन येथें देऊन मी वाचकांचा वेळ घेऊ इच्छित नाही.

विजयी राजा शत्रूचा किला सर करून तेथें राहिल्यावर अथवा आपल्या छावणींत परत आल्यावर शत्रूकडील जे लोक त्याला साष्ठांग प्रणिपात करतील, जे त्याला पाठ दाखवून पूर्णपणे पराभूत झालो असें दर्शवितील आणि जे आपल्या केशाचे पाट काढून, आपली हत्यारें खाली ठेवून किंवा आपले शरीर विरूप करून भयाने कांपत कांपत त्याला विनश्त शरण जारील त्यांना त्याने आश्रय द्यावा. तसेच शत्रूपक्षाच्या सर्व लोकांस किल्यावरून घालवून दिल्यावर त्याने किल्याच्या आंतबाहेर आपल्या लोकांचा पहारा ठेवावा आणि नंतर विजयोत्साहपूर्वक त्या किल्यांत प्रवेश करावा.

अशा रोतीने प्रथम शत्रूचा समाचार घेतल्यावर चक्रवर्ती पदाची इच्छा करण्याच्या राजाने आपला मोर्चा प्रथम आपल्या आणि आपल्या त्या शत्रूच्या

नजीक असून दोघांसहि न जुमानणाच्या अशा मध्यमावस्थेतील राजाकडे वळवावा. आणि त्याजवर विजय संपादल्यावर शेवटी तटस्थ अथवा उदासीनावस्थेतील राजावर चाल करावी. जेथें त्या दोनहि प्रकारचे राजे नसतील त्या ठिकाणी पृथ्वीपति होऊन इच्छिणाच्या राजानें आपल्या आंगच्या गुणांनी जित शत्रूच्या प्रजेचीं मनें आपणांकडे आकर्षण करून त्यांच्या मदतीनें दूरच्या शत्रूवर हळा चढवावा. यानंतर आपल्या मित्रांसहि जिंकावें, आणि अशा रीतीनें एकाला जिंकून त्याच्या मदतीनें दुसच्यास, त्या दोघांच्या मदतीनें तिसच्यास, ह्याप्रमाणे सर्व पृथ्वी आपल्या ताब्यांत घ्यावी आणि अनेक वर्णाच्या आणि धर्माच्या लोकांचें यथान्याय पालन करावें.

‘द्विविधं विजिगीषोः समुत्थानम्—नटव्यादिकमेकग्रामादिकं च’

विजयेच्छु राजानें जी मुलुखगिरी करावयाची ती शत्रूच्या जंगली मुलुखावर अथवा त्याच्या एकेका गावावर स्वारी करून करावी आणि वंशपरंपरागत चालत अलेला, पूर्वी आपला असतां शत्रूच्या ताब्यांत गेलेला व अगदीं नवा असा प्रांत आपल्या अमलाखालीं घ्यावा.

आपल्या पूर्वजांचा मुलूख जिंकल्यावर पूर्वजांच्या ज्या दोषांमुळे तो शत्रूकडे गेला असेल त्यांपैकीं एकही दोष आपणांमध्यें नसून आपण अनेक सद्गुणांनी मंडित आहों अशी तेथील प्रजाजनांची खातरी आपल्या वर्तनानें करावी; पूर्वी आपला असतां जो मुलूख आपल्या दोषामुळे शत्रूंनी घेतला होता, तो पुनः संपादन केल्यावर ‘तं प्रकृतिदोषं छादयेत्’ आपले ते दोष झाकून, ज्या गुणांनी आपण तो पुनः जिंकला त्यांची वृद्धि करावी आणि शत्रूचा जो नवा मुलूख जिंकून घेतला असेल तेथील लोकांची पूर्वीच्या राजाचे दोष आपल्या गुणांनी झाकून पूर्वीच्या राजाचे गुण आपल्या आंगीं द्विगुणित वसत असल्याबद्दल खातरी पटवून घ्यावी. आपले कर्तव्य चोख रीतीनें बजवावें, कामावर पूर्ण लक्ष्य ठेवावें, तेथील प्रजेपैकीं कोणाला वक्षिसें घ्यावी, त्यांच्यावरील कराची माफी करावी, त्यांच्या जीविताच्या आणि मालमत्तेच्या संरक्षणाची हमी घ्यावी, कोणाला देणम्या घाव्या आणि कोणाला पदव्या घाव्या. तसेच त्यांचे जे हितकर्ते पुढारी असतील त्यांच्या घोरणानें वागावें. लढाई चालू असतां शत्रूचा पक्ष सोडून आपणांला येऊन मिळणारांपैकीं ज्याला जितके वेळां वक्षिसाचें अभिवचन दिलें असेल त्याला तितके वेळां त्यांच्या मदतीला अनुसरून वक्षिसें घ्यावीं. हा राजा वचनभंग कर-

णारा आहे. आपल्या अभिवचनांस हा कवडीचाही किंमत देत नाही, अशी कोणाचीही कल्पना होणे चांगले नाही; कारण:-

‘अविश्वास्यो हि विसंवादकस्वेषां परेषां च भवति’

वचनभंग करणाऱ्या राजावर स्वतः त्याची किंवा शत्रूची प्रजा ह्योपैकीं कोणाच भरंसा ठेवीत नाहीं; प्रजेच्या इच्छेविरुद्ध आचरण करणाऱ्या राजावर कोणाचा विश्वास नसतो; म्हणून नवीन मुलुख काढीज करणाऱ्या राजाने आपले वचन पाळण्याविषयीं सदा जागृत रहावें. त्यानें त्या मुलुखांतील लोकांची रहाणी, त्यांचे आचारविचार त्यांचा पोषाख आणि त्यांची भाषा यांचा स्वीकार करावा. तसेच:—

‘देशैवतसमाजोत्सवविहारेषु च भक्तिमनुवर्तेत

त्यांच्या राष्ट्रिक, धार्मिक आणि सामाजिक उत्सवांत व खेळांत श्रद्धापूर्वक सामील व्हावें. त्यांच्या गुप्त हेरांनी पूर्वीचा राजा त्यांना कसा दुःख देत होता आणि प्रस्तुतचा कसा सुख देत आहे, पूर्वीचा राजा त्यांच्या दुःखांत आपले सुख कसें मानीत होता आणि आतांचा त्यांच्या सुखांतच आपले सुख कसा मानतो इत्यादि गोष्टी ठिकठिकाणच्या त्यांच्या पुढाऱ्यांच्या निर्दर्शनास आणून याव्या. त्या प्रांतांतील विद्वान, वक्ते, दानशूर आणि रणशूर असे जे पुरुष असतील त्यांस विजयी राजाने नक्त रकमेच्या किंवा वतनी जमिनीच्या देणव्या याव्या आणि त्यांना कराची माफी करावी. त्याप्रमाणेच.

‘सर्वबंधन मोक्षणमनुग्रहं दीनानाथव्याधितानां च’

सर्व कैद्यांना बंधमुक्त करून दीन, अनाथ आणि रोगग्रस्त लोकांना मदत करावी. चातुर्मास्यांत पंधरा दिवस, पूर्णिमांत मासांत चार दिवस आणि राजांच्या जन्म दिवशी आणि देशांच्या वार्षिकोत्सवप्रसंगीं एक दिवस राज्यांत प्राण्याची हत्या वंद ठेवावी. योनिवालवधं पुस्त्वोपघातं च प्रतिषेधयेत्’ (ख्रियांचा आणि बालांचा वध व सुंतेचा प्रकार ?) यांना प्रतिवंध करावा. अधर्ममूलक आणि आपल्या उत्पन्नांत तूट आणून सैन्य भरतीस अथडळा आणण्या-सारखे जे प्रघात आणि व्यवसाय असतील ते मोडून काढून धर्ममूलक प्रघात पाडावे; जातिवंत दरोडेखोर आणि म्लेच्छ यांस केव्हांहि फार दिवस एकाच जागी मुकाम करून राहूं देऊं नये. त्यांना आपल्या रहाण्याचीं ठिकाणे वारंवार बदल प्याचा हुकूम द्यावा. आपल्या प्रमुख अधिकाऱ्यांपैकीं जे कोणी शत्रूला सामील अस-

तील असा संशय येईल त्यांसाहि अशांच त्यांच्या मुकामाचो ठिकाणे वारंवार वदलण्यास आणि तीं शत्रूच्या सरददीवरच ठेवण्यास भाग पाढावें. परंतु त्यांच्यापैकीं ज्यांस आपल्या राजाचा घात म्हणजे पर्यायानें आपलाच घात असें वाटत असेल त्यांस एकांतांत वोलावून त्यांची कानउघाडणी करावी. आपल्या लोकांपैकीं जे आज आपल्या बाजूला तर उद्यां शत्रूच्या पक्षाला मिळणारे आहेत असें आढळून येईल त्यांना राज्याच्या अगदीं दूरच्या कोपच्यांतच मात्र रहाण्याची परवानगी यावी. शत्रूच्या कुदुंबापैकीं जे लोक जंगलाच्या आश्रयानें राहून, आपण जिंकलेला प्रांत आपणांपून घेण्याच्या खटपटींत असतील व ज्यांच्या अंगीं तसें सामर्थ्य असल्याचें आपणांस आढळून येईल त्यांस निरुपयोगी आणि नापीक असा प्रांत यावा. तो त्यांना नको असेल तर त्यांच्या पासून ठराविक खंडणी आणि ठराविक सैन्याची मदत घेऊन त्यांस चौथा हिस्सा चांगला प्रांत यावा. असें केले म्हणजे खंडणीच्या आणि सैन्याच्या भरतीकरितां ते आपल्या प्रजेवर जुळूम करतील आणि त्या जुलमानें त्रस्त झालेली प्रजाच परभारा त्यांचा समाचार घेईल अथवा प्रजेची कळकळ दाखवून तिच्या मदतीनें आपणांसच त्याला कैद करून एखादा भयंकर ठिकाणी ठेवितां येईल.

जिंकलेल्या नवीन मुलखाची व्यवस्था कशी ठेवावी ह्याविषयीं विजयी राजाला कौटिल्यानें वर जो बोध केला आहे त्यावरून तत्कालिन समाजस्थितीचें आणि चालीरीतीचें वरेंच ज्ञान वाचकांस होईल असें आम्हाला वाटतें. ह्या भागाच्या शेवटीं कौटिल्याने दिलेल्या श्लोकांतील उपदेश प्रजाहिततमर राजानें जसा आचरणांत आणण्यासारखा आहे तसाच तो समाजहितार्थ झटणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीनें समाजास पढवून त्याजकडून आचरविण्या सारखा आहे. कौटिल्य म्हणतो:-

चरित्रमकृतं धर्म्य कृतं चान्यैः प्रवर्तयेत्
प्रवर्तयेत् चाधर्म्य कृतं चान्यैनिवर्तयेत्

इतर राष्ट्रांत चालू असलेल्या ज्या उचित चालीरीति आपल्या राष्ट्रांतील लोकांच्या आचरणांत नसतील त्या त्यांच्या आचरणांत आणण्याचा उपक्रम करावा आणि दुसऱ्या राष्ट्रांत ज्या अन्यायाच्या चाली रुढ असतील त्यांचें अनुकरण आपल्या राज्यांत होणार नाहीं असा वंदोबस्त ठेवावा.

प्रकरण सतरावें.

—→—→—→—→—

गुप्त साधने.

चा तुर्वर्ण्याचें संरक्षण करणे हें राजाचे एक प्रमुख कर्तव्य असल्यामुळे आपल्या वर्तनानें जे कोणी ते मोडण्याचा प्रयत्न करतील त्या अधर्माचान्यांस त्याने गुप्त साधनांनी शासन केले पाहिजे.

म्लेंच्छ जातीच्या खीपुरुषांपैकी ज्यांना निरनिराक्षया देशाच्या चालीरीति, कलाकौशल्य आणि व्यापारधंदा यांची माहिती असून त्यांची बतावणी करितां येत असेल, तसेच ज्यांना कुबडा, ठेंगू, रानटी, अंधळा, मुका, बहिरा इत्यादिक सोंगे आणितां येत असतील त्यांच्या द्वारे कालकूटादि विषें, खाण्यापिण्याच्या आणि चैनीने उपभोगण्याच्या पदार्थात मिसळून अथवा गुप्त हेरांच्या द्वारे त्यांजवर शब्दप्रयोग करून राजाने त्या दुष्ट चातुर्वर्णविघातकांस देहांत शासन करावे आणि त्यांचीं घरेदारे जाळावीं असें सांगून हाँ विषें कशी तयार करावीं याची माहिती कौटिल्याने दिली आहे ती येथे देतोः—

चित्र,—म्हणजे ‘कांडुर’ असावा असें मला वाटते—बेडूक, कौडिन्यक (?) कृकण म्ह० करढोंक नावाचा पक्षी, पंचकुष, (?) शतपदी म्ह० घोण यांच्या आणि उच्चिदिङ्ग, (हा शब्द उच्चिटिंग असून याचा अर्थ खेंकडा असावा) कंबली—म्हणजे ‘कांबळ्या’ नावाचा साप असावा—आणि कृकलास म्ह० सरडोका यांच्या सुकवलेल्या शरीरांची आणि शतकन्दाच्या(?) लाकडाची पूड; तसेच बिबा आणि अवलगक (हा शब्द अवल्युली असा असल्यास याचा अर्थ एक विषारी कटिक असा होतो) यांच्या रसांत मिसळून सुकविलेली गृहगौळिक, (हा शब्द गृहगोलक असून याचा अर्थ पाल असा आहे असें दिसते) अंधाहिक (विषहीन सर्प ?), क्रकंठक, पूतिकट म्हणजे रातकीडा आणि गोमारिक यांच्या शरीराची पूड ह्या दोन्ही पुडी किंवा त्यांचा धूर जसा मनुष्याचे प्राण एका क्षणांत हरण करण्यास समर्थ आहे; तसेच काळासाप, वाघाटी आणि उपरोक्त प्राण्यांपैकी कोणत्याहि एका प्राण्याचे शरीर एकत्र तापवून त्यांचे केलेले चूर्णहि पण तसें करण्यास समर्थ आहें.

धार्मार्गव म्हणजे वाघाटी आणि यातुधान (?) यांचीं मूळे आणि विव्याचीं फुले यांचे एकत्र केलेले चूर्ण ज्या मनुष्याच्या पोटांत जाईल तो तें गेल्यापासून पंधरा दिवतांत हटकूत मरेल आणि व्याघाताचे (?) मूळ, विव्याचीं फुले व उपरोक्त प्राण्यांपैकीं कोणत्याहि एका प्राण्याचे सुकाविलेले शरीर यांचे चूर्ण ज्याच्या पोटांत जाईल तो तें गेल्यापासून एका महिन्याने मरेल ! हीं जीं चूर्णे खाण्या पिण्याच्या पदार्थातून यावीं असें कौटिल्याने सांगितले आहें याचे प्रमाण त्याने मनुष्याला सहा गुंजा, गाढवाला व घोड्याला वारा गुंजा आणि उंट व हत्ती यांना पाव तोळा याप्रमाणे दिले आहे. इतके चूर्ण पोटांत गेले कीं तें आपला ठराविक परिणाम करतें असें तो सांगतो.

शतकर्दम, (?) उच्चिदिङ्ग (हा शद्व उच्चिदिंग असून याचा अर्थ ‘खेकडा’ असावा, दुसरा एक शद्व उच्चिंगट आहे व त्याचा अर्थ रातकिडा असा आहे) कण्हेर, कडू भोंपळा आणि मासे यांची पूड, मादक हरीक, एरंड अथवा पळस यांच्या विस्तवांत जाळून तिचा धूर; पारवा, वेडुक, मांसभक्षक प्राणी, हत्ती, मनुष्य आणि डुक्कर यांचे मलमूत्र; मोरचूत, हिंग, जव आणि तांदूल यांचे तूस व पीठ; कापशी, कुडा आणि आघाडा यांचे वीं; गोमूत्रिका ह्याणजे शिंपी—अथवा तांवेटी नावाचे गवत, भाण्डी (?) चे मूळ; निंव, शेवगा, फणर्जका अथवा फणिर्जका (एका प्रकारची तुळस ?) क्षीब पीलुक (?) आणि भांग; सर्प आणि शफरी नावाच्या माशाचे कातडे व हत्तीचीं नखे आणि दांत यांचे चूर्ण; हे पदार्थसंघ वेगळाले घेऊन यांपैकीं कोणताहि एक संघ, धोतरा आणि हरीक अथवा एरंड आणि पळस यांच्या अग्रीत जाळला असतां निघणारा धूर, वाञ्यावरोवर जितक्या प्रदेशावर पसरेल तितक्या प्रदेशांतील माणसे मरतील (यावळारति तावन्मारयति).

पूतिकीट म्हणजे रातकिडा (?) मासा, कडू भोंपळा आणि इंद्रगोप म्हणजे मृगकिडा यांची अथवा रातकोडा, हलकी राळ (क्षुद्र राळ ?) हेमविदारा (?) यांची पूड बोकडाच्या शिंगाच्या व खुराच्या चूर्णात मिसळून शतकर्दमाच्या (?) विस्तवावर जाळल्याने निघणारा धूर; तसेच घाणेन्या करंजाचीं पाने, हरताळ, मनशाळ, गुंज आणि तांबडा कापूस यांची काष्ठे, रुईचा चीक, गोमय आणि गोमूत्र हीं सर्व एकच करून जाळलीं असतां त्यापासून निघणारा धूर आणि सापाची कात, गाईचे नेण, घोड्याची लीद आणि अंधाहिक नामक सर्पांचे ढोके

एकत्र जाळल्याने उत्पन्न होणारा धूर अशा ह्या तीन प्रकारच्या धूरांपैकी कोणताहि एक धूर ज्याच्या डोळ्यांत शिरतो तो अंधाला होतो.

नीळ, कोषुकोळिंजन, वोरु अणि शतावरी यांच्या मूळांचे अथवा सर्प, मोरपीस, करडोक आणि पंचकुष्ठ यांचे चूर्ण किंवा हीं चूर्णे उपरोक्त काष्ठांच्या अमीत जाळन केलेला धूर, ज्याने आपले डोळे अंजन किंवा दुसऱ्या औषधांनी सुरक्षत केले असतील त्याने, वेळ्याच्या अगर लढाईच्या वेळी शत्रूसैन्यांत केला असतां त्यांतील योद्धे अंध बनतात.

मैना, कवडा, आणि वगळा यांची विष्टा थंकाक्षी (?) ताड आणि शेर यांच्या चोकांत भिजवून तें मिश्रण वाळल्यानंतर त्याचे चूर्ण करावें. हें चूर्ण डोळ्यांत टाकल्याने डोळे जातात आणि पाण्यांत टाकल्याने पाणी विषारी होतें.

जवाच्या आणि भाताच्या मुळ्या, धोत्र्याचीं फळे, जाईचीं पाने आणि पिंपरी व विदारी (सालवण, पांढरा भुइकोहळा, कोनफळ, क्षीरकाकोळी, अर्जुनसादडा ह्यांपैकी काय ?) यांचीं मुळे मनुष्याच्या मूत्रांत एकत्र वाटावीं अथवा मूळ (?) उंवर आणि कडवा—म्हणजे धुंदी आणणारा—हरीक, यांच्या, किंवा एरंड आणि पळस यांच्या काढ्यांत एकत्र करावीं; तसेच ह्या शेवटच्या काढ्यांत अतिविष, ‘गौमेवृक्ष, (पा.भे. गेतवृक्ष परंतु गौतमी असा शब्द कोशांत असून त्याचा अर्थ, हळद असा आहे.) कंटकार, म्हणजे सावरी किंवा सिंगणी आणि मयूरपदी ?—असा शब्द मिळत नाही—(मयूर म्हणजे मोरशेंडा अघाडा, ओवा, तुळस आणि मोरचूद ?) यांची अथवा गुंजा, कुहिली, विषमूळिका (?) आणि हिंगणबेट यांची किंत्रा कण्हेर, शेवगा, पोलुक (?) रुई व मृगमारणी (?) यांचा पूड मिसळावी म्हणजे हीं मिश्रणे गवत आणि पाणी विषारी बनवून तीं खाणाच्या व पिणाच्या प्राण्यांस ठार मारण्यास समर्थ होतात.

करडोक पक्षी, (कृतष्णदक-पाठेमेद-कृतकण्ड ?) सरडा, पाल आणि अंधाहि (विषहीन सर्प ?) यांच्या चूर्णाच्या धुराने डोळे जातात आणि वेड लागते.

सरडा आणि पाल यांचे चूर्ण एकत्र करून त्याचा धूर ज्याला यावा त्याच्या अंगावर कोड फुटते. ह्याच चूर्णात कांडर आणि वेळूक यांचीं अतडीं व मधु (मध ? मद ?) घालून धूर दिला तर परमा लागतो आणि मनुष्याचे रक्त घालून धूर दिला तर क्षयरोग होतो.

दूषीविष(?) धुतरा आणि हरीक यांच्या चूर्णाच्या भक्षणाने जिव्हा नष्ट होते. ‘मातृवाहकाञ्जलिकरपचलाकभेकाक्षिपीलकयोगोविषूचिकाकरः’ हा शब्द सेन्यांत महामारी उत्पन्न करणारा योग कांहाच कळत नाहीं. ‘मातृ’ शब्द वेगळा पाडिला असतां त्याचा अर्थ आखुकर्णी म्हणजे उंदिरकानी. इंद्रवारुणी म्हणजे कंवडळ आणि जटामांसी ह्या वनस्पतीपैकीं कोणती तरी एक धरितां येते पण पांडित शामशास्त्री यांनी ‘मातृवाहक’ असा शब्द घरून त्यापुढे नुसते प्रश्नचिन्ह घातले आहे. तसा शब्द कोशांत आढळला नाहीं. ‘मातृ’ शब्दाप्रमाणे ‘वाहक’ शब्द वेगळा काढावा तर त्याचा येथे लागू पडण्यासारखा काहीच अर्थ नाहीं. पांडित शामशास्त्री यांनी यापुढे ‘जलुका’ असा शब्द देऊन ‘जलू’ हा त्याचा अर्थ दिला आहे. पण उपरोक्त वाक्यात ‘जलुका’ शब्द कसा निघतो हेच समजत नाहीं. दुसरे शक्य तितके शब्द पाढून पाहिले तरी संदर्भाला जमेल असा अर्थ मिळत नाहीं. यापुढे ‘प्रचलाक’ शब्द आहे त्याचा ‘मोरीस’ असा अर्थ होतो व तो आम्ही वर एके ठिकाणी दिलाहि आहे, पण ‘एता जानीचा साप’ असाहि ह्या शब्दाचा दुसरा अर्थ आहे व हाच अर्थ येथे लागू होण्याचा ज्यास्त संभव आहे; परंतु पांडितजींनी ‘The tail of a peacock’ मोराचा पिसारा हाच अर्थ दिला आहे. यापुढे ‘भेकाक्षिपीलक’ असे वचन असून शामशास्त्रीयांनी त्याचे ‘भेकाक्षि’ आणि ‘पीलुका’ असे देन अवयव पाढून पहिल्याचा ‘Eyes of a frog’ वेडकाचे डाळे असा अर्थ केला आहे. पण ह्यापूर्वी एके ठिकाणी ‘करवीराक्षिपीलुक’ असे वचन जेंदे आले हेतें त्या ठिकाणी त्यांनी त्याचे करवोर आणि आक्षिपीलुक असे दोन शब्द पाढून त्यांचे भाषांतर दिले आहे. आहीं तेथें करवीरप्रमाणेच अक्षि शब्द निराळा कळून आक्षि शब्दाचा अर्थ शेवगा असां केला आहे. पीलुक याचा एकच मुँगी असा अर्थ कोशांत सांपडतो व तोच कदाचित येथें लागू पडेल असें आहींला वाटते; पण पहिल्या ठिकाणी तो लागू पडण्यासारखा नाहीं. अशा समजुतीने आहीं त्यापुढे फक्त प्रश्न चिन्ह घातले आहे. असा येंवें सर्वच घोंटाळा आहे. हा घोंटाळा केवळ ह्याच योगासंबंधाने आहे असें नसून तो सदर ग्रंथांत ह्यापूर्वी किंयेक ठिकाणी असून यापुढे हि आढळगार आहे आणि तो माझ्यामते अपरिहार्य आहे; सवव हा ‘विषूचिकाकर योग’ लावण्याचें कार्य तज्ज वाचकांवर सोडून मी यापुढील योगाकडे वक्तो.

पंचकुष्ठक, (?) कौडिन्यक, (?) राजवृक्ष म्हणजे वहावा किंवा भावा आणि मधुपुण (अशोक, बकुली आणि शिरीष पण ह्यापैकीं घ्यावयाचा कोणता ! व मध यांचा योग, ताप उत्पन्न करणारा आहे. भाज, (पाठ भेद भास असा असून तेच वरोवर दिसतो आणि याचा अर्थ कोंबडा आणि घुबड असा आहे, त्यापैकीं कोणता घ्यावा ? इतकाच प्रश्न आहे पण भाज असा शब्दच कोशांत मिळत नाही.) आणि मुऱ्गूस यांच्या जिभेच्या कांद्याचें चूर्ण गाढवाच्या दुधांत मिसळून दिलें असतां तें घेणारा वहिरा आणि मुका वनतो. ह्या चाटणाचें व उपरोक्त योगांचे प्रमाण, ह्या भागाच्या अरंभी कांहीं चूर्णाचें जें प्रमाण दिलें आहे त्याप्रमाणेच समजावे.

ह्या सर्व गुप्त साधनांत, जेथे वनस्पतीचा संबंध आला आहे तेथें त्यांचा अर्क आणि जेथे प्राण्यांचा संबंध आहे तेथें त्यांचें चूर्ण उपयोगांत आणावें; पण दोहोंचाही अर्के उपयोगांत आणिला असतां हीं साधने अधिक परिणामकारक होतील. असें अर्थशास्त्रकार सांगतात.

सांवर आणि विदारी (?) यांच्या वियांची आणि वचनागाच्या मुळ्याची पूढ चिचुंद्रीच्या रक्कांत भिजवून वाणाला त्या मिश्रणाचा लेप करावा. हा वाण ज्या माणसाला लगेल तो मनुष्य दुसऱ्या दंहा माणसांना चावतो आणि हीं दहा माणसे प्रत्येकीं आखी दहा दहा माणसांस चावतात ! विब्बा, यातुधान (?) आघाडा आणि निळी कोऽहांटी यांचीं फुलें; एल (हा शब्द एला असून याचा अर्थ वेलदोडा असावा) काक्षी (हा शब्द काक्षी आणि अर्थ तुरटी व गोपीचंदन असे सांपडतात) गुगुळ आणि हालाहल(?) नांवाचें विष यांचा काढा बोकडाच्या किंवा माणसाच्या रक्कांत पिण्यास दिला असतां पिणारला दुसऱ्यास चावण्याचें वेड लागते. हें मिश्रण अर्धे धरण म्हणजे सर्वास पूर्णक दोन तृतीयांश तोले होऊन तें सकतु (ह्याचा अर्थ एक प्रकारचे विष असाहि सांपडतो) म्हणजे सातूचे पीठ आणि पेंड यांत मिसळून ६०० फूट लांबीच्या (रुंदी आणि खोलीचे प्रमाण नसल्यामुळे याचा कांहीं उपयोग नाहीं) जलाशयांत टाकले असतां त्यांतील पाणी विषमय होऊन जाते. त्या जलसंचयांतील जे मत्स्य हें औषध खातात अथवा ह्याला नुसता त्पर्श करितात ते विषदग्ध होतात. हें पाणी पिणारीं तर काय पण केवळ याला स्पर्श करणारीं मनुष्येंहि मरतात.

तांबज्या आणि पांढन्या मोहन्यांत घालून गोधा (याचा अर्थ घोरपड आणि सुसर असा आहे ह्यांपैकीं कोणता प्राणी येव निर्दिष्ट आहे ?) जमीनीत, (‘त्री पक्ष मुष्टिकायां भूमौ ’ याचें भाषांतर तीन किंवा पांच मुठी खोल असा पं. शामशास्त्री करितात) पुरावी. व ती वध्य मागसास खणायाला सांगावी. ही गोधा दृष्टीस पडतांच खणणारा मेरेल !

यापुढें अग्नि सतत प्रज्वलित राहील असें करण्याचीं कांहीं साधने येथें देतों म्हणजे वाकी राहिलेल्या साधनांची कल्पना वाचकास करितां येईलः—

१ विजेच्या धक्क्यानें वाहेर पडलेल्या, अथवा विजेच्या धक्क्यानें जळालेल्या लांकडाच्या काठीनें धरलेल्या काळसर्पाला मुगंधित द्रव्ये लावून त्याची कृत्तिका किंवा भरणी नक्षत्रावर भयंकर मंत्रांनी सिद्ध केलेल्या अग्नीत आहुति दिली असतां तो अग्नि अप्रतिहतपणे जळत रहातो.

२ लोहाराकडील अग्नि आणून त्यांत मांसाच्या, कलालाकडील अग्नि आणून त्यांत मद्याच्या आणि अग्निहोत्र्याकडील अग्नि आणून त्यांत तुपाच्या आहुती दिल्या असतां तो अग्नि सतत जळत रहातो.

३ चाण्डालाकडील अग्नि आणून त्यांत मांसाच्या आणि चितेचा अग्नि आणून त्यांत नरमांसाच्या आहूति दिल्या आणि उपरोक्त सर्व प्रकारच्या अग्नीत बोकडाच्या आणि माणसाच्या चर्बीच्या आहूति, यज्ञांतील ध्रुवा नामक लांकडी पळीनें दिल्या असतां अग्नि सदोदित पेटलेला असतो.

ह्या शेवटच्या प्रकारावरून २५०० वर्षांपूर्वी आर्यावर्तीं लोकांस नरमेधांत कांहीं वाईट आहे असें मुळीच वाटत नसावें असें जर कोणी अनुमान काढलें तर तें चुकीचें मानण्यांत आपलीच चूक होईल असें वाटतें.

यापुढील प्रकरणांत नाना प्रकारचे अद्भुत आणि म्हणूनच मनाला चक्रित करून सोडणारे अनेक प्रयोग कौटिल्यानें दिले आहेत. त्यांवर ज्यांचा विश्वास बसत असेल त्यांनी वाटल्यास शोधपूर्वक प्रयत्न करून अनुभव घेऊन पहावा त्यांस यश मिळाल्यास त्यांपैकीं कांहीं साधनांनी हिंदुस्थानांतीलच काय पण पृथ्वीच्या पाठीवरील आजच्या आणि भावी पिढीचें फारच मोठें कल्याण होणार आहे. कौटिल्य म्हणतोः—

शिरीषोद्भुवरशमीचूर्णं सर्पिषाहृत्यार्धमासिकः क्षुद्योगः

तसेचः—

कशोरुकोत्पलकन्देक्षुमूलविसदूर्वा क्षीरघृतमण्डसिद्धो मासिकः शुद्धोगः

शिरीष, उंबर आणि शमी यांचे चूर्ण तुपांत मिसळून खालें असतां पंधरा दिवस भूक लागत नाही; तसेच कशोरुक, कमळाचा कांदा, ऊंसाच्या मुळ्या, कमळतंतु किंवा कमळ देंठ आणि दुर्वा, दुधातुपांत घालून त्यांचे सत्व काढावें. हे सत्व खाणाराला एक महिनाभर भुकेची वाधा होणार नाही. महिनाभर उपवास काढण्याचे सामर्थ्य आणणारे आणखीहि कांहो प्रयोग कौटिल्यांने सांगितले आहेत; तो म्हणतोः—

उडीद, सातू, हुलगे आणि दर्भाच्या मुळ्या यांचे किंवा वळी वै (वळी हा. ओवा आणि भिरवेळ असे दोन अर्थ आहेत.) चूर्ण दुधातुपांत खावें. दूध व तूप समभाग घेऊन ते सालई आणि पिठवण यांच्या मुळ्या वाढून त्या वाटणांत मिसळावें आणि दुधांत प्यावें; अथवा त्या वाटणाच्या दुधांत मध आणि तूप मिसळून घ्यावें; हीं तीनहि औषधे महिनाभर उपोषण करण्याचे सामर्थ्य देणारीं आहेत.

पांढऱ्या मोहन्या, सात दिवस पांढऱ्या बोकडाच्या मुत्रांत भिजत ठेवून त्यांचे तेल काढावें आणि ते दीड महिना कडू भोपळ्यांत ठेवें. हे तेल द्विपाद अथवा चतुष्पाद प्राण्याच्या अंगाला चोळळें असतां ज्याच्या अंगाला चोळावें त्याचा रंग पालटतो. पांढऱ्या गाढवाला सात दिवस, ताक आणि सातू यांच्या आहारावर ठेवून नंतर त्याच्या लेंज्यांत पांढऱ्या मोहन्या मिसळून काढेलेले तेलहि वरील तेलाप्रमाणेच शरीराचा रंग पालटणार आहे.

पांढरे गाढव अथवा पांढरा बोकड यांपैकीं कोणत्याहि एका प्राण्याच्या मल-मूत्राच्या काळ्यांत पांढऱ्या मोहन्या सात दिवस ठेवून त्यांचे तेल काढावें. हे तेल अंगाला चोळळें असतां (अर्कतूलपतड्गपूर्ण (चूर्ण) प्रतिवापम् ?) रुईच्या कापसाप्रमाणे अथवा पान्याप्रमाणे कांति शुभ्र होते. पांढरा कोबडा आणि अजगर यांच्या मलाचा लेप केल्यानेहि वर्ण शुभ्र होते. पांढऱ्या बोकडाच्या मूत्रांत पांढऱ्या मोहन्या सात दिवस ठेवून त्यांत रुईचा चीक, ताक, मीठ आणि धान्य (सतुष्ठं धान्यमुच्यते) वाटावें. त्या वाटणाचा लेप पंधरा दिवस केला असतांहि वर्ण पांढरा होतो.

पांढऱ्या मोहन्या पंधरा दिवस कडू भोंपळ्यांत ठेवून नंतर त्यांचे पीठ अथवा कडू भोंपळा, रातकीडा आणि पांढरी पाल यांचे पीठ केसांना लावले असतां केस पांढेरे होतात.

टेंभुर्णी आणि अरिष्ट (रिठा, कडुनिंब, लसूण ह्यांपैकी काय ?) गाईच्या शेणांत मिसळून त्याचा अथवा विव्याच्या तेलाचा लेप शरीराच्या ज्या भागावर करावा त्यावर एकाच महिन्यांत कोड फुटते. काळ्या सापाच्या किंवा पालाच्या तोडांत सात दिवस ठेवलेल्या गुंजा वाढून लावल्यानेहि कुष्ठ रोग होतो. पोपट आणि पिक (पित्त ?) म्हणजे कोकिळ यांच्या अंज्यांतील रसाच्या लेपाचाही असाच परिणाम होतो.

कुष्ठस्य प्रियालकलकक्षायः प्रतीकारः

खिरणीचे चाटण किंवा काढा दिल्याने कुष्ठरोग वरा होतो.

कुकुट म्हणजे देवडांगरी, कोशातकी म्हणजे पडवळ (घोंसाळी असाहि अर्थ आहे) आणि शतावरी ह्यांची मूळे अन्नावरोवर एक महिनाभर खाली असतां मनुष्य गोरा होतो आणि वडाच्या काढ्याने स्नान करणारा व पिंवळ्या कोरंटीचे वाटण अथवा शकुन (बुवड ?) आणि राळा किंवा कांग नांवाचे धान्य यांचे तेल हरिताळ आणि मनशीळ यांत मिसळून तें मिश्रण आंगाला लावणारा मनुष्य काळा होतो.

काजव्याची पूड मोहरीच्या तेलांत घालून पेटविल्याने रात्रीं चांगला प्रकाश पडतो. काजवा आणि गांडूळ यांचे चूर्ण, जलचर प्राण्यांचे चूर्ण, (भूंग कपालानां चूर्णम् ?), खेर आणि पांगारा यांच्या फुलांचे चूर्ण हीं सर्व चूर्णे उपरोक्त शकुन आणि राळा किंवा कांग यांच्या तेलांत जाळल्यानेहि उत्तम प्रकाश देतात.

पारिभद्रकाच्या (देवदार किंवा कडुलिंब ?) सालीची राख बेडकाच्या चर्वांत भिजवून ती, तसेच ह्याच झाडाची साल आणि तीळ यांचे वाटण हीं अंगाला लावली असतां अमीची पीडा होत नाहीं.

ताडाच्या सालीच्या कोळशाचा गोळा हातांत धरून खुशाल पेटवून यावा; हाताला इजा होणार नाहीं. बेडकाची लस काढून ती अंगाला चोळली असतां आगीपासून त्रास होत नाहीं. तिळाच्या तेलांत बेडकाची आणि खेकळ्याची चर्वी समभाग मिसळून तें मिश्रण अंगाला चोपडले असतांहि अमीने अंग भाजत नाहीं. कळकाच्या मुळ्यांचे पीठ आणि शेवाळ यांच्या लेपाचाही प्रभाव असाच आहे.

पारिभद्रक, प्रतिवला (?) वेत, वज्र (गुळवेल, शेर, निवडुंग, आवळा, वावडिंग, वाळा, तालिमखाना आणि पांढरा दर्भ असे अर्थ आहेत ह्यांपैकी काय?) आणि कदली (केळ की आले?) यांच्या मूळांच्या वाटणाचे तेल काढून तें आणि वेडकाची चरवी तळव्याला चोपडावी आणि निखान्यांवरून खुशाल चालत जावें, पाय भाजणार नाहीत. वरील वाटणांत वज्र आणि कदली मिश्र न करितांहि काढलेले तेल आणि वेडकाची चरवी तळव्याला चोळली असतां फुलांच्या राशि-प्रमाणे निखान्यांच्या राशीवरून चालतां येतें असें कौटिल्यानें पुनः सांगितलें आहे.

हंस, कौंच, सोर अथवा यांच्या प्रमाणेंच पाण्यांत पोहण्याच्या कार्मी प्रवीण असलेल्या दुसऱ्या मोळ्या पक्षांच्या पिसान्याला कोलीत बांधून रात्रीच्या वेळीं अंतरिक्षांत सोडले असतां उल्कापाताचा भास होतो. वैद्युतं भस्माग्निशमनम् एखाद्या पदार्थावर वीज पडून जें भस्म हेतें तें आर्गीत टाकले असतां आग शांत होते.

स्त्रीच्या विटाळांत भिजलेले उडीद आणि वेडकाच्या चरवींत कालविलेले वज्र आणि कदली यांच्या मूळांचे चूर्ण स्वयंपाकाकरितां पेटविलेल्या चुलींत टाकले असतां तीवर कसलाहि पदार्थ शिजणार नाहीं. सर्व चूल स्वच्छ करून पुनः पेटविणे हाच तीवर अन्न शिजविण्याला उपाय आहे.

ताडाच्या लाकडाच्या पोकळ गोटींत अथवा जंवसाच्या पोकळ गांठींत विस्तव भरून त्यावर सूत किंवा कापूस गुंडाळावा आणि ती गोटी किंवा गांठ तोंडांत धरावी म्हणजे तोंडांतून धुराचे लोटावर लोट निघालेले दिसतील.

कुशाघ्रफलतैलसिक्तोऽग्निर्घषप्रवातेषु ज्वलति

कुश आणि अंब्याचीं फळे यांचे तेल (?) ज्या अंगींत टाकावें तो वर्षाकाळांतील वादळासहि न जुमानतां जळत रहातो. समुद्रफेस तेलांत भिजवून पेटवावा आणि पाण्यांत सोडावा; तो तेथें खुशाल जळत रहातो. माकडाचे हाड, काळ्या आणि पांढर्या अशा मिश्र रंगाच्या बांबूवर घासून त्यापासून अभि उत्पन्न केला तर तो अन्नि पाण्याच्या वर्षावानें न विझतां उलट अधिक जोरानें पेटतो.

शस्त्राघातानें मृत झालेल्या अथवा सुखी दिलेल्या पुरुषाच्या डाळ्या आंगन्या मागील वरगडीचे हाड आणि काळ्या पांढर्या रंगाचा कळक हीं एकमेकांवर घासून अथवा स्त्री आणि उरु यांच्या अस्थिर्घर्षणापासून उत्पन्न होणारा अभि घासून अथवा स्त्री आणि उरु यांच्या अस्थिर्घर्षणापासून उत्पन्न होणारा अभि

डावकिडून उजवीकडे ह्याप्रमाणे ज्या जागों तीन वेळा फिराविला असेल त्या जागों दुसरा कसलाहि अभिजळणार नाही.

चिचुंदरा, ताजवा नांवाचा पक्षी आणि खारकीट (?) ह्या प्राण्यांच्या शरीरांचा अश्वमूत्रांत मिलाफ करून तें मिश्रण साखळदंडास लाविले असतां तो सहज तोडिता येतो. तसेच कसलाहि कठीण दगड असो, त्याला कुलिंद (कुलिंग असा शब्द आढळत असून त्याचा अर्थ काकाकुवा आणि चिमणी असा आहे; कुलिंद शब्द देश अथवा देशस्वामी वाचक आहे.) वेढूक आणि खारकीट यांच्या चरवाचें मिश्रण लाविले असतां तो सहज फोडितां येतो.

उलूकगृध्रवसाभ्यामुष्ट्रज्ञमोयनाहावभ्यज्य वटपत्रैः

प्रतिच्छाद्य पञ्चशद्योजनान्यथ्रान्तो गच्छति ।

उंटाच्या कातऱ्याचे जोडे करून त्यावर घुवड आणि गिधाड यांची चरवी लावावी आणि ते जोडे वडाच्या पानानें अच्छादून वापरावे. अशा प्रकारे तयार केलेले जोडे पायांत घालून कोणाहि मनुष्याला पन्नास योजने प्रवास न दमतां करितां येतो. न थकतां शंभर योजने प्रवास करावयाचा असल्यास ह्याचे जोड्यांना ससाणा, बगळा, कावळा, गिधाड, हंस, करकोचा आणि विचिरळ (?) ह्या पक्षांची चरवी लावावी असें सांगितल आहे.

हे उपरोक्त नाना प्रकारचे अद्भूत चमत्कार करून दाखविण्याचा हेतूहि कौटिल्यानें एका प्रकरणाचे शेवटीं दिला आहे. तो म्हणतो:—

अनिष्टरुद्धतोत्पातैः परस्योद्देगमाचरेत्

असले अद्भुत पराक्रम पाहून शत्रु भयग्रस्त होऊन आपणाला हत्ता तसा तह आपणांशी करण्यास कवूल होतो.

प्रकरण अठावें.

ओषधी आणि मंत्र.

मंत्रमैषज्यसंयुक्ता योगमायाकृताश्च ये
उपहन्यादमित्रांस्तैस्त्वजनं चाभिपालयेत्

मंत्र, ओषधी आणि माया अथवा नजरबंदी यांच्या प्रयोगांच्या योगानें स्वतःच्या लोकांचें संरक्षण आणि शत्रुपक्षीयांचा नाश करावा ह्या आपल्या नीतीला अनुसरून कौटिल्यानें मार्गीळ भागांत वर्णन केलेल्या प्रयोगांशिवाय आणखी जे पुष्कळ प्रयोग दिले आहेत त्यांपैकी कित्येकांचा समावेश ह्या भागांत करून ग्रंथसमाप्ति करावी असा विचार आहे.

मांजर, उंट, लांडगा, डुक्कर, साळ, वागुळी (वल्गुळी असा शब्द असून त्याचा अर्थ वडवाघूळ असा आढळतो.) नप्तूक (?) आणि घुबड यांच्यासारखे जे रात्रिचर प्राणी आहेत त्यांपैकी एक, दोन किंवा अधिक प्राण्यांचे डोळे काढून डाव्या आणि उजव्या डोळ्यांचे निरनिराकृत चूर्ण करावें. डाव्या डोळ्यांचे चूर्ण आपल्या उजव्या आणि उजव्यांचे डाव्या डोळ्यांत घातलें असतां कशाहि अंधारांत दिसूं शकते. पुष्य नक्षत्रापूर्वीं तीन उपोषणे करून त्या नक्षत्र योगावर कुत्रा, मांजर, घुबड आणि वागुळी यांचे डोळे काढून वरीलप्रमाणे त्यांच्या चूर्णाचा उपयोग केला असतां अदृश्य रूपानें व्यवहार करितां येतो.

उपरोक्त रीतीनें गुप्तपणे व्यवहार करण्याला साधनभूत असे आणखी पुष्कळसे प्रयोग अर्थशास्त्रकारांनों आपल्या ग्रंथांत ग्रथित केले आहेत त्यांपैकी कांहीं वर दिलेल्या प्रयोगांच्या स्वरूपाचेच असून कांहीं अत्यंत किळसवाणे आणि स्त्रीपुरुषांच्या प्रेतांची अश्लीलपणे विटंवना करणारे असल्यामुळे ते चिकित्सा-पूर्व शोध करणाऱ्या अभ्यासी वाचकांकरितां मूळांतच राखून ठेवून आम्ही पुढील प्रयोगांकडे वळतो.

मनुष्याला आपले स्वरूप गुप्त ठेवून जसे व्यवहार करितां येतात तसे आपले पशु गुप्त ठेवून त्यांजकडूनही आपली कायें साधतां येतात ! ब्राह्मणाच्या उत्तर-क्रियेच्या प्रसंगीं बळी दिलेल्या गाईच्या हाडांची आणि चरबीची पूळ

सापाच्या कातींत भून ती कात ज्या प्राण्याच्या पाठीवर ठेवावी तो अदृश्य होतो. ह्या प्रयोगांत, ब्राह्मणाच्या उत्तरकिंद्रेच्या प्रसंगीं गाईचे बलिदान होत असे ही गोष्ट लक्षांत ठेवण्यासारखी अमून तीवरुन ह्या काळांतील एका आचारावर चांगलाच प्रकाश पडण्यासारखा आहे. मृग आणि पक्षी यांच्या अंगीं गुप्तपणे व्यवहार करण्याचे सामर्थ्य येण्याकरितां स्वतंत्र प्रयोग दिलेले आहेत.

बलिं वैरोचनं वन्दे शतमायं च शम्वरम् ।
 भण्डोरपाकं नरकं निकुम्भं कुम्भमेव च ॥
 देवलं नारदं वन्दे वन्दे सावर्णिगालदम् ।
 एतेषामनुयोगेन कृतं ते स्वापनं महत् ॥
 यथा स्वपन्त्यजगरास्त्वपन्त्यापि चमूखलाः ।
 तथा स्वपन्तु पुरुषा ये च ग्रामे कुतूहलाः ॥
 भण्डकानां सहस्रेण रथमेभिशतेन च ।
 इमं गृहं प्रवेश्यामि तूष्णीमासन्तु भाण्डकाः ॥
 नमस्कृत्वा च मनवे वध्वा शुनकफेलकाः ।
 ये देवा देवलोकेषु मानुषेषु च ब्राह्मणाः ॥
 अध्ययनपारगास्तिष्ठाः ये च कैलासतापसाः ।
 एतेभ्यस्सर्वसिद्धेभ्यः कृतं ते स्वापनं महत् ॥
 अतिगच्छति चमर्यपगच्छन्तु संहताः ।
 अलिते पलिते मनवे स्वाहा ॥

हे सर्व श्लोक मंत्र म्हणून दिले अमून त्यांचा प्रयोग विस्तारपूर्वक वर्णिला आहे. त्याप्रमाणे ह्या मंत्रानें मंतरलेल्या गोळ्या ज्या ज्या प्रदेशांत टाकाव्या त्या त्या प्रदेशांतील सर्व प्राण्याना अजगराप्रमाणे अगदीं गाढ झोप लागते असें कौटिल्याचे म्हणणे आहे. मंत्रावर भरंसा असणारांनी जहर तर ह्या विधानाची सत्यता अनुभवून पहावी. दुसरे कांहीं मंत्र सांगितेले असून त्यांचे सप्रयोग उपयोग करून, ज्यांच्या रहाण्याच्या ठिकाणाजवळ खणावे, त्यांस गाढ झोप लागते अशी त्यांची फलश्रुति दिलेली आहे.

उपैषि शरणं चार्णि दैवतानि दिशो दश ।

अपयान्तु च सर्वाणि वशातां यान्तु मे सदा ॥

स्त्राहा ।

तीन रात्रि उपोषण करून पुण्य नक्षत्रावर खडीसाखरेचे एकवीस खडे ध्यावे आणि उपरोक्त मंत्र म्हणून मध आणि तृप त्याच्या एकवीस आहुती अर्घामध्ये द्याव्या; नंतर गंधमाल्यादिकांनी खडीसाखरेच्या त्या खड्यांचे पूजन करून करून ते जमीनींत पुरून टाकावे आणि दुसऱ्या पुण्य नक्षत्रावर उकरून काढावे. वरलि मंत्र म्हणून ह्यांपैकीं एका खड्यानें दारावर मारावे आणि चार खडे घरांत टाकावे म्हणजे दरवाजा आपोआप उघडेल.

चार रात्रीं उपोषण करून कृष्ण चतुर्दशीचे दिवशीं मनुष्याच्या हाडांचा बैल पुजला असतां दोन बैलाची गाडी उपत्र होते. ही गाडी आकाशांत भ्रमण करण्यास समर्थ असते. हाडांचा बैल पुजणारानें ह्या गाडीत वसून आकाशांत जावें आणि सूर्यादिगृहनक्षत्रांची माहिती भिळवून ती आपल्या पृथ्वीवर रहाणाऱ्या वांधवांस द्यावी; हा प्रयोग वाचला म्हणजे पुराणांतल्या दिव्यरथाची आठवण होते आणि आपल्या ग्रंथांत ही उणीव राहूं नये म्हणून कौटिल्यानें ही आकाशांत होते आणि आपल्या ग्रंथांत ही उणीव राहूं नये म्हणून कौटिल्यानें ही आकाशांत भ्रमण करणारी बैल गाडी उपत्र करण्याचा प्रयोग सांगितला असावा असें वाटतें पण प्रस्तुतच्या शास्त्राय युगांत हिंदुस्थानांतले लोकसुद्धां ह्यावर भरवसा ठेवतील असें वाटत नाहीं.

चाण्डालीकुर्म्बीतुम्भकदुकसाराधःसनीरीभगोऽसि स्वाहा

हा मंत्र ज्या घराजवळ जपावा त्या घरांत रहाणाऱ्या सर्वांस गाढ झोंप लागून घराचा दरवाजा आपोआप उघडतो. हा मंत्र म्हणजे चोन्या करणारांच्या हातांत कौटिल्यानें दिलेलें एक अमोघ हत्यारच म्हणावयाचे ! मात्र प्रयोग सफल झाला पाहिजे; आम्हाला तर ह्यांत कांहींच अर्थ दिसत नाहीं.

तीन रात्रीं उपोषण करून पुण्यनक्षत्राच्या योगावर, शब्दघातानें मृत्यु पावलेल्या किंवा शुक्री दिलेल्या मनुष्याच्या कवटींत माती भरून वळी (ओवा कीं सर्जक वृक्ष कीं मिरवेल)चे बीजारोपण करावें आणि दुसऱ्या पुण्य नक्षत्रावरते रोप काढून त्याचे

दोर वळावे. शत्रु धनुष्यादि नेम मारण्याचें हत्यार सज्ज करून आपणांपुढे उभा राहिला असतां आपण ह्यांपैकीं एक दोर तोडावा म्हणजे शत्रूच्या धनुष्याची प्रत्यंचा तुटते. ह्यापुढे शत्रूच्या अवयवांस सूज आणण्याचा आणि ते वाढविण्याचा असे दोन प्रयोग सांगितल्यानंतर कौटिल्य म्हणतोः—

कृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहताया गोः कपिलायाः पित्तेन
राजवृक्षमयीमामित्रप्रतिमां मज्जयात् । अन्धीकरणम्

बाहव्याच्या लाकडाची, आपल्या शत्रूवी प्रतिमा करावी. तिळा कृष्ण चतुर्दशीचे दिवशीं शस्त्रानें मारलेल्या गाईच्या पित्ताचा लेप केला असतां शत्रूला अंधत्व येते. चार नक्त उपोषणे करून वय चतुर्दशीस वलिदान करावे आणि सुळी दिलेल्या मनुष्याच्या हाडांचे अथवा वीज पडलेल्या झाडाच्या लाकडाचे खिळे करावे. ह्यापैकीं एक खिळा आपल्या शत्रूच्या मलमूत्रांत भिजविला असतां त्या शत्रूचें शरीर वाढते. तो खिळा जर शत्रूच्या पायाखालीं अथवा त्याच्या आसनाखालीं पुरला तर तो क्षयानें मरतो आणि तोच खिळा जर त्याच्या दुकानांत, शेतांत अगर घरांत पुरला तर तो अन्नवस्त्राला महाग होतो. यापुढे शत्रूचा सहकुळुंब सहगरिवार घात करण्याचें व त्यावें पौरुष नष्ट करण्याचे कांहीं प्रयोग सांगून अर्थशास्त्रकार म्हणतातः—

तीन रात्रीच्या उपोषणानंतर पुष्यनक्षत्रावर, शञ्चघातानें मेलेल्या अथवा सुळावर दिलेल्या माणसाच्या कवटींत, माती भरून तोंत गुंजा लावाव्या आणि पाणी देऊन त्यांचे चांगले वेल झाल्यावर पुष्यनक्षत्रयुक्त अमावास्या किंवा पूर्णिमा असेल त्या दिवशीं ते वेल काढावे आणि त्यांचे मण्डला फार आसन विणावें. ह्या आसनावर ठेवलेल्या भांज्यांतील अन्न केवळांही संपत नाही.

रात्रीच्या वेळीं एखादा समारंभ होत असतां पेटविलेल्या दिवटीवर, मेलेल्या गाईची आंचके आणून भाजावीं आणि ती राख वैलाच्या मुतांत निजवून नव्या भांज्याला आंतून त्याचा लेप करावा. नंतर डाव्या बाजूला गांव राखून हें भाण्डे गांवाभोवती फिरवावें. प्रदक्षिणा पुरी करून भांडे खालीं ठेवितांच, गांवांतील गाईंचें सर्वे लोणी त्या भांज्यांत येऊन पडते. गावांतील सर्वे फळे आपल्या

टोपलींत जमा करण्याचा असाच एक प्रयोग देऊन अर्यशास्त्रकार विषादिकाच्या उतान्याकडे वळले आहेत.

श्लेष्मातक म्हणजे भोंकर, कपित्थ म्हणजे कवठ, दन्तिदन्त (?) म्हणजे हस्तिदन्त (?) शठ (धोत्रा आणि तगरमूळ ?) गोजिंगी (?) (गोजिब्हा, असा पाठ असेल तर ल्याचा अथे, पाथरी नांवाची वनस्पति असा होईल.) विष (कमलतंतु आणि रक्खाबोळ ?) पाटली (भोरवा आणि पाडळी ?) वळ म्हणजे पानवेल, स्योनाग (?) पुनर्नवा म्हणजे घेण्डी, श्वेता (दूर्वा, अतिविषयं-वंश लोचन ?) आणि वरण म्हणजे वायवरणा यांच्या काढ्यांत चंदन आणि सालावृकीचे (सालावृक म्ह० कुत्रा, कोळ्हा, लांडगा आणि तरस ?) रक्त मिसळून, ल्यानें विषपांडितास स्नान घालावें म्हणजे कसलेहि विष असो, ते उतरतें.

चितक किंवा पांढऱ्या ठिपक्याचा हरिण, मुंगूस, मोर आणि गोधा (घोरपड आणि सुसर ?) यांच्या पित्ताच्या कोळशाची पूड, (मर्षाराजिचूर्ण ?) सिन्धुवार म्हणजे निगड (सिंधुवारि ?) तवरण (तगर ?), वारुणी (शतावरी, कंवडळ, दूर्वा ?) तण्डुलीयक, (वावडिंग, तांदुक्जा ?) शतपर्व म्हणजे वेळू यांच्या बोरव्या (अप्र) आणि गिंडतिक म्हणजे गेळा यांचे मिश्रण धोऱ्याच्या विषाचा प्रतिकार करते. ह्या विषाच्या प्रतिकारार्थे आणखी एक उपाय आहे पण ल्याची माहिती देतांना वरीलप्रमाणेंच प्रश्नचिन्हांचा उपयोग करावा लागेल; सबव त्या भानगडींत आम्हीं पडत नाहीं.

उप्र वास येणारे धोऱ्याचे तेल वेडाचा परिहार करते, वाघाठी आणि करंज यांच्या मिश्रणाचे नस्य कुष्ठाचा नाश करते, कुष्ठ (कोळिंजन, भोवरी, रुई आणि कडू पडवळ ?) आणि लोत्र यांच्या मिश्रणानें क्षयरोग वरा होतो आणि कटुफल, (कंकोळ, कारळे आणि कडू पडवळ ?) द्रवन्ती म्हणजे उंदोरकानी आणि विलङ्गा (?) यांचे मिश्रण कपाळदुखविर अत्यंत गुणकारी असते.

वाघाठी, मंजिष्ठा, तगर, लाक्षारस, ज्येष्ठमध, हळद आणि मध यांचे मिश्रण पोटांत दिले असतां पाण्यांत पडऱ्यामुळे, विषप्रयोगामुळे, मारामुळे वैगैरे आलेली मूळ्ठी नाहींशी होते. हें मिश्रण मनुष्याला एक अक्ष म्हणजे सोळा उडीद भार यावें. बैल, घोडे वैगैरे जनांवरांना खाच्या दुप्पट आणि हत्ती व उंट यांस चौपट यावें.

उपरोक्त मिश्रणाच्या गोळ्या करून त्यांच्या गर्भीत सुवर्ण घालावे. ह्या गोळ्यांच्या सेवनानें सर्व प्रकारच्या विषांचा परिहार होतो. हें मिश्रण लावून वाजविलेल्या सनईसारख्या वायांचा सूर कानीं पडतांच किंवा हें मिश्रण लावून तयार केलेल्या वस्त्राचें निशाण पाहतांच सर्व विषांचा अम्मल एकदम उतरतो. पिंपळाचें लाकूड तोडून त्यांवे तावडतोब मणी करावे; हे मणी जीवन्ती, (गुळ-वेल आणि हिरडा ?) श्वेता, (दूर्वा, अतिविषा आणि वंशलोचन ?) मारव्याचें फूल आणि बांडगूळ यांत वेष्टिले असतांहि वरीलप्रमाणेंच सर्व विषांचा परिहार होतो. येथें ह्या मण्यांचें काय करावयाचें तें समजत नाहो.

एतैःकृत्वा प्रतीकारं स्वसैन्यानामथात्मनः

अभित्रेषु प्रयुज्जीत विषधूमास्तु दूषणान्

अर्थशास्त्रकार म्हणतात, उपरोक्त संरक्षक उपाय योजून राजानें आपलें आणि आपल्या सैन्याचें रक्षण करावें आणि विषारी धूर, विषदिग्ध पाणी वैगोर मारक साधनांची योजना करून आपल्या शत्रूंचा नाश करावा.

उपसंहार.

→→→००←←←

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये कोणकोणल्या बाबी आल्या आहेत, त्याने निरनिराळ्या कार्यक्षेत्रांमध्ये किंवा परिस्थितीत कशा प्रकारची नीति प्रतिपादिली आहे; त्याच्या काढीं कोणत्या सामाजिक, धार्मिक वैगैरे बाबतीत राजकीय, प्रकारच्या समजुरी प्रचलित होत्या इत्यादि गोष्टी आतांपर्यंतच्या विवेचनावरून वाचकांच्या लक्ष्यांत आल्याच असतील. अर्थशास्त्राचे शब्दशः भाषांतर देणे हा आमचा हेतु नव्हता आणि तसें केलं असते तर पुष्कळ वाचकांना तो विषय कंटाळवाणा वाटण्याचाहि संभव होता. ज्यांना विशेष शोधक दृष्टीने विचार कराव्याचा अंसेल त्यांनी अर्थात् मूळ ग्रंथच पाहिला पाहिजे. इतरांना स्थूल मानाने तत्कालीन हिंदी समाजांताल चालीरोती, नोंतेविषयक कल्पना, राज्यपद्धति वैरेंची कल्पना येण्यास पुरेसा गोष्वारा आम्ही दिला आहे आणि तसे करतांना तेथेत्या तेथें असेच स्वतःचे टीकापर विचारहि (running comments) आम्हीं प्रदर्शित केले आहेत. या शेवटच्या प्रकरणांत विहंगमदृष्ट्या समालोचन करून प्रस्तुत पुस्तक पूर्ण करावयाचे आहे.

राजकीय घडामोडांची माहतो पुरविणे हेच कांहीं इतिहासाचे कर्तव्यसर्वस्व नव्हे. तत्कालीन लोकस्थितीवर—संस्कृतीच्या निरनिराळ्या अंगांवर प्रकाश पाडणे हेच इतिहासाचे सर्वांत महत्त्वाचे काम आहे आणि इतिहासाच्या ला काम-गिरंचाच वर्तमान व भविष्यकालांत उपयोग होत असतो. या दृष्टीने पाहिल्यास कौटिल्याचे अर्थशास्त्र म्हणजे भारतीय इतिहासांत आर्य-संस्कृतीची प्रगति दाखविणारी. एक महत्त्वाची निशाणी आहे असे म्हणावयास हरकत नाही. कौटिल्य उर्फ चाणक्य याच्या तोडीचा व तशाच प्रकारची राजनीति प्रतिपादणारा पश्चात्य देशांतला लेखक मॅकिआव्हेली (Nicolo Machiavelli) हा होय, असे साधारणपणे समजले जाते. मॅकिआव्हेलीचा “The Prince” असे मानण्याची वहिवाट पडली आहे. “Machiavellian policy” म्हणजेच कुटिल राजनीति असा इंग्रजी भाषेत प्रचार पडून गेला आहे. आणि मॅकिआव्हेलीने आपल्या सदरील ग्रंथांत तशा प्रकारची तत्त्वे प्रतिपादिलीं आहेत

होंहि खरें आहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत कुटिल राजनीति नाहीं असें नाहीं; परंतु ती नोंति प्रतिपादण्याकरितांच कौटिल्याने आपल्या ग्रंथाची रचना केली असल्याचें दिसून येत नाहीं. मैकिआव्हेलीच्या ग्रंथांत संधि, विग्रह, सैन्य-व्यवस्था, अधिकान्यांच्या नेमणुकी वैगेरे राजकीय बाबाचेंच विवेचन केलेले असून कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये राज्यव्यवस्थेच्या इतर निरानिराळग्रा अंगांचा-हि वन्याच वारकाईने व तपशीलवार विचार केलेला आहे. मैकिआव्हेलीच्या ग्रंथावरून तत्कालीन लोकस्थितीचें व राज्यपद्धतीचें म्हणण्यासारखें कांहोंच ज्ञान होत नाहीं, परंतु अर्थशास्त्रावरून तत्कालीन समजुती, चाली-रीति व राज्य-पद्धति यांची आपल्यास कल्पना येऊ शकते. नुसत्या मुत्सदीगिरीच्या दृष्टांने पाहिल्यास अर्थशास्त्रापेक्षां मैकिआव्हेलीचा ग्रंथ विशेष विस्तृत व महत्वाचा आहे, परंतु ऐतिहासिक दृष्ट्या कौटिल्याच्या ग्रंथाला विशेष महत्व दिले पाहजे. सोळाव्या शतकाच्या पहिल्या चरणांत मैकिआव्हेली मृत्यु पावला आणि त्या काळाचा वराचसा इतिहास आज मितीस उपलब्ध असून तत्कालीन लोकस्थितीची माहिती इतर ग्रंथावरून मिळू शकते. परंतु चाणक्याने आपला ग्रंथ इ० सनाच्या पूर्वी तीनशें वर्षे असतां लिहिला व त्या काळचा हिंदुस्थानाचा फारच त्रोटक इतिहास उपलब्ध आहे. त्या काळच्या लोकस्थितीची कल्पना करण्यास तर फारच थोडीं साधने उपलब्ध आहेत. अर्थात् मैकिआव्हेलीच्या सुमरे अठराशें वर्षे अगोदर जन्मलेल्या विष्णुगुप्तच्या ऊर्फ कौटिल्याच्या ग्रंथाचें इतिहासहश्या महत्व विशेष आहे. इतकेंच नव्हे तर, अर्थशास्त्रावरून आपल्या किंत्येक धर्मशास्त्रपुराण-विषयक जुन्या ग्रंथांचा काळ ठरविण्यासहि वरीच मदत होण्यासारखी आहे आणि धार्मिक समजुतींत व चालीरीतींत तेव्हांपासून आतांपर्यंत जे फरक पडत गेले आहेत त्याचा माग काढण्यासहि या ग्रंथामुळे सोयें जाणार आहे. मैकिआव्हेलीचा 'धी प्रिन्स' हा ग्रंथ काय किंवा कौटिल्याचा अर्थशास्त्र हा ग्रंथ काय, आज मितीस राजकारणांत मार्गदर्शक म्हणून त्यांचे फारसे महत्व नाहीं. आजचे राजकारण त्या काळच्या राजकारणापेक्षां अगदीं भिज्व व संकीर्ण स्वरूपाचे झाले आहे, हल्लीच्या काळांत राजकारणावर अनेक मोठमोठे ग्रंथ झाले आहेत आणि त्यांमध्ये राजकारणाच्या वेगवेगळ्या अंगांचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे, किंव्हना राजकारणाच्या एकएका अंगावर डझनावारी ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. मैकिआव्हेलीने रणनीति व लष्करी व्यवस्था यांचे जे विवेचन केले आहे ते त्या

काळच्या मानानें कितीहि विस्तृत असले तरी आज मितीस तुट्टपुऱ्जे वाटल्या-
खेरीज राहत नाही. तसेच कौटिल्याने ज्या अर्थाने आपल्या ग्रंथाला
'अर्थशास्त्र' हें नांव दिले तो अर्थ हल्लीच्या 'अर्थशास्त्र शब्दाच्या
अर्थाहून फारच भिज आहे. आजमितीस अर्थशास्त्र या शब्दाचा अर्थ किती
तरी संकुचित झालेला आहे. परंतु त्या संकुचित अर्थीच त्या शास्त्राची
वाढ कल्पनातीत झाली आहे आणि कदाचित्, आज मितीस अर्थ-
शास्त्राला (Political Economy) जें गहन स्वरूप प्राप्त झाले आहे
आणि राजकारणामध्ये त्याची जी वेळोवेळी गुंतागुंत होते, ती पाहावयास कौटिल्य
पुनः इहलोकीं आला अशी कल्पना केली तर त्याची देखील ती असाधारण व
अकुंठित दुद्धि क्षणभर कुंठित झाल्याखेरीज राहाणार नाही. अर्थात्, वर्तमान-
काळीं इतिहासाच्या दृष्टीनेच या ग्रंथांना महत्व आहे व त्या दृष्टीने पाहिल्यास,
मैंकिआव्हेलीच्या ग्रंथापेक्षां कौटिल्याच्या ग्रंथाचें महत्व विशेष आहे.

महाभारतांत विदुरनीति, नारदनीति व कणिकनीति, अशा नीति सांगितलेल्या
आहेत. राजकीय दृष्ट्या नारदनीति व कणिकनीति या विशेष महत्वाच्या आहेत.
नारदनीति सरळ, सात्विक राजनीति असून कणिकनीति कुटिल आहे. मैंकिआ-
व्हेलीची राजनीति कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रापेक्षां कणिकनीतीर्शीं विशेष जुळती
आहे. अर्थशास्त्रांत राजनीति असून त्याखेरीज त्या काळचीं तां एक स्मृतिहि आहे.
मनु, याज्ञवल्क्य, पराशर इत्यादिकांच्या स्मृतीप्रमाणे या कौटिल्यप्रणात स्मृतोला
धर्मशास्त्रदृष्ट्या महत्व देण्यांत येत नसले तरी त्या काळीं प्रचालित असेलेल्या
इतर स्मृतींचा काळनिर्णय करण्यास अथवा त्यांतील प्रक्षिप्त भाग हुडकून काढ-
ण्यास या चाणक्यस्मृतींचे वरेंचसे साहाय्य हाणार झाहे. कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राचा
काळ चंद्रगुप्ताच्या इतिहासामुळे वरोवर निश्चित करतां येतो. तशी मनुयाज्ञ-
वल्क्यादि स्मृतींची गोष्ट नाही. तसेच, अर्थशास्त्रामध्ये-आतांपर्यंत त्या ग्रंथाच्या
ज्या प्रती उपलब्ध झाल्या आहेत त्यांमध्ये, एकंदरांत विचार करतां, मागाहून
फारशी घुसडाघुसड झाली अमल्याचे दिसून येत नाही. प्रक्षिप्त वचने त्यांत
फारच थोडीं असावीं असे तज्जांचे मत आहे. मनुयाज्ञवल्क्यादि स्मृतीप्रमाणे
धार्मिक वावर्तींत हा ग्रंथ प्रमाणभूत मानला गेला असता तर त्यांची जी दशा
झाली तीच याचीहि झाली असती. परंतु मनु, याज्ञवल्क्य, पराशर ह्या प्राचीन

ऋषींची पदवी चाणक्याला प्राप्त झालेली नसत्यामुळे त्याच्या ग्रंथाला धार्मिक दृष्ट्या महत्व कोणी दिले नाहीं व त्यामुळे त्यांच्यांत फिरवाफिरव करण्याची अथवा त्यांत नवीन वचने घुसडण्याची आवश्यकता वाटली नाही हें स्वाभाविकच होय. कौटिल्याचा हा ग्रंथ श्रीयुत श्यामशास्त्री यांनी प्रकाशांत आणिला तोंपर्यंत आधुनिक विद्वानांना तो माहीत नव्हता; तथापि मल्हार रामराव चिटणीस यांच्या राजनीतीवरील सप्तप्रकरणात्मक ग्रंथामध्ये राजगुणांसंबंधाचें जें विवेचन केलेले आहे त्यामध्ये, अर्थशास्त्र हा ग्रंथ चिन्हनिसांच्या काळीं राजनीतीच्या वावतींत प्रमाणभूत मानला जात होता, असें मानावयास जो पुरावा आढळतो व ज्याचा उल्लेख प्रस्तुत पुस्तकांत पहिल्या प्रकरणामध्ये केलेला आहे, त्यावरून तसेच अर्थशास्त्राच्या कांहीं भागांवर प्रतिपञ्चदिका नांवाची एक संस्कृत टीका उपलब्ध झाली आहे आणि अर्थशास्त्राच्या आणखी हस्तलिखित प्रतीहि सांपडल्या त्यावरून कौटिल्याचा हा ग्रंथ आधुनिक काळीं श्रीयुत श्यामशास्त्री यांनी प्रसिद्ध करण्याच्या पूर्वीं जितका अज्ञात होता तितका तो मध्यंतरींच्या काळीं नसावा असें अनुमान काढणे चुकीचें होणार नाहीं. मात्र मनुयाज्ञवल्क्यादिकांच्या स्मृतीं-प्रमाणे त्याला धर्मशास्त्रविषयक प्रमाणभूत ग्रंथ म्हणून मान देण्यांत येत नव्हता हें स्पष्ट आहे. म्हणूनच स्मृतिग्रंथांत दिसणारा प्रक्षिप्त वचनांचा सुकाळ या ग्रंथांत दिसून येत नाहीं. उपोद्धातांत्र म्हटल्याप्रमाणे मनुस्मृति व याज्ञवल्क्यस्मृति हे दोन्ही ग्रंथ, ते आज ज्या स्वरूपांत सांपडतात त्या स्वरूपांत तरी अर्थशास्त्राच्या नंतरचे असावेत असें म्हणण्यास अनेक अंतःप्रमाणे आहेत. सर हेनरी समर मेन यांनी ‘हिंदु लो’वरील आपल्या ग्रंथांत मनुस्मृतीसंबंधानें, तिचें अनेक वेळीं संस्करण झाले आहे, श्लोकसंख्येत पुष्कळच फरक झाला आहे, मूळ ग्रंथाचें निरनिराळीं संस्करणे व प्रक्षेप यांच्या योगानें हल्ळीं आतिशय विकृत स्वरूप झाले आहे, असें मत देऊन त्याच्या पुष्ट्यर्थ कांहीं पुरावेहि दिले आहेत, सर हेनरी मेन यांच्या या मताला कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रानं विशेष वळकटी येत आहे. मनुस्मृतीप्रमाणेंच इतर स्मृतींमध्येहि कर्मजास्त प्रमाणानें फिरवाफिरव व घुसडाघुसड झाली आहे, ‘कलिवर्ज्य’ म्हणून मानलेल्या गोष्ठी कौटिल्याच्या वेळीं तरी वर्ज्य समजल्या जात नव्हत्या, हें त्या काळीं नियोग प्रचलित होता (पृ. ८६, ८७ व १३०) यावरून म्हणावें लागतें. ‘नष्टे मृते प्रव्रजिते कळवे च पतिते पतौ। पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते’ ॥ या वचनाच्या द्वारें, एका काळीं वैदिक धर्मानुयायांमध्ये विधवा-

विवाह व घटस्फोट प्रचलित व शिष्ठ संमत असल्याचें जें दिसून येते त्याचें प्रत्यंतर अर्थशास्त्रामध्ये सांपडते. विधवाविवाह व घटस्फोट यांच्या बावतींत मनाई करणारीं स्मृतिवचने अर्थातच कौटिल्याच्या काळानंतर बनविलेलीं असलीं पाहिजेत हें उघड होय.

स्मृतिग्रंथ, विशेषतः त्यांतील विशिष्ट वचने यांचा काळ निश्चित करण्यास या ग्रंथाचा जसा उपयोग होण्यासारखा आहे तसाच बुद्धपूर्व व बुद्धोत्तरकालीन चालीरीति व नीतिविषयक कल्पना यांच्यामधील फरक शोधून काढण्यासाहि याचा पुष्कल उपयोग होण्यासारखा आहे. अर्थशास्त्राचा काळ म्हणजे चंद्रगुप्त मौर्याचा काळ होय. हा काळ बौद्धधर्माच्या स्थापनेच्या नंतरचा असला तरी, त्या काळीं बुद्धपूर्वकालीन चालीरीति व नीतिविषयक कल्पना यांच्यामध्ये म्हणण्यासारखा फरक पडला नव्हता; राजकीय व सामाजिक दृष्ट्या बौद्धधर्माला म्हणण्यासारखे महत्व प्राप्त झाले नव्हतें; जाणवेल अशा रीतीनं बौद्धमताचा आघात झाला नव्हता; असे अर्थशास्त्रांत बुद्ध व बौद्ध धर्म यांच्यासंबंधाने कांहीं उल्लेख आढळत नाहीं आणि बुद्धपूर्वकालीन चालीरीतींवर व नीतिविषयक कल्पनांवर बौद्धमतांची कांहीं छाप पडली असल्याचें दिसून येत नाहीं त्यावरून म्हणावें लागते. इ. स. पूर्वी ४७७ सालीं गौतमबुद्धाचें निर्वाण झाले. निर्वाणसमर्थी त्याचें वय ऐशीं वर्षांचे होते आणि धर्मस्थापना केल्यानंतर प्रसाराचे काम त्याने स्वतः पंचेचाळीस वर्षे कें. मग व देशाचा राजा बिंविसार हा त्याचा अनुयायी झाला होता असे म्हणतात. बिंविसारानंतर त्याचा मुलगा अजातशत्रु सिंहासनारूढ झाला. बिंविसार बुद्धाचा अनुयायी झाला असे जरी भूटलेले असले तरी त्यावरून बौद्ध धर्माचा अनुयायी झाला होता, स्वतः बौद्ध धर्माचा त्याने अंगिकार केला होता, असे ठाम मानण्यास आधार नाहीं. गौतम-बुद्धाविषयीं त्याने जाहोर आदर व्यक्त केला होता आणि बौद्धमताच्या प्रसारास त्याजकङ्गन आडकाठी होत नव्हती असे मानणेंव जास्त सयुक्तिक दिसते. बिंविसाराचा मुलगा अजातशत्रु ह्याच्याविषयीं, त्याने आपल्या पित्याचा खून करून गादी बळकाविली असा त्या काळीं प्रवाद असावा, असे कित्येक आधारां-वरून दिसते. त्याला बौद्ध धर्माविषयीं म्हणण्यासारखा आदर वाटत नव्हता; तथापि गौतमबुद्धाचें बहुजनसमाजावर फार वजन असल्यामुळे तो त्याच्या-विषयां वाह्यात्कारीं आदर दाखवीत असे, असाहि कांहीं ठिकाणीं उल्लेख आढळतो. त्यानंतरचे शिशुनाग घराण्यांतले व नंदवंशांतले राजे बौद्धधर्मीय नसावे

असेंच दिसते. खुद चंद्रगुप्त मौर्य व त्याचा मुलगा विंदुसार हैहि वौद्ध नव्हते. विंदुसाराचा मुलगा अशोक यानें मात्र वौद्ध धर्माचा स्वीकार करून त्या धर्माच्या प्रसाराला पुष्कळ साहाय्य केले. अशोकानें वौद्ध धर्माचा स्वीकार केला तोंपर्यंत त्या धर्माचा प्रसार साधारण लोकांतच होता आणि कायदे वगैरे वावर्तीत त्याचा म्हणण्यासारखा कांहीं परिणाम झालेला नव्हता असें अर्थशास्त्रावरून तरी उघड सिद्ध होते. चाणक्य ऊर्फ विष्णुगुप्त हा वैदिक धर्माचाच कदा अनुयायी होता. त्याच्या मनावर व नीतिविषयक कल्पनांवर वौद्ध मताचा कांहीं परिणाम झालेला दिसत नाहीं. वौद्धधर्माचा प्रसार अशोकानें तो धर्म स्वीकारीपर्यंत वराच मर्यादित असावा आणि खुद मगध देशांतहि ब्राह्मणी धर्माचेंच प्रस्थ असावें असें दिसते. अर्थात् अर्थशास्त्र हा ग्रंथ जरी बुद्धोत्तरकालीन असला तरी बुद्धपूर्वकालीन आचारविचार व नीतिविषयक कल्पना यांचेच त्यांत प्रतिविव पाहावयास सांपडते.

चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळचे जे आचारविचार व ज्या नीतिविषयक कल्पना अर्थशास्त्रामध्ये प्रथित झाल्या आहेत त्यांची वौद्धधर्माच्या उत्कर्षाच्या काळांतील आचारविचारांशी व नोतिविषयक कल्पनांशी तुलना केली असतां वौद्धधर्मानें कोणकोणत्या महत्त्वाच्या वावर्तीत परिवर्तन घडवून आणले त्याची कल्पना होऊ शकेल. वौद्धधर्माच्या उत्कर्षाचा काल म्हणजे भारतवर्षात जे दोन सर्वप्रसिद्ध असे वौद्धधर्माय चक्रवर्ती सम्राट् झाले त्यांच्या दरम्यानचा काळ होय. हे दोन चक्रवर्ती म्हणजे अशोक व हर्षवर्धन हे होते. या दोन्हीं सम्राटांच्या कारकीर्दीचा थोडावहुत इतिहास व तत्कालीन लोकस्थितीचा थोडी-वहुत माहिती उपलब्ध झाली आहे तीवरून वरील तुलना करतां येते.

चंद्रगुप्त मौर्याच्या कालीं म्हणजे इसवी सनापूर्वीं चौथ्या शतकांत राजधान्यांमध्ये राजरोस मध्यविक्रय होत असे, शहराच्या मध्यभागीं असण्याचा मान ‘मदिरागृहा’ला मिळत होता, शिजवून तयार केलेले मांस विकण्याचींहि दुकानें मोठमोळ्या शहरांत असत (पृष्ठ ३९); सुराध्यक्ष नांवाचा सरकारी अधिकारी (Excise Minister or commissioner) असे (पृष्ठ ६६ व ६७); गुरांपैकीं वांसरे, अंडील बैल व दुभत्या गाई मारण्याची मनाई होती (पृ. ६८) यावरून वांझ गाई व ठेंचलेले बैल मारण्यास हरकत नव्हती असें दिसते; ब्रह्मणाच्या उत्तरक्रियेच्या प्रसंगीं गाईचा बळी दिला जाई (पृ० १७३); ‘मातु-

षमांसविक्रये वधः' (पृष्ठ १२१) असा कायदा करण्यापर्यंत पाळी आली होती, त्याअर्थी मनुष्यमांस भक्षण करण्याचा प्रचार होता असें जरी म्हणतां जरी येत नाहीं तरी जीवंत माणसास माहून अथवा प्रेताचें मांस काढून तें जनावरांचें मांस म्हणून विकण्यापर्यंत कित्येक लोकांची त्या काळीं मजल जात असावी असा संशय येतो; नरमेधहि कचित् होत असे (पृ० १६८); अर्थशास्त्रांतील पाकशास्त्राच्या माहितीत कौटिल्यानें मांसपाकाला अग्रस्थान देऊन त्यानंतर शाकपाक व मत्स्यपाक यांचीहि माहिती दिली आहे (पृष्ठ ५७); यावरून चंद्रगुप्ताच्या काळच्या ब्राह्मणांमध्येहि मांसमत्स्याशनाचा प्रचार चांगलाच असावा असें उघड अनुमान निघतें; कौटिल्याच्या काळीं ब्राह्मणादि त्रैवर्णिकांमध्यें विधवा-विवाह (पृष्ठ ८४) व नियोग (पृ. ८६ व ८७) देन्ही प्रचलित असून राजघराण्यांतहि दत्तक घेऊन वंश पुढे चालविण्याच्या ऐवजीं विधवा राणीच्या ठिकाणीं नियोगानें संतति उत्पन्न करून राजवंश आस्तित्वांत ठेवण्याची वहिवाट होती, (पृ. १३०) अशा गोष्टी आढळून येतात. त्याचप्रमाणे त्या काळची राजनीति वरीच कुटिल मार्गयुक्त होती (पृ. १२६) असें दिसून येतें. लोकांतहि रजोगुण व तमोगुण यांचेच विशेष प्रावल्य होतें व नीतिमत्तेचा दर्जा बन्याच खालच्या प्रतीचा होता, प्रत्यक्ष स्त्री व पुत्र यांच्यापासून राजाला भीति असे (पृ. २३ व २९) इत्यादि अनुमाने काढण्यास अर्थशास्त्रावरून बराच आधार सांपडतो.

आतां आपण वरील वावरीत पुढील काळामध्यें कसा फरक झाला तो पाहूं. चंद्रगुप्ताचा नातू अशोक याच्या कारकीर्दीत म्हणजे अर्थशास्त्रानंतर सुमारे शंभर वर्षांनी—इसवी सनापूर्वी तिसऱ्या शतकांत बौद्ध धर्माचा प्रसार फार वाढला. चक्रवर्ती अशोकाने त्या धर्माचा स्वतः अंगीकार करून बौद्धमताचा प्रसार करण्यास पुष्कळ साहाय्य केले, स्वतःचा पुत्र व कन्या यांनाहि त्यानें सीलोनसारख्या दूर देशीं धर्मप्रसारार्थ पाठवून दिलें हें प्रसिद्धच आहे. राज्यारोहणानंतर थोऱ्याच वर्षांनी अशोकाने बौद्धधर्म स्वीकारला, कलिंग देशाशीं झालेल्या लढाईतली अपारिमित प्राणहानि पाहून, अहिंसा व प्रेम यांचा उपदेश करणाऱ्या बौद्धधर्माकडे त्याचे मन विशेष रीतीने वळले. त्यानें शिलांवर कोराविलेले जे आज्ञालेख (edicts) सांपडले आहेत त्यांच्यावरून त्यानें आपल्या राज्यांत पशुपक्ष्यांची हत्या करण्यास मनाई केली होती, माणसांप्रमाणे जनावरांसाठीहि औषधोपचाराची व्यवस्था केली होती, धर्मप्रचारक व उपदेशक-नेमले होते,

लोकांची नीतिमत्ता वाढविष्यासाठीं उपेदशक वैगेरे नेमून तजवीज केली होती, धार्मिक दावरीत परमतसहिष्णुता अमलांत आणली होती, असें दिसून येते आणि अशोक हा अत्यंत धर्मशील असा सम्राट् झाला अशाविषयी इतरत्रहि आधार सांपडतात. अशोकाचे राज्य सर्व उत्तर हिंदुस्थानांत आणि दक्षिणेस कृष्णा नदीपर्यंत व हिंदुस्थानाच्या बोहेर कावूलकंदाहारपर्यंत पसरले होते. वौद्धधर्माचा खरा प्रसार अशोककाळींच झाला व त्याच कालापासून वौद्धधर्माचा छाप सामाजिक चालीरीतींवर, राज्यव्यवस्थेतल्या वेगवेगळ्या वारींवर व राज्यांतल्या कायद्यांवर पडूं लागली असें दिसते.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राच्या काळानंतर सुमारे सातशे वर्षांनी म्हणजे इ. स. चारशेंच्या सुमारास हिंदुस्थानामध्ये ‘फा हिआन’ नांवाचा एक चिनी प्रवासी आला होता. तो वौद्धधर्मीय होता. जातांना तो वौद्धधर्माच्या त्रिपिटक नामक ग्रंथत्रयीपैकीं विनयपिटक ग्रंथाच्या कांहीं प्रती वरोवर घेऊन गेला. त्याने हिंदुस्थानाच्या निरनिराळ्या भागांत प्रवास केला होता. येतांना तो कावूलच्या बाजूने आला व तेथून तक्षशिला, पेशावर, मथुरा, राजपुताना, मध्यदेश, कनोज, श्रावस्ती, कपिलवस्तु, कुशीनगर, वैसाली पाटलिपुत्र, राजगृह, गया, काशी इत्यादि ठिकाणीं जाऊन गंगानदीच्या मुखापर्यंत येऊन पोहचला. तेथून एका गलबतांत बसून तो सिंहलद्वीपाला गेला व तेथून चीन देशाला जाण्यास रवाना झाला. फा हिआन हा केवळ धर्मजिज्ञासेने प्रेरित होऊन इकडे आला होता. तो कनोजला गेला त्या वेळी तेथे गुसांचे राज्य होते. परंतु त्याने आपल्या प्रवास-वर्णनांत राजकीय स्थितीची म्हणण्यासारखी कांहींच माहिती दिलेली नाही. राजकीय गोष्टींकडे त्याचे लक्ष्य नव्हते. वौद्धांचे संघाराम, त्यांचीं विद्यार्पीठे, आणि गौतमबुद्धाच्या चरित्राशीं सलग्न झाल्यामुळे पवित्र मानण्यांत आलेलीं स्थळे पाहाणे, विद्वान् वौद्ध भिक्षुंना भेदून वौद्ध धर्मग्रंथ व त्या धर्माची माहिती मिळविणे हाच त्याचा उद्देश होता. तथापि आपल्या याचेचे वर्णन करितांना इकडील लोक-स्थितीसंबंधानें सहजगत्या जी थोडी माहिती त्याने लिहून ठेविली आहे तिच्यावरून, कौटिल्याच्या काळानंतर सुमारे सातशे वर्षांनी, विशेषतः वौद्धधर्माच्या प्रसारामुळे, या देशांतील लोकांच्या आचारविचारांत व नीतिकल्पनांत कशा प्रकारचा फरक पडला होता तें दिसून येते. सिंधुनदी ओलांझून फा हिआन मथुरेपर्यंत येऊन पोहचला. मथुरेचे वर्णन करितांना तो म्हणतो कीं, “यमुना नदीच्या दोन्ही किनान्यांवर

मिळून वीस संघाराम असून त्यांत सुमारे तीन हजार भिक्षु होते; बुद्धाच्या धर्माची पताका या ठिकाणी जोराने फडकत होती. वाळवंटाच्या प्रदेशाच्या पलीकडे पश्चिम भारतवर्ष आहे. येथील (राजपुतान्यांतील) राजे पके बौद्धधर्मानुयायी आहेत.....येथून दक्षिणेकडे मध्यदेश लागतो. या देशाची हवा समशीतोष्ण असून तेथें वर्फांची वृष्टि कधीं होत नाहीं. लोक सुखी असून त्यांच्यावर डोईपट्टी किंवा अधिकान्यांचा जुळूम नाहीं. राजाच्या मालकीच्या जमिनी कसतात तेच राजाला आपल्या उत्पन्नाचा ठराविक हिस्सा देतात. हे शेतकरी कोणाचे बांधलेले नाहींत. त्यांना आपल्या इच्छेप्रमाणे वाटेल तिकडे जातां येतें. राजे लोक शारीरिक दंड करीत नाहींत. अपराधाच्या प्रमाणाने अपराध्यांना कमी अधिक दंडाची शिक्षा केली जाते. वरचेवर बंड केले तरी बंड करणाराला ठार मारीत नाहींत; त्याचा फक्त उजवा हात तोडतात. राजाच्या तैनातील लोकांना ठराविक पगार मिळतो. देशांत कोठेहि जीवहत्या होत नाहीं, कोणी दारू पीत नाहींत किंवा कांदा—लसूणहि खात नाहींत. याला अपवाद फक्त चांडालनामक जातीचा....या देशांत कोंबडी, डुकरे वाळगण्याचा ग्रघात नाहीं, त्याचप्रमाणे गुरें कोणी विकीत नाहींत. इतर वस्तूंच्या विक्रीची जशीं दुकाने असतात तरी दारूच्या विक्रीचीं दुकाने कोठेच नाहींत. इकडे कवळ्यांचा नाष्टासारखा उपयोग करितात. फक्त चांडाल लोक शिकार करितात व मासे विकतात. ” या चिनी प्रवाशाने पाटलिपुत्र नगराचे वर्णन करतांना तेथें मोठमोठीं रुग्णालयें असून कोणत्याहि देशांतील गरीब रोग्यांना त्या ठिकाणी फुकट औषधेपचार करण्यांत येतो, अन्नवस्त्र पुरविले जातें, पथ्यपाण्याची व्यवस्था करण्यांत येते, अशी माहिती दिली आहे.

इसवी सनाच्या सातव्या शतकांत म्हणजे कौटिल्याने अर्थशास्त्र लिहिल्यानंतर मुमारे एक हजार वर्षांनी चक्रवर्ती हर्षवर्धनाची कारकीर्द चालू असतां ‘ह्यूएनत्संग’ नांवाचा एक बौद्धधर्मीय चिनी प्रवासो हिंदुस्थानांत आला होता. त्याने हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या प्रदेशांत फिरून इकडील माहिती मिळविली होती. ती माहिती त्याने लिहून ठेविली व त्यामुळे तत्कालीन भारत वर्षाच्या इतिहासावर पुष्कळ प्रकाश पडलेला आहे. हर्षाच्या राजनीतीचे वर्णन करितांना ह्यूएनत्संग म्हणतो. “...हिंसा करणे हा त्याने भयंकर अपराध ठरवून त्याबद्दल कडक शिक्षा ठेविली आणि पांची हिंदु प्रांतांत सर्वत्र मांसाहार वर्ज्य करण्याचै हुकूम सोडले.

आपल्या राज्यांत पांथस्थांसाठी त्याने सर्व ठिकाणीं धर्मशाळा वांधल्या. शेजारच्या राजांपैकी ज्यांचा सत्कृत्याकडे ओढा असे त्यांच्याशींच तो सख्य करा; त्याविरुद्ध स्वभावाच्या लोकांशीं तो भाषणहि करीत नसे.....” अर्थशास्त्रामध्ये हत्ती, घोडे, वैल यांनाहि मांस चारावें असें कौटिल्याने सांगितले आहे. वौद्धधर्माने या वाचतांत कर्णा क्रांति केली तें ह्याएनत्संगाने माळव्यांतील एका राजाची माहिती दिली आहे त्यावरून दिसून येते. ह्याएनत्संग इकडे येण्यापूर्वी साठ वर्षांच्या सुमारास अद्वितीय दयाशील असा शिलादित्य नांवाचा प्रसिद्ध राजा पश्चिम मावळ्यांत राज्य करीत होता. सदर्हू चिनी प्रवाशाने त्याच्याविषयी म्हटले आहे की, हा “शिलादित्य मार्शीची देखालि प्राणहिंसा न होईल अशा खबरदारा घेई. हत्ताघोड्यांना पाजावयाचे पाणी, त्यांनील जंतु मरू नयेत म्हणून, गाळून घेण्यासहि तो सांगत असे. कोणीहि प्राणहत्या करू नये असा तो कळकळीचा उपदेश सर्वाना करी.” या देशांतील तत्कालीन चालीरीतीविषयी लिहितांना ह्याएनत्संग म्हणतो. “.....या (हिंदुस्थानांतील) लोकांत विवाह फक्त जातीजातीमध्येच होतो. वापाकळून किंवा आईकळून कांहीं पिढ्यांपर्यंत सपिंडसंबंध असलेल्या खीपुरुषांचा विवाह होत नाहीं, आणि खिया पुनर्विवाह कधींच करीत नाहीत.” तत्कालीन हिंदा लोकांच्या नीतिमत्तेविषयीं सदर्हू चिनी प्रवासी म्हणतो: “ हे लोक उतावळ्या व आनिश्चित स्वभावाचे असूनहि नीतिटृष्णचा शुद्ध आहेत. ते कोणाची वस्तु अन्यायाने घेत नाहीत व न्यायाने यावें लागावयाचे त्याहूनहि अधिक देतात. पापाचे प्रायश्चित्त अन्य जन्मां भोगले पाहिजे अशा त्यांची खात्री असल्यामुळे ते पापाला भितात व या जन्मां नीतीने वागण्याचा प्रयत्न करितात..... राज्यकारभार प्रामाणिकपणे चालविला जात असून लोक गुण्यागोविंदाने एकत्र राहात असल्यामुळे गुन्हेगारीचे प्रमाण अल्प आहे.” अर्थशास्त्रामध्ये प्रतिविवित झालेल्या समाजस्थितीवरून पाहतां हर्षाच्या काळी ह्याएनत्संगाला दिसून आलेली लोकांची सात्विकता कौटिल्यान्या काळीं नवहती असें म्हणावें लागते. रा.चिंतामणराव वैद्य यांच्या ‘मध्ययुगीन भारतांत’ वर्णिलेल्या हर्षकालीन लोकस्थितीची कौटिल्याच्या काळच्या लोकस्थितीशीं वाचकांनी अवश्य तुलना करून पाहावी म्हणजे चंद्रगुप्त मौर्य आणि बाण व ह्याएनत्संग यांचा आश्रयदाता हर्षवर्धन यांच्या दरम्यानच्या एक हजार वर्षाच्याकाळांत या देशांतील चालीरीतीमध्ये व नीतिविषयक कल्पनांमध्ये क्रिती ठळक फरक पडला होता तें स्पष्टपणे दिसून येईल.

बौद्धधर्माच्या प्रसारामुळे प्राणिहिंसा या देशांत निंद्य मानली गेली आणि बहुजनसमाजांत सात्विक गुणांना विशेष मान मिळून नोतिविषयक कल्पनांत पुष्कळ सुधारणा झाली यांत संशय नाही. नियोग व विधवाविवाह यांचा प्रघात नाहींसा होण्यासाहि वन्याच अंशी बौद्धधर्मच कारण झालेला असावा. बौद्धधर्मानें प्रत्यक्ष रीत्या विधवाविवाहाचा निषेध केलेला नाहीं बौद्धधर्माय समाजांमध्ये आज-मितीसहि विधवाविवाह रुढ आहे. तथापि हिंदुस्थानामध्ये बौद्धधर्माचा प्रसार झाला त्या वेळी बौद्धधर्माचा भर विशेषतः इंद्रियानेग्रह, वैराग्य व निवृत्तिमार्ग यांच्यावर होता. पुरुषांना भिक्षु बनविण्याप्रमाणे स्त्रियांना भिक्षुणी बनविण्याचा प्रचार खुद गौतमबुद्धाच्या कारकीर्दीत पडला होता, व तो पुढे चालूच राहिला. सधवा स्त्रियाहि विशिष्ट परिस्थितीत त्या काळीं भिक्षुणी होत. अर्थात् विधवा स्त्रियांनी भिक्षुणी होण्याची ‘फँशन’ सर्हा पडून जावी यांत कांहीं आश्र्य नाहीं. बौद्धांच्या अहिंसेचे वन्याच अंशी वैदिक धर्मानुयायांनी अनुकरण केले, त्याप्रमाणे बौद्धांच्या या निवृत्तिमार्गांचेहि त्यांनी अनुकरण केले असले पाहिजे या देशांत एक काळ तर असा होता की, एकाद्या वैदिक धर्माय माणसाला सांसारिक आपाती, अनुताप वैग्रे कारणामुळे उपरति झाली म्हणजे तो बौद्धधर्माची दिक्षा घेऊन भिक्षु वने. याचे प्रत्यंतर शूद्रकाच्या मृच्छकटिक नाटकांतील मंवाहक या पात्राने वैदिक व बौद्ध धर्मांतील भेदांचा विचार न करतां केवळ उपरतीच्या झटक्यावरोबर बौद्ध यतीची दीक्षा घेतली त्यावरून दिसून येते. महाभारतादि ग्रंथांवरून वैदिक धर्मानुयायी लोकांत विधवा स्त्रियांनी फक्त शुभ्र वस्त्रे वापरण्याचाच प्रघात होता असे आढळून येते, परंतु दक्षिणेत शुभ्र रंगावरोबर विधवा वाण म्हणून तांबडा रंगहि प्रचारांत आला आहे. रा. चिंतामणराव वैद्य यांनी म्हटल्याप्रमाणे, तो बहुतकरून बौद्ध भिक्षुणीच्या वस्त्राच्या वर्णाची नक्कल आहे कारण, बौद्ध भिक्षुणीच्या वस्त्रांचा वर्ण लाल असे. या एकंदर गोष्टीवरून विधवाविवाहाची रुढी मार्गे पडण्यास बौद्ध धर्मच बहुतांशी कारण झालेला असावा. हर्षाच्या काळापर्यंत या देशांत बालविवाह रुढ नसल्यामुळे आणि स्त्रियांची लम्बे प्रौढ वयांत होत असल्याकारणाने त्या काळीं विधवाविवाहाचा निषेध फारसा जाचक होत नव्हता. पण पुढे त्यांत बालविवाहाची भर पडून विवाहाच्या वावतील स्त्रियांचे स्वातंत्र्य पूर्णपणे नष्ट झाले. मात्र, विधवाविवाहाचा प्रघात बंद पडला तो बौद्धधर्मानें प्रत्यक्ष बंद पाडलेला नव्हता, बौद्धधर्मांतील निवृत्ति-

मार्गाचा तो साहाजिक परिणाम होता, हें विसरता कामा नये. कांहीं असले तरी, चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळापर्यंत वैदिक धर्मायांमध्ये विधवाविवाह रूढ होता आणि तो शास्त्रनिषिद्ध मानला जात नव्हता, ही गोष्ट अर्थशास्त्रावरून निर्विवाद सिद्ध होते. मनुस्मृतींत नियोगाचा विधि कांहीं श्लोकांत सांगून पुढे द्विजांना तो निषिद्ध आहे म्हणून एका श्लोकांत सांगितले आहे. हा निषेधपर श्लोक अर्थात्तच चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळानंतर रचलेला असला पाहिजे. चंद्रगुप्त व हर्ष यांच्या दरम्यानच्या काळांत विधवाविवाह पायरी पायरीने वंद झाला, असे मनुस्मृतींत अक्षतयेन विधवेचा पुनर्विवाह करण्यास हरकत नाहीं (अ. ९ श्लो १७६) असे सांगितले आहे त्यावरून दिसते. विधवाविवाहाचा प्रघात असल्यावहूलचे दुसरे पुरावेह सदर्हू स्मृतींमध्ये सांपडतात. हळी उपलब्ध असलेल्या मनुस्मृतींत विधवाविवाह वंद पडण्याचा प्रयत्न झालेला दिसता, व त्यावरून हळांच्या मनुस्मृतीचा कांहीं भाग बुद्धोत्तरकालीं रचिलेला आहे हें स्पष्ट होते.

जातिभेदाच्या वावतींतहि अर्थशास्त्राच्या योगाने वराच प्रकाश पडते. अनुलोम विवाहांना त्या काळीं मोकळीक होता (पृ. ८८), प्रतिलोम विवाह मात्र निषिद्ध मानले जात, असे अर्थशास्त्रावरून दिसून येते. चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळीं अनुलोम विवाह रूढ होते याविषयी मेंगस्थेनिसच्या लेखांतहि आधार सांपडतो. त्या काळीं ब्राह्मणादि द्विजांना खालच्या जातीच्या स्त्रियांशीं विवाह करतां येत असे. मनुस्मृतींतहि “ द्विजाने आपल्या अगदीं जवळच्या खालच्या जातीची स्त्री केल्यास तिच्या ठिकाणी होणारी संतति त्याच्याच जातीची होते, ” असे म्हटले आहे (म. स्मृ. १०,६), आणि अर्थशास्त्रांतहि तसेच सांगितले आहे. म्हणजे ब्राह्मणाला क्षत्रिय, क्षत्रियाला वैश्य व वैश्याला शूद्र स्त्रीपासून झालेली संतति अनुक्रमे ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य म्हणजे पितृवर्णांचीच समजण्यांत येई. पर्तीचा वर्ण व पत्नीचा वर्ण यांच्या दर्ज्यात एकापेक्षां अधिक वर्णांचे अंतर असल्यास मात्र त्या संबंधापासून झालेल्या संततीला अंबष्ट, उग्र, निषाद, पारशव अर्थीं उपजातिवाचक नांवे देण्यांत येत असत. प्रतिलोम विवाहजन्य संततीला मनुस्मृतींतल्याप्रमाणेच अर्थशास्त्रांतहि कमी दर्जी दिलेला आहे व त्यायेगे प्रतिलोम विवाहांची हीनता दर्शविली आहे. तथापि, सूत व मागध हे प्रतिलोम संबंधाने जन्मास आलेले असतांहि त्यांपैकी

जे विद्या व शील यांनो संपन्न असत त्यांना पुराण काळीं ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्यापेक्षांही वरच्या दर्ज्याचे असें समजण्यांत येई, हें कौटिल्याने कवूल केले आहे. अर्थशास्त्राच्या काळाच्या सुमारास पूर्वांचो गुणकर्मानुसार वर्णांतर करण्याची पद्धति नाहींशी होऊन त्या ठिकाणीं जातिभेद दृढतर करण्याची प्रवृत्ति सुरु झाली होतो. कदाचित् अर्थशास्त्राच्या पूर्वांहि कांहीं शतके ही प्रवृत्ति सुरु झाली असेल. परंतु त्या काळीं हळींची तीव्र निर्बंधयुक्त अभेद्य (watertight) जातिभेद-पद्धति अमलांत नव्हती हें स्पष्ट आहे. अनुलोम विवाह प्रचारांत असून अगदीं जवळील खालच्या वर्णाच्या स्त्रीपासून झालेली प्रजा पित्याच्या वर्णाचीच समजली जाई, आणि इतर प्रकारची अनुलोम विवाहजन्य संततिहि वेकायेदेशीर म्हणून मानण्यांत येत नसे; त्याचप्रमाणे प्रतिलोम विवाह निय मानण्यांत आले होते तरी ते साफ बंद झाले नव्हते. चंद्रगुप्त मौर्य हा हिंद सम्राट् शूद्र जातीचा होता, हें प्रसिद्ध आहे. त्याचा विवाह सेल्यूक्स या ग्रीक राजाच्या कन्येशीं झालेला होता. यावरून परधर्मांयांना हिंदु धर्मांत घेण्याची वाहिवांट त्या वेळी होती आणि परदेशीय लोकांशीं शरीरसंबंध केल्याने हिंदुत्व नष्ट होत नव्हते, असें दिसून येते. या चंद्रगुप्ताचा नातू जगद्विख्यात् चक्रवर्तीं सम्राट् अशोक हा ब्राह्मण जातीच्या राणीच्या पोटीं जन्मला होता व तिचे नांव सुभद्रांगी असें होते, असा 'अशोकावदान' या प्राचीन ग्रंथांत उल्लेख आहे. प्रतिलोम विवाह त्या काळीं साफ बंद झाले नव्हते, याविषयीं हा पुरावा लक्षांत ठेवण्यासारखा आहे. चंद्रगुप्त व त्याचा मुलगा म्हणजे अशोकाचा पिता विंदुसार हे दोघेहि वैदिक धर्मानुयायी होते. विंदुसार हा बौद्धधर्मानुयायी असता तर कदाचित्, गौतमबुद्धाचा धर्म जातिभेद मानणारा नव्हता, या मुद्यावर, विंदुसार या शूद्र राजाने ब्राह्मण स्त्रीशीं विवाह केला हा पुरावा प्रतिलोम विवाहाच्या बाबतींत अग्राह्य मानतां आला असता. परंतु चंद्रगुप्त व विंदुसार हे दोघेहि वैदिक धर्मानुयायीच होते, अशोकाने मात्र राज्यारोहणानंतर थोड्या वर्षांनी बौद्धधर्म स्वीकारला, या गोष्ठी लक्ष्यांत घेतां सदरहू पुरावा बराच महत्वाचा आहे. तसेच, शूद्र पुरुष व ब्राह्मण स्त्री यांच्या विवाहापासून झालेल्या संततीची चांडाळ वर्गामध्ये गणना होत असे, असें अर्थशास्त्र व मनुस्मृति यांच्यावरून दिसते. परंतु ही नुसती धमकी होती, त्या धमकीची अंमलबजावणी होत नव्हती, असेच म्हणावें लागते. सदरील

नियमाप्रमाणे, खरें म्हटले असतां, अशोकाची चांडाळवर्गात गणना व्हावयास पाहिजे होती. त्याचा राज्यावर वारसा पोहोचतां कामा नये होता आणि खरोखरच त्याला चांडाळ समजप्यांत आले असतें तर बिंदुसाराचे मंत्री व प्रजाजन यांनी अशोकाला सिंहासनावर आरूढ होऊ दिले नसतें. तसें झाले नाही आणि अशोकाला कोणीहि आजपर्यंत 'चांडाळ' जातीचा ठरविलेले नाही. चांडाळ जात ही शूद्रब्राह्मणीसंबंधाची प्रजा होय, ही कल्पना किती निराधार व हास्यास्पद आहे, याचे विवेचन पर. रमेशचंद्र दत्त यांनी 'Civilisation in the Buddhist Age' या पुस्तकात 'Caste' (जाति) या प्रकरणामध्ये केले आहे, तें या बाबतीत अवश्य लक्ष्यात ठेवण्यासारखे आहे. असो. कौटिल्याच्या काळीं अनुलोम विवाहांना उघड मोकळीक असे, पण त्यानंतरच्या एक हजार वर्षांच्या काळात जातिनिर्बंध अधिकाधिक दृढ होत गेले व हर्षांच्या काळीं, ह्यूएनत्संगाने म्हटल्याप्रमाणे, जातीजातींतच विवाह होत असत. तथापि अनुलोम विवाह साफ बंद झाले नव्हते व याला पुरावा खुद हर्षांच्या चरित्रांतच सांपडतो. हर्ष हा जातीने वैश्य होता असे ह्यूएनत्संग म्हणतो व तें अगदी खरें दिसतें. ह्यूएनत्संगाने वेगवेगळ्या प्रांतांतील राजघराण्यांच्या जाती बिनचूक दिलेल्या आहेत आणि खुद हर्षांचा तर तो स्नेही व आश्रित होता, त्याअर्थी हर्षांची जात समजप्यांत त्यांच्याकडून चूक होईल हें संभवनीय नाही. 'वर्धन' व 'भूति' हीं वैश्यांचीं उपपदे होतीं व हर्ष हा 'हर्षवर्धन' या नांवानेच इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. हर्षांची वहीण राज्यश्री कनोजच्या मौखरी-क्षत्रिय घराण्यांत दिलेली होती आणि हर्षांचा जांवई ध्रुवभट हा वलभीच्या उच्च क्षत्रिय घराण्यांतील होता. एवंच, कौटिल्याच्या काळानंतरच्या एक हजार वर्षांतहि अनुलोम विवाहपद्धति सर्वथैव लुप झाली नव्हती, असेंच अनुमान निघतें. सध्यांच्या स्वरूपांतला जातिभेद कौटिल्याच्या काळीं नव्हता. तो गेल्या हजार-वाराशें वर्षांतलाच आहे. अर्थशास्त्रावरून किंवा मनुस्मृतीवरून, त्या काळीं वंशभेदाइतके वृत्तिभेदाला महत्व प्राप झाले नव्हतें; मुख्य चार वर्ण व त्यांच्या मिश्रसंबंधाच्या कांहीं जाति, इतक्या पुरताच जातिभेदाचा विस्तार होता, वृत्तिभेदजन्म (धंदेवाचक) जाती म्हणण्यासारख्या मुळींच नव्हत्या, एकाच जातीचे लोक वेगवेगळे धंदे करीत असत, असेंहि दिसून येतें.

कौटिल्याने अर्थशास्त्रांत जातिभेदाचा विचार करतांना क्षत्रिय व वैश्य यांचे अस्तित्व गृहीत केले आहे. अर्थात् क्षत्रिय व वैश्य यांचे अस्तित्व नाकवूल करणारी

‘नंदान्तं क्षत्रियकुलं’ व ‘कलाशाद्यन्तयोः स्थितिः’ ही वचने कौटिल्याच्या काळा-
नंतरच बनविलों गेलीं असलीं पाहिजेत हें उघड होय. ‘नंदान्तं क्षत्रियकुलं’
याचा अर्थ कदाचित् असा मानतां येईल कीं, नंदवंश द्युषित झाल्यापासून व
तदनंतर त्याचा उच्छेद झाल्यापासून, चंद्रगुप्त मौर्यादि शूद्र राजांच्या हातीं सार्व-
भौम सत्ता आली आणि क्षत्रियांचे पूर्वाचे महत्व राहिले नाहीं. चंद्रगुप्त व अशोक
हे शूद्र होते, गुप्त व वर्धन हे राजे वैश्य होते, समुद्रगुप्ताने तर अश्वमेध केला
होता आणि हर्षाने दिग्विजय करून चक्रवर्तित्व संपादिले होते, त्याचप्रमाणे क्वाचित्
ठिकाणीं ब्राह्मण राजेहि होते, असे इतिहासावरून दिसून येते. अर्थात् क्षत्रियांचा
राजपदाचा अनन्याधिकार नंदवंशाच्या समाप्तीनंतर राहिला नव्हता. तथापि
तेव वैद्यावरून क्षत्रिय जात अजिवात नष्ट झाली होती. असे म्हणणे खास अप्रयो-
जकपणाचे होय.

बुद्धपूर्वकाल व बुद्धोत्तरकाल यांच्या दृश्याने जातिभेदाविषयां विचार करतां असे
म्हणावे लागते की, जरी खुद गौतम बुद्धाचा जातिभेदावर तीव्र कटाक्ष होता
आणि बौद्धधर्माचा आरंभांचा रोख समाजांत समता स्थापण्याकडे होता, तरी बौद्ध-
धर्म हिंदुसमाजांतील जातिभेदाचे निराकरण करून शकला नाहीं, इतकेच नव्हे
तर, बौद्धधर्माच्या उत्कर्षाच्या कालांत जातिनिर्बंध शिथिल न होतां दृढतरच
होत गेले. वैदिक धर्मानुयायांप्रमाणे बौद्धधर्मानुयायांनाहे जातिभेदाने ग्रासले
होते आणि या देशांत बौद्धांचा असा स्वतंत्र समाजहि नव्हता. वैदिकधर्मा-
नुयायी व बौद्ध यांच्या दरम्यान् अन्वसंबंध व शरीरसंबंध होत असत,
दोघांनाहि एकाच प्रकारचीं जातिवंधने पाळावीं लागत, बौद्धधर्म
म्हणजे एक स्वतंत्र धर्म मानला जात नसून शैववैष्णवांप्रमाणे एक पंथच
समजला जात असे. गौतमबुद्धाचे निर्वाण झाल्यावर बौद्धधर्माच्या शुद्ध स्वरूपाचा
व मूळ हेतूचा हल्लुहळ लोप होऊ लागला. बुद्धाने उपदेशिलेल्या धर्मांत पुढे
पुढे विशेषतः बौद्धधर्माच्या महायानशाखेमध्ये हिंदुधर्मांतील देवदेवता, मूर्तिपूजा,
मंत्रतंत्र इत्यादिकांचे बंड वाढले हें प्रसिद्धच आहे. या देशांतील बौद्धधर्मांत
हिंदुधर्मातल्या इतर भेसळीबरोबर जातिभेदाचाहि प्रवेश झाला; बौद्धधर्माचा
हिंदुसमाजावर जो विशिष्ट परिणाम झाला तो दया, पापभीरुता, इत्यादि नैतिक
बाबतींत व निवृत्तिमार्गांच्या विशेष प्रचारांतच होय. जातिभेदाच्या बाबतींत
बौद्धधर्म फारसे काहीं करून शकला नाहीं, हें कबूल करणे भाग आहे.

कौटिल्याचे अर्थशास्त्र वाचल्यावर आपल्या दृष्टांपुढे या दशाताळ साडेवावोसरों वर्षांपूर्वीच्या संस्कृतीने नित्र उभें शहाते. ही संस्कृति आणि आपल्या परिनश्याची हिंदुसंस्कृति यांच्यामध्ये पुष्कळ फरक आहे, हेही आपल्या लक्ष्यांत आल्याखेरीज राहात नाही. पाश्चात्य संस्कृतीशी जेव्हां आपण भारतीय संस्कृतीची तुलना करतो तेव्हां, पाश्चात्य संस्कृति ही जडवादप्रधान (materialistic), प्रवृत्तिपर व इंद्रियविषयलोलुप अतएव राजस व तामस असून हिंदी संस्कृति ही आध्यात्मिक, निवृत्तिपर आणि सत्त्वगुणप्रधान आहे असेंच नेहमी म्हणत असतो. तसा भेद मानावयाला खरोखर कितीशी जागा आहे, अशी शंका अर्थशास्त्र वाचल्यावर मनांत उत्पन्न होते. कविश्रेष्ठ रथीद्रिनाथ टागोर यांच्या 'विश्वभारती' विद्यालयांतील एक अध्यापक ०० विंटरनिटझ यांचे मत, वैदिक संस्कृति मूळची रजस्तमोगुणयुक्त जडवादात्मक (grossly materialistic) असून तिच्यांत आध्यात्मिकता व सत्त्वप्राधान्य हीं वौद्धधर्मासुलें आलीं, असें आहे. उपनिषदांतील तत्त्वज्ञान उच्च प्रतीचे आहे हीं गोष्ट लक्ष्यांत घेतां, वैदिक संस्कृतीवरील उपर्युक्त आरोप वस्तुस्थितीला धरून नाहीं असें म्हणावें लागते. वेदाच्या निरनिराक्ष्या अंगांमध्ये वैदिक संस्कृतीची उत्कांति दिसून येते व ही उत्कांति उपनिषद् ग्रंथांमध्ये परिणत झाली आहे. प्रमुख उपनिषदांचा काल (कारण कांहीं उपनिषदें अगदीं अर्वाचीन काळीं व बनावट आहेत असें उघड दिसून येते) अर्थशास्त्राच्या पूर्वीचा आहे, त्याअर्थीं कौटिल्याच्या काळापूर्वीं वैदिक तत्त्वज्ञानाची परिणति झाली होती असें मानलें पाहिजे. आतां, कौटिल्याच्या काळाचाच विचार केला आणि त्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये प्रतिविवित झालेली तत्कालीन संस्कृतीच लक्ष्यांत घेतली तर प्र० विंटरनिटझ यांच्या मतांत वराच सत्यांश आहे हें कबूल करावें लागते. कौटिल्याच्या काळापूर्वीच वौद्धधर्माची स्थापना झाली होती, परंतु तत्कालीन संस्कृतीवर वौद्धधर्माचा म्हणण्यासारखा परिणाम झाला नव्हता म्हणून अर्थशास्त्र हा ग्रंथ बुद्धोत्तरकालांतला असला तरी संस्कृतींतील परिवर्तनाच्या दृष्टीने तो बुद्धपूर्वकालीनच समजला पाहिजे हें आम्हीं आरंभीं दर्शविलेंच आहे. बुद्धाचा धर्म म्हणजे वैदिक धर्माचीच एक शाखा होती. वौद्धधर्मातील तत्त्वज्ञान उपनिषदें व दर्शने यांच्या पायांवर उभारलेले होते. या पायावर बुद्धानें ज्या आचारविचारांचे प्रतिपादन केले ते आचाराविचार वैदिक संस्कृतीच्या परंपरेला सोडून नव्हते,

मात्र तत्कालीन आचाराविचारांपेक्षां पुष्टकळ उच्च दर्ज्याचे होते. बुद्ध हा धर्मसुधारक होता. त्यानें वैदिक संस्कृतीला उजळा दिला व तसा उजळा देण्याची कां व किती अवश्यकता होती याची कल्पना कौटिल्याच्या ग्रंथामध्ये प्रतिविवित झालेल्या संस्कृताचें स्वरूप लक्ष्यांत घेतां, येऊं शकते. अर्थशास्त्रांतील संस्कृतीमध्ये अध्यात्मप्रवणता म्हणण्यासारखी दिसत नाहीं आणि तत्कालीन नीतिविषयक कल्पना वन्याच हीन प्रतीच्या दिसतात. त्यांत सुधारणा करावयाला आणि तसें कहन भारतीय संस्कृतीला तिचा प्राचीन उच्च दर्जा प्राप्त करून यावयाला वाद्वधर्मच कारण झाला यांत शंका नाहीं.

कौटिल्याच्या ग्रंथांत प्रतिविवित झालेली भारतीय संस्कृति ही वैदिक धर्माच्या अवनतीच्या काळांतील अतएव विकृत स्थितींतील संस्कृते होय. मंत्र, तंत्र, अभिचार, जारण, मोहन इत्यादिकांचें वंड या काळांत होतें याविषयी अर्थशास्त्रांत ठिकाठेकाणां पुरावा आहे. शकुनापशकून, फलज्योतिष यांचेहि आसेतत्व प्रस्तुत ग्रंथांत आढळून येतें. कौटिल्य हा असाधारण बुद्धिमतेचा पुरुष होता, तो अतिशय धूर्त व पाताळयंत्री म्हणून भारतीय वाङ्मयांत अद्यापि प्रसिद्ध आहे. त्यानें आपल्या ग्रंथांत लोकांच्या अज्ञानाचा, भोळसर समजुतीचा, अंधश्रद्धेचा राजा, राजमंत्री व गुप्त हेर यांनी कसा फायदा ध्यावा, कसकशा प्रकारचे कपटप्रयोग करून लोकांना चक्रवावे, इत्यादि गोष्टींचें वर्णन केले आहे. परंतु त्यावरोवरच तो स्वतःहि तशा प्रकारच्या अंधश्रद्धायुक्त समजुतीमध्ये गुरफटून गेलेला आहे. कोणीहि मनुष्य कितीहि बुद्धिवान् व धूर्त असला तरी तो आपल्या काळच्या समजुतीच्या पलीकडे फारसा जाऊं शकत नाहीं, इतर कर्मी बुद्धिवान् व कमो चाणाक्ष अशा लोकांच्या अज्ञ समजुतीमध्ये तोहि कमीजास्त प्रमाणानें भागीदार असतो, समकालीन लोकांच्या अज्ञानाचा कांहीं अंश तरी त्याच्या मनाला चिकटल्याखेरीज राहात नाहीं, या नियमाला एकटा कौटिल्यच कसा अपवाद असूं शकेल? असो. वरील अज्ञ समजुतीना कांहींसा प्रतिकार वौद्वधर्मानें केला असेल, परंतु तो असावा तितका जोरदार नव्हता आणि तो म्हणण्यासारखा यशस्वी होऊं शकला नाहीं, असें वौद्वधर्माचा प्रसार चालू असतां पाशुपत, अघोर, शार्क इत्यादि पंथांचाहि उघड किंवा चोरून प्रसार होत होता, खुद वौद्वधर्मातच तंत्रमार्गाचा प्रवेश झाला होता, इत्यादि गोष्टींवरून म्हणावें लागतें. अशोकाच्या काळापासून हर्षाच्या काळापर्यंत किंबहुना, वन्या-

वाईट साधनांनी जैन व बौद्ध यांचा नायनाट करणाऱ्या कुमारिल भट्टाच्या काळा-
पर्यंत बौद्ध धर्माचा प्रसार झपाव्यानें होत असतां व वराच झाला असतांह, मधून
मधून यज्ञयागप्रधान कर्ममार्गाचा पुरस्कार करणारे, वैदिक धर्माचा अभिमान
वाळगणारे, अश्वेधासारखे मोठमोठे यज्ञसमारंभ करणारे अनेक लहान मोठे
राजेमहाराजे व सम्राट् उत्पन्न झाले; काश्मीरचा राजा मिहिरकुल व वंगदेशचा
शशांक गुप्त यांनी तर बौद्धांचा अतिशय छळ केला; यावरून बौद्धधर्माशीं
वैदिक कर्ममार्गप्रधान धर्म उघड टक्कर देत होता हें दिसून येते. कांहीं वावर्तात
म्हणजे दया, अहिंसा, निवृत्ति यांचा प्रसार करण्यांत बौद्धधर्माची वैदिक धर्मवर
छाप वसली; परंतु तीं तत्वे आपलीशीं करून वैदिक धर्मानें बौद्धधर्माशीं सामना
केला, आणि शेवटीं, आपले विशिष्टत्व विसरून गेलेला, बुद्धाच्या उपदेशांतील
रहस्याला मुकलेला, तंत्रमार्ग व अंधश्रद्धा यांनी पोखरून गेलेला बौद्धधर्म पराभूत
होऊन या देशांत स्मृतिशेष झाला.

कौटिल्याच्या ग्रंथांत व्यक्त होत असलेल्या भारतीय संस्कृतीतील अनेक गोष्ठी
हीनमनोवृत्तिनिर्दर्शक असून त्यांबद्दल कोणाहि हिंदूला अभिमान वाटावयाचा
नाहीं आणि कित्येक आचारविचार पाहून तर एका काळीं या देशांत तसले
आचारविचार रुढ व शिष्टसंमत होते याबद्दल अश्रव्युक्त खेदहि
वाटेल. राजकीय वावर्तीतील निष्ठुरपणा, कपटप्रयोग, तामसी महत्वाकांक्षा
इत्यादि गोष्ठीबद्दल स्वतः कौटिल्यावर कांहीं जबाबदारा येत असली, कौटिल्याच्या
जागी दुसरा कोणी विशेष सात्त्विक स्वभावाचा लेखक असता तर त्याने इतकी
नैतिक निःशंकता(unscrupulousness) दाखविली नसती असेहि म्हटले
तरी एकंदरांत कौटिल्याचे विचार हे त्या काळाचे कर्मीजास्त प्रमाणानें निर्दर्शकच
समजले पाहिजेत. शत्रूचा नाश करण्याचे कित्येक उपाय रानटी, अत्यंत कूर-
पणावे व वाचकाच्या अंगावर शाहार आणणारे असे आहेत. तत्काळान नैतिक
अधोगतीचें तें स्पष्ट प्रत्यंतर आहे. कित्येक विषादिक प्रयोग व कृति कौटिल्यानें
सांगितल्या आहेत त्या अतिशय हिडिस, ओंगळ व आत्यंतिक तामस वृत्तीलाच
शोभतील अशा आहेत. या देशांत एका काळीं असल्या कल्पना प्रचलित होत्या
याबद्दल हल्ळीच्या भारतीयांना लज्जाच वाटेल. कांहीं कृति सांगितल्या आहेत
त्यांत पोतांडच भरलेले असून त्या काळची अंधश्रद्धा त्यांबरून प्रतीत होते.
चाणक्यासारख्या बुद्धिमान व चतुर पुरुषाने त्यांवर विश्वास ठेवून त्या नगृह

कराव्या, हें आश्रय होय. त्यावरून साधारण लोकसमुदायांत किती मूढ समजुती प्रचालित असतील याची कल्पना करावी. त्या काळी तगोगुण किती वाढला होता, धनराज्यादि लोभापुढे पतिपत्नांमधील व पिता पुत्रांमधील प्रेम कसेनष्ट होत असे याचा पुरावा, कौटिल्याने राणीपासून राजाला भांत असते याविषयी दिलेलीं मुबलक उदाहरणे (पृ. २९) आणि राजपुत्रापासून राजाला असणाऱ्या भीतीसंबंधाचें विवेचन (पृ. २३) यांमध्ये सांपडतो. बौद्धधर्माच्या उत्कर्षकालीं व तदनंतर आतांपर्यंत या देशाच्या इतिहासांत असलीं उदाहरणे, मुसलमान राजघराण्यांतील आपसांतले कलह व खून यांची उदाहरणे सोङ्गन दिल्यास, फारच थोडीं, केवळ अपवादादाखल आढळतात, या गोष्ठीचे अर्थशास्त्रांतील वरील वर्णने वाचतांना स्मरण झाल्याखेरीज राहात नाही. राजनीतील संधिविग्रहाच्या वाबतींतील कौटिल्याचे धोरण मॉकिआव्हेलाच्या धोरणाशीं वरेच जुळते आहे. गुप्तेहरांसंबंधाचें विवेचन वाचून गेल्या महायुद्धामधील जर्मनीच्या व दोस्त राष्ट्रांच्या गुप्त हेरांच्या कारस्थानांची आठवण होते. 'अभ्युच्चीयमानः समाधिमोक्षं कारयेत्' म्हणजे उत्कर्ष पावलेल्या राजाने (आपले सामर्थ्य पुरेसे वाढले आहे असें पाहून, पडत्या काळांत केलेला) तहनामा धाव्यावर वसवावा, हें सूत्र वाचून आजकालची राजनीतिसुद्धां हेच धोरण अनुसरत आहे, राष्ट्राराष्ट्रांमधील करारांना कोणी उघडपणे 'कागदाचीं चिटोरीं' (Scraps of paper) म्हणतात, तर दुसेरे तोंडाने तसें न म्हणतां कृति मात्र तशाच प्रकारची कारितात, याची आठवण झाल्याखेरीज कशी राहील ?

कौटिल्याच्या काळी प्रजेवर निरनिराळ्या प्रकारचे कर लादलेले होते. दाळ, मोठ, नाटकतमाशे वैरे करमणुकी, वेळ्या यांच्यावरील कराचें उत्पन्न, सरकार वसूल करीत असे; जंगलखात्याच्या उत्पन्नांत वारीक सारीक वावीचाहि विचार केला जात असे; सुध्यक्ष, लवणाध्यक्ष, गणिकाध्यक्ष, कुप्याध्यक्ष (फॉरेस्ट ऑफिसर) वैरे निरनिराळे अंमलदार असत आणि राजाच्या खजिन्याची भरती करण्याकडे वारकाईने लक्ष्य देण्यांत येत असे, असें अर्थशास्त्रावरून दिसते. त्या काळीं राजाराजांमध्ये वरचेवर युद्धे होत आणि त्याकरितां चढळोढीने ते आपले लष्करी सामर्थ्य वाढवीत असत, अर्थात् लष्करी स्वर्चाची बाब दांडगी होती, हें लक्ष्यांत घेतां वरील प्रकारे हरएक रीतीने राज्याचे उत्पन्न वाढविणे अपरिहार्यच होते. आजमीतीसहि लष्करी तर्च ते

लढाया यांच्यापार्यां लोकांवरील करांचा वोजा वाढला आहे, नवीन नवीन कर अमलांत येत आहेत, हें प्रत्यक्ष अनुभवाला येत आहे.

कौटिल्याच्या काळीं नरमेघ (पृ० १६८) व गवालंभ (पृ० १७३) हे दोन्ही रुढ होते. ब्राह्मणाच्या उत्तराकियेच्या प्रसंगीं गाईचा वळी देत, यावून हिंदुसमाजांतील गोवधनिषेधाचें श्रेय वौद्धधर्मालाच मुख्यत्वेकरून दिले पाहिजे. चंद्रगुप्ताच्या काळीं नियोग व गवालंभ हीं वर्ज्य मानलेलीं नव्हतीं आणि अश्वमेघ करण्याची राजे लोकांची परंपरा समुद्रगुप्ताच्या काळापर्यंतहि चालली होती, यावून ' कलिवर्ज्य ' प्रकरण चंद्रगुप्ताच्याच नव्हे तर हृषीच्याहि काळानंतरचें असावें हें रा. चिंतामणराव वैद्य यांचें अनुमान योश्य दिसतें. असो. त्या काळीं गुलामागरीचा पद्धतिहि प्रचलित होती (पृ० ९४), मात्र अनार्यानांच गुलाम करीत. गणिकांची स्थितिहि कांहीं अंशीं गुलामांसारखीच होती. अमुक मनुष्याच्या आश्रयानें राहा असा सरकारी हुक्म झाला असतां जी वेश्या तो हुक्म अमान्य करील तिला एक हजार फटके मारण्याची शिक्षा अर्थशास्त्रांत सांगितलेला आहे. ' न मांसभक्षणे दोषो न मध्ये न च मैथुने ' अशा प्रकारची मनूने वर्णिलेली सामाजिक नीति त्या काळीं प्रचालित होती. स्त्रीपुरुषांच्या दरम्यानची नीति वरीच शिथिल होती: एकाद्या स्त्रीची प्राणसंकटांतून एकाद्यानें मुटका केली तर त्या स्त्रीनें मुटकेच्या वेळी तसें कबूल केलें असेल तर त्याला संभोगसुखाहि दिलें पाहिजे, मात्र तो उच्च कुळांतील व अपत्यवती असेल आणि त्या पुरुषाविषयीं तिला संभोगेच्छा नसेल तर तिच्यापासून द्रव्य वेऊन त्यानें तिला करारांतून मुक्त करावें, अशा प्रकारचे स्त्रीपुरुषांमधील शरीरसंवंधाला हीनत्व आणणारे नियम शिष्टसंमत होते. त्याचप्रमाणे पूर्वी दर्शाविल्याप्रमाणे मंत्रतंत्र, जादुटोणा वंगेर-संवंधानें अनेक अज्ञ समजुर्ती प्रचलित होत्या; शिक्षांचे किंत्यक प्रकार शुद्ध रानटी होते; मानवी प्राणांची फारशी पर्वा नव्हती; ' अश्वमेधावभृथस्नानेन तुत्यो हस्तिनो वध इति ' इत्यादि वचनांवून पुण्यसंपादनाच्या मार्गाविषयीं चमत्कारिक व अघोर कल्पना लोकमान्य होत्या, आदिकून त्या काळाची काळी बाजू दाखविणाऱ्या गोष्ठी प्रस्तुत पुस्तकांमध्ये आढळून येतात.

आतां, सदरील काळ्या बाजूवरोवर दुसरी उजळ बाजूहि चाणक्याच्या काळाच्या ठिकाणीं दिसून येते, तिचाहि येथें निर्देश करणें अवश्य आहे. किंत्येक वावर्तींत त्या वेळीं भारतीय संस्कृतीनें किती अघाडी मारली होती, तें पाहून

कौतुक वाटल्याखेरीज रहात नाहीं. इतकेच नव्हे तर त्या काळच्या कांहीं सुधारणा व विचार पाहून आश्रयहि वाटते. कौटिल्यानें आपल्या नांवाला अनुसरून जसें कुटिल राजनीतीचे विवेचन केले आहे त्याचप्रमाणे आपल्या विशाल व दूरदर्शी बुद्धीला शोभेल अशा रीतीने त्याने राजधर्मातील कित्येक उदात्त त्रिकालावाधित तत्त्वेंहि प्रतिपादिलेलीं आहेत. राजा व प्रजा यांच्यामधील संवंध व प्रेजसंवंधाची राजांची कर्तव्ये यांविषयीं चाणक्यानें नमूद केलेले अनेक विचार सांप्रतच्या काळींहि राजेलोकांनी व राज्यकर्त्यांनी लक्षांत ठेवून अनुसरण्याजोगे आहेत (पृ. २७ व २९). शत्रूंची निर्दीयपणाने वागण्याचा व त्याचा पाडाव करण्यासाठी वन्यावाईट साधनांचा उपयोग करण्याचा जसा उपदेश आहे तसाच, विजयी राजाने आपल्या शत्रूंला जर त्याच्या संरक्षणाचे अभिवचन दिलेले असेल तर पिता जितक्या काळजींने पुत्राचे रक्षण करितो तितक्याच काळजींने त्या विजयी राजाने ह्या आपल्या आश्रिताचे रक्षण केले पाहिजे, असासुद्धां उपदेश केलेला आहे (पृ. १३५). म्हणजे उदात्त राजधर्म आणि प्रामाणिक राजनीति यांचाहि प्रस्तुत पुस्तकांत समावेश झालेला आहे. पगाराचे प्रमाण, नोकरांची लायकी, नोकरीवर असतां मेलेल्या लोकांच्या वायकामुलांची व्यवस्था, अशा वावर्तातील विचार कोणल्याहि काळीं सर्वमान्य होण्यासारखे आहेत. चोरी पकडून देण्याची राजाच्या अधिकांच्यांवर जबाबदारी इतकी होती की, चोरीचा तपास केला परंतु पत्ता लागत नाहीं, असा रिपोर्ट करून त्यांना वेळ निभावून नेतां येत नसे; चोरांचा पत्ता लावून त्यांच्यावरील आरोप शाब्दिक केला नाही व चोरीस गेलेला माल मालकाला मिळवून दिला नाहीं तर स्वतः त्यांना चोरीची भरपाई मालकाला करून द्यावी लागत असे. हा नियम आज अमलांत येईल तर पोलीस खात्यातील लोक आपलीं कामे विशेष दक्षतेने करितील असें कोणाला वाटणार नाहीं? “व्यापारी, कारागीर, तमासगीर, भिक्षेकरी, जादूचे खेळ करणारे या सर्वांना चोर असें समजून त्यांच्या त्रासापासून राजाने प्रजेचे संरक्षण करावे” असें सांगितलें आहे त्यांत राजाच्या कर्तव्याची मर्यादा वरीच विस्तृत केल्यानें व प्रजाहिताविषयीं अतिशय बारीक दृष्टि असल्याचे दिसून येते, हलीचीं सरकारें केवळ महायुद्धासारख्याच आपत्तीच्या वेळीं वाजारातील वस्तूच्या किंमतीचे नियंत्रण करितात, परंतु कौटिल्याच्या काळीं राजे लोक त्या बाबतीत नेहमींच लक्ष्य ठेवीत असत, असें दिसते. जंगलाचे संरक्षण करण्याविषयीं काळजी घेण्यांत येई, परंतु गुरचरणासारख्या बाबतीत

त्याच प्रमाणे शेतीला आवश्यक असेल तितक्का पुरत्या सवलती लोकांना देत असत. कामगारवर्गासंबंधानें आणि धनी व कामगार यांच्यामधींल करारांच्या बाबतींत नियम असत. विणकामाचे महत्त्व फार असे व तें एक सरकारी उद्योग-खातें होतें. गरीब अब्रूदार खियांना उपर्जाविकेचे साधन म्हणून काम पुरविण्याची खास व्यवस्था होती; त्यांच्या घरां मोलकरणीमार्फत काम पाठवून देण्यांत येई. कारखान्यांत खियाहि कामावर असत आणि त्यांना वागविष्ण्यासंबंधाचे योग्य नियमहि असत. कृषिशास्त्रासंबंधानें खाकाळीं पुष्कळ बारकाईनें विचार झालेला होता. राजाकडून शेतकर्यांना योग्य ती मदत करण्यांत येई. पर्जन्य-मापनाविषयांची कल्पना त्या काळच्या लोकांना अपरिचित असावी असें साहाजिकच कोणाला वाटावयाचे, परंतु वस्तुस्थिति तशी नव्हती (पृ० ६४). त्या काळीं पशुहिंसा फार होत असे, गोवधाहि विशिष्ट प्रसंगीं शास्त्रसंमत मानला जाई, तथापि गुरांच्या संरक्षणाचीहि काळजी घेतली जात असे आणि जनावरांचा सररहा संहार होऊन शेतकी, दूधदुभतें आणि अवलादवाढ यांच्या बाबतींत तो नहूं नये म्हणून वासरें, अंडील बैल व दुभत्या गाई मारण्याची मनाई होती (पृ० ६८) इतकेच नव्हे तर शिकारी लोकांच्या हौसेच्या पायीं कित्येक पशुपक्ष्यांच्या जाती नष्ट होऊं नयेत म्हणून कांहां पशुपक्षी व जलचर प्राणी सरकारी संरक्षणाखालीं घेतलेले असत, व त्यांची शिकार करणारांना दंड होत असे. अशा संरक्षित अरण्यांना 'अभयवेन' अशी संज्ञा होती (पृ० ६७). यूरोपीयन खियांच्या शिरोभूषणांना लागणाच्या चित्रविचित्र रंगाच्या सुंदर पिसांसाठीं जगांतील निरनिराळ्या जातीच्या पक्ष्यांचा संहार होऊं लागला व त्या जाती नामशेष होतात कीं काय अशी भीति पडली तेव्हां यूरोपांतील कित्येक देशांत अशा पिसांची आयात कायद्यानें बंद करण्यांत आली. पण अभयवनांच्या द्वारें त्या बाबतींत चाणक्यांच्या काळीं आगाऊ काळजी घेण्यांत येत असे. मुंबईच्या म्युनिसिपल कॉर्पोरेशननें वांद्राच्या कत्तलखान्यांत गाईम्हशी मारण्याच्या बाबतींत त्या जनावरांच्या वयाचा निर्बंध हलींच घातला आणि अद्यापि दुभत्या वयाच्या गाईम्हशींची हत्या साफ बंद पडलेली नाहीं, यावरून साडेबाबीसर्वें वर्षांपूर्वीची भारतीय सुधारणा कांहीं बाबतींत किती पुढे गेली होती तें दिसून येते. त्या काळीं आगी विज्ञविष्ण्याचे मोठमोठे बंब नव्हते, परंतु आगी लागू नयेत आणि लागल्याच तर त्या तत्काळ विज्ञवितां याव्या याकरितां

नागरिकांनी विशिष्ट निर्बंध पाळावयाचे असत आणि घरोघरी आग विज्ञविष्णाच्या साधनांची तरतुद करून ठेवावयास कायद्याने भाग पडले जाई. आगीसारख्या आपत्तीच्या प्रसंगी एकमेकांना मदत करणे हें एक आवश्यक सामाजिक कर्तव्य मानले जाई व त्यांत अंगचुकाऱ्हपणा करणाराला सरकारकडून शिक्षा होत असे (पृ. ८०). राज्यांतील प्रत्येक गांवासंबंधाच्या तपशीलवार माहितीची नोंद सरकारी दफ्तरामध्ये केलेली असे; गहाण, विक्री, वक्षीस इत्यादिकां-कांची नोंद (रजिस्ट्रेशन) होत असे; 'रेकॉर्ड ऑफ राइट्स' सारखी पद्धती अमलांत होती; प्रजागणती व पाळीव पशुपक्ष्यांचीहि गणती करून लोकांचे उद्योग-धंदे वगैरेसंबंधाचीहि माहिती गोळा करून दफ्तरी ठेवली जाई. इतकेच नव्हे तर गेल्या तीन चार वर्षांतच इकडे लेवर ऑफिसच्या मार्फत कामगारवर्गांतील लोकांच्या कौटुंबिक जमाखर्चाची (family budgets) माहिती गोळा करण्याचा उपक्रम झाला तोहि त्या काळी अपरिचित नव्हता ! गांवांतील प्रत्येक कूटुंबाच्या आर्थिक स्थितीची-आयव्यया-संबंधाची माहिती सरकारी दफ्तरामध्ये नमूद केलेली असे, असेहि दिसून येते. विशेष आश्र्याची गोष्ट ही कीं, पाश्चात्य देशांतहि काल्परवांपर्यंत 'टौन प्लॅनिंग' (town planning) माहीत नव्हते व हिंदुस्थानांतील लोकांच्या कानांवर तर तो शब्द गेल्या पांचदहा वर्षांतच पडूळागला आहे; परंतु चाणक्याच्या काळी 'टौन प्लॅनिंग'ची कल्पना अपरिचित नव्हती असें त्याच्या ग्रंथांत, शहरांतील मुख्य राजमार्ग व इतर मार्ग यांची आंखणी कशी असावी, त्यांची रुंदी किती किती असावी, शहराच्या कोणत्या भागांत कोणत्या प्रकारची वस्ती असावी, घराघरांमध्ये किती अंतर असावे, खिडक्यांची उंची किती असावी, इत्यादींवषयां ज्या सूचना दिल्या आहेत व जे नियम सांगितले आहेत त्यांवरून दिसून येते. थोडक्यांत सांगावयाचे म्हणजे त्या काळची संस्कृती कांही वावर्तात हल्दीच्या पाश्चात्य संस्कृतीच्या बरोबरीची व थोऱ्या वावर्तात तिच्यापेक्षांहि वरच्या दर्जाची होती.

कायदेकानूनच्या वावर्तात पाहिले तरीहि अनेक गोष्टीत सूक्ष्म विचार व कांटे-तोळ न्यायाची आवड हीं दिसून येतात. स्वीधनासंबंधाचे नियम, विधवा व नवरा नागत्ता असलेल्या ख्रिया यांना पुनर्विवाहाच्या वावर्तात असलेली मोकळीक, वयांत न आलेल्या गणिकेशीं तिच्या इच्छेविरुद्ध अथवा तिची इच्छा असतांहि संबंध ठेरणाराला होणारी शिक्षा, अविवाहित कन्येशीं संबंध ठेवणाराला देण्याच्या शिक्षेतील परिस्थितीच्या मानाने केलेला फरक इत्यादि पाहून त्या काळांतील कायदे करणारांच्या सूक्ष्म विचारसरणीचे व कांटेतोलपणाचे कौतुक वाटल्याखेरीज

राहात नाहीं. त्या काळीं गुलामगिरीची पद्धति प्रचालेत होती व अनार्यापुरतीच गुलामगिरी मर्यादित होती; तथापि गुलामांना वागविष्णुच्या वावर्तांत कांहीं नियम होते (पृ० ९५) व ते धन्यांना पाळावे लागत असत. तसेच सामाजिक भेद असेल तरी, कोणीं कोणाच्या चालीरीतींची निंदा करावयाची नाहीं, जो तशी निंदा करील तो दंडाला पात्र होत असे (पृ० १०६). सामाजिक काय-यांच्या व आचाराविचारांच्या वावर्तांत मनुस्मृतीमध्ये जरीं परस्परवेरुद्ध अर्थाचीं वचने सांपडतात तशीं अर्थशास्त्रामध्ये सांपडत नाहींत. कौटिल्यस्मृति एकसूत्रवद्ध असून तिच्यामध्ये प्राक्षिप वचने असलीं तरी तीं अगदीं विरळ आहेत आणि औदार्य व न्यायप्रियता यांच्या दृष्टीने पाहिले तरी मनुस्मृति ही कौटिल्याय अर्थ-शास्त्राची विघडविलेली आवृत्ति आहे याविष्याहि कांहीं शंका वाटत नाहीं.

‘सोम’ हें नांव कोणत्या वनस्पतीला होते, हल्ळीं ती वनस्पति कोणत्या नांवाने ओळखली जाते, याविष्यां सांप्रत संशोधकांमध्ये अतिशय मतभेद आहे. कोणी म्हणतात सोम म्हणजे हल्ळींची गुळबेल होय, दुसऱ्या किंयेकांच्या मते नाचणे, हरीक यांसारखे तें एक धान्यच असावे, तर ती भांगेसारखा कैफी वस्तु असावी असा इतरांचा समज आहे. चंद्रगुप्ताच्या काळापर्यंत या वनस्पतीची लोकांना माहिती होती, असे अर्थशास्त्रामध्ये, सोम वनस्पतीच्या लागवडीकरितां कांहीं जमीन राखून ठेवावी (पृ. ४३) असे सांगेतिले आहे त्यावरून दिसते. एका काळीं इतकी आवश्यक मानलेली वनस्पति हल्ळीं ओळखतांहि येऊं नये, तिचा संशोधकांना पत्ताहि लागू नये हें आश्र्य नवेह काय? कदाचित्, सोम मादक असल्याकारणाने वौद्ध धर्माच्या उत्कर्षकालीं यज्ञयागांवरोवर व मांसाहारावरोवर सोमसेवनाचा प्रचार छुत झाला असावा, सुरापानाप्रमाणे सोमपानहि निय समजले गेले असावे, आणि वैदिक धर्माच्या अभिमान्यांना सोमसेवनाच्या चालीचे पुनरुज्जीवन करणे इट वाटले नसावे व ल्यामुळे सोम म्हणजे काय त्याची ओळखहि राहिली नसावी. ‘मध्ययुगीन भारता’मध्ये रा. चिंतामणराव वैद्य यांनी, हर्षाच्या काळापर्यंत हिंदुस्थानांतील लोकांना कपडे शिवण्याची कला माहीत नव्हती, ती अरबांनी प्रथम इकोडे आणली असावी, असा तर्क नमूद केला आहे. परंतु चंद्रगुप्त मौर्याच्या काळीं म्हणजे हर्षाच्या पूर्वी सुमारे एक हजार वर्षे कपडे शिवण्याची कला भारतीयांना माहीत असावी, असे अर्थशास्त्रावरून (पृ. ४९) म्हणावे लागते. कौटिल्याच्या वेळीं जर शिवणकला परिचित होती तर हर्षाच्या काळीं ती अस्तित्वांत नसेल हें संभवनीय नाहीं. आणखी एक गोष्ट अर्थशास्त्रावरून (पृ. ४९) आढळून येते ती ही कीं, अपरान्तक

प्रांतांत म्हणजे कोंकणांत कापसाची चांगलीं वर्खे त्या काळीं तयार होत असत. कोंकणची भूमि कापसाच्या लागवडीस योग्य नाहीं, कोंकणांत फक्त देवकापुस उत्पन्न होतो, हें ध्यानांत त्या काळीं देवकापसाचे सूत काढून त्याचीं तलम वर्खे विणीत असे दिसते.

कौटिल्याच्या ग्रंथामध्ये सध्यां मराठी भाषेत प्रचालित असलेल्या भत्ता, (जंगल) कूप, (धान्याचे) खळे, वेठ, इत्यादि कित्येक शब्दांचा उगम सांपडतो व भाषा-व्युत्पत्तीच्या दृष्टीने विचार करणारांनी तिकडे अवश्य लक्ष्य देण्यासारखे आहे. सदरील शब्द जसे आधुनिक मराठींत अद्यापि अप्रष्ट स्वरूपांत कां होईना सांपडतात, तसे ते वहार (मगध) प्रांतांतील व उत्तर हिंदुस्थानच्या इतर भागांतील हल्ळींच्या देशभाषेत रुढ आहेत किंवा काय, नसल्यास तेथें ते लुप्त होऊन महाराष्ट्रांतच ते कां प्रचालित असावे, हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. राज्यांतील अधिकान्यांच्या चंद्रगुप्तकालीन संज्ञा व हर्षकालीन संज्ञा यांच्यामध्ये फरक दिसतो. हल्ळींच्या पाटील, कर्णिक, कुळकरणी या नांवांशीं हर्ष-कालीन अक्षपटलिक व करणिक हीं नांवे जुळतीं आहेत. अर्थशास्त्रांतला 'समाहृता' हा हर्षकालीन 'विषयपति' असावा. कदाचित् प्रांतभेदानें अधिकान्यांच्या नांवांत बदल पडेला असावा. मगध व कान्यकुञ्ज या प्रांतांतील परिभाषा भिन्न असेणे स्वाभाविक आहे; शिवाय दरम्यान जवळ लवळ एक हजार वर्षांचा काळ लोटलेला होता.

कौटिल्याच्या काळीं जो शिस्तवारपणा व पद्धतशीरपणा असल्याचे प्रस्तुत पुस्तकावरून दिसून येते तो नंतरच्या काळीं भारतीयांमध्ये राहेला नव्हता. नैतिक वावतातीं वौद्धधर्माच्या प्रसारापासून भारतीयांचे पाऊल पुढे पडले, पण व्यवहारशुद्धता, दक्षता, शोधकपणा या गुणांचा कौटिल्याच्या काळांनंतर हल्ळुहल्ल लोप होत गेला. सोंवळ्याओंवळ्याचे वंड वाढले, खाण्यापिण्याच्या वावतींतच सगळा धर्म येऊन वसला, जातिनिर्बंध परमावधीचे खडतर झाले, स्त्रियांची परवशता वाढली, फलज्योतिष आणि ब्राह्मणभोजने व संतर्पणे यांचे अधिकाधिक प्रस्थ माजत गेले, निवृत्तिमार्गाच्या पोकळ गप्पा व आवतखाऊपणा यांचा सुकाळ झाला, आळशी वेदांत व दैववाद यांचा फैलाव झाला, परदेशगमन वंद होऊन लोक कूपमंडक बनले, शारीरिक श्रम करण्यांत कर्मापणा वाढू लागला, कित्येक उपयुक्त धंद्यांवर व व्यवसायांवर हीनत्वाचा छाप बसला, धर्माच्या नांवावर कित्येक जातीवर जुळूम होऊं लागला आणि यायोगे आपसांत असंतोष उत्पन्न होऊन स्वराज्यविषयीं बहुजनसमाजांत अनास्था उत्पन्न झाली, असंतुष्ट जाती परकायांना सामील झाल्या व अशा रीतीने एका काळीं भौतिक संस्कृतीच्या शिखरावर

आरुढ ज्ञालेला विद्याकलासंपन्न जागरूक भारतीय समाज मूळ व हतवल होऊन परकीयांच्या आधीन झाला. कांहीं वावरीत नैतिक प्रगति झाली खरी, परंतु अखेरीस हिंदुलोक कर्तृत्व व स्वातंत्र्य यांच्यावरोवर थोडेंबहुत शीलहि गमावून बसले. मात्र या परिणामावहूल वौद्धधर्मालाच जबाबदार धरणे योग्य होणार नाही. इतर देशांत-चीनजपानमध्ये वौद्धधर्माचा असा परिणाम झाला नाही. हिंदु धर्माने वौद्धधर्मापासून कांहीं गोष्टी घेतल्या, परंतु त्यावरोवर त्याला बुद्धाने प्रतिपादिलेल्या मूळ तत्त्वांपासून च्युत व्हावयास लावून शेवटीं त्याची दुर्देशा केली. असो.

चाणक्याने अर्थशास्त्रांत सांगितलेल्या कित्येक गोष्टी अगदीं अप्रयोजक असल्या तरी ख्रिस्ती शकाच्या तीनशें वर्षे पूर्वीं पाश्चात्यांची काय स्थिति होती व त्यानंतर कित्येक शतकांपर्यंतहि ते किती मागसलेले होते हें विसरतां कामां नये. रानटीपणाच्या शिक्षा गेल्या शेंदोनशें वर्षांपूर्वीं तिकडे देण्यांत येत असत. पाश्चात्य वैद्यक तर आलिकडचेंच आहे. जाडूटोणा करणे (witchcraft) हा एक भयंकर गुन्हा मानला जात असे व सैतानाशीं संगनमत केल्याच्या आरोपावरून वेडसर व विक्षिप्त ख्रीपुरुषांना जाळून किंवा अन्य प्रकारे जीवे मारण्यांत येत असे. अशा रीतीने लाखों माणसे नाहक ठार मारण्यांत आलीं. हा प्रकार इंग्लंडांत व अमेरिकेत सतराव्या शतकाच्या अखेरपर्यंत चालू होता. लूथर, वेस्ले यांसारखे धर्मसुधारक चेटूक खरें मानीत आणि नांवाजलेले विद्वान न्यायाधीश चेटक्यांना शिक्षा देत. अशा अनेक वावी दाखवितां येतील. अर्थात असल्या गोष्टीवरून कौटिल्याची योग्यता कमी समजणे चुकीचे होईल. कौटिल्याचा फलज्योतिषावर मुळांच विश्वास नव्हता असें नाहीं; परंतु तो कर्तव्यवादी असल्यासुळे फलज्योतिषावर फाजील विश्वास ठेवणारांना त्याने ठपकाहि दिलेला आहे (पृ. १४१).

भारतीय लोक मुळापासूनच अध्यात्मप्रवण वृत्तीचे ही कल्पना अर्थशास्त्रावरून फोल ठरते. उपनिषदें व वौद्ध धर्म यांच्यामधील उच्च तत्त्वज्ञान व उच्च नीतितत्वे आणि कौटिल्याच्या काळाचा कणखरपणा यांचा म्हणजे प्रवृत्तिनिवृत्तीचा मिलाफ करून आणि आधुनिक परिस्थिति व शास्त्रीय शोध यांना अनुसरून आचारविचारांत बदल करून भारतीयांना आपले जगांतील संस्कृतीमधील आध्यस्थान पुनः प्राप्त करून घेणे शक्य आहे या आशेला अर्थशास्त्राच्या वाचनाने पुष्टक पुष्टि मिळते.

शुद्धिपत्र.

प्रकाशकाचे हृद्दत यांतील ५ व ६ व्या ओळींतील “व सदर पुस्तक...” शिफारस केली आहे.” हें वाक्य गैरसमजुतीने लिहिले गेले आहे.

उद्गृह संस्कृत वचनांचे

शुद्धिपत्र.

—*—

पुष्टि	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
११	१७	सम्यग	सम्यग
१६	३	दण्डनीति	दण्डनीति
"	६	दारकर्म	दारकर्म
२०	२५	गच्छत्	गच्छेत्
२२	५	द्वयक्षं	द्वयक्षं
"	२३	लभेत्	लभेत्
२३	१	एकशयीतंशयीत	एकशयीत
२५	१	वीज	वीज
४४	१४	जयस्तेज ऐवजी	जवस्तेज हा
	१५	विजयी ऐवजी	वेगवान् अर्थ ध्यावा.
४८	खालून	पाण्डय	पाण्डय
४९		व्हादीय	हादीय
५४		अक्षशालायाम	अक्षशालाम
५७	खालून	स्थुलमपि	स्थूलमपि
६३		सा स	साहस
६४		अतित	आमित
६६		सञ्चारिणः	सञ्चारिणः
६८		विकीर्णिरम्	विकीर्णिरन्
७५		द्विरन्ह स्नान	द्विरहः स्नान
७८		बाह्यं	वाह्यं
	"	व्यवहारां	व्यवहारं

पृष्ठ	ओल	अशुद्ध	शुद्ध
८०	१७	एकस्थान	एकस्थान्
८२	१०	सिद्धयेयुः	सिद्धयेयुः
९३	१४	स्तम्भे	स्तम्भै
"	२२	अनिर्दशाह	अनिर्दशाहा
१०६	९	परस्त्री	परस्त्रीषु
"	११	प्रमादमोहादि	प्रमादमोहादि
"	१६	स्त्रीयः	स्त्रीयः
"	१६	विष्ट भिमजनं	विष्टानिमजनं
११९	१२	मेकमह	मेकमहः
१२७	२२	प्रयोज्यं	प्रयोज्यः
१३९	१८	व्याधिदुर्भिक्षं	व्याधिदुर्भिक्षं
१६४	२१	चारति	चरति
१७२	११	पञ्चशाद्	पञ्चाशाद्
१७२	३	अनिष्टर	आनिष्टर
१७६	६	मज्जयात्	मज्जयात्

